

ISSN 2078-7782

***Теорія
і практика***

управління соціальними системами

***ФІЛОСОФІЯ
ПСИХОЛОГІЯ
ПЕДАГОГІКА
СОЦІОЛОГІЯ***

2'2019

**ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ СИСТЕМАМИ:
філософія, психологія, педагогіка, соціологія**
Щоквартальний науково-практичний журнал 2'2019
Видання засновано 2000 р.

Головний редактор:
Романовський О.Г., член-кор. НАПН, д-р пед. наук
Координаційна рада:
Сокол Є. І., член-кор. НАПН України, д-р техн. наук (заст.гол.ред.)
Товажнянський Л.Л., Почесний акад. НАПН України, д-р техн. наук (заст.голови)
Андрущенко В.П., акад. НАПН України, д-р філос. наук
Биков В.Ю., акад. НАПН України, д-р техн. наук
Луговий В.І., акад. НАПН України, д-р пед. наук
Масирова Р.Р., акад. МАНПО, д-р пед. наук (Казахстан)
Прокопенко І.Ф., акад. НАПН України, д-р пед. наук
Бабаєв В.М., д-р наук з держ. управління
Гардоцька Т., хабілітований д-р наук (Польща)
Іліаш Н., д-р техн. наук, (Румунія)
Коваленко О.Е., д-р пед. наук
Копитов Р.А., д-р інж. наук (Латвія)
Левовицький Т., д-р пед. наук (Польща)
Олав Аарна, д-р екон. наук (Естонія)
Сєппо Холтга, д-р наук (Фінляндія)

Держзвидання
Свідоцтво: **КВ №5212**
від **18.06.2001 р.**

Засновники видання:
Національний технічний університет „Харківський політехнічний інститут”,
Харківський національний педагогічний університет ім.Г.С.Сковороди,
Українська інженерно-педагогічна академія

Видається за рішеннями Вчених рад, протоколи:
НТУ “ХПІ” № 5 від 23.04.2019;
ХНПУ ім.Г.С.Сковороди №4 від 03.06.2019;
УІПА № 10 від 28.05.2019

З М І С Т

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ ТА ЇЇ ЗМІСТУ

Слесик К. М. Формування моральних відносин іноземних студентів на підготовчому відділенні університету.....	3
Михайличенко В. Є., Гура Т. В. Способи і методи діагностики і розкриття лідерського потенціалу студентів	12

ФІЛОСОФСЬКІ ТА АНТРОПОЛОГІЧНІ ПАРАДИГМИ СУЧАСНОЇ ОСВІТИ

Резнік С.Н. Вимоги до викладача вищої школи в умовах сучасних тенденцій розвитку дистанційної освіти.....	23
Тадіян С.В. Ставлення до себе та світу в парадигмі глобальності та позиційності.....	35

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНІВ ЛІДЕРСТВА, УПРАВЛІННЯ ТА РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО ОБ'ЄКТУ

Нестуля С. І. Модель дидактичної системи формування лідерської компетентності майбутніх бакалаврів з менеджменту в освітньому середовищі університету.....	49
Черкашин А.І. Методологічні підходи до виховання особистості майбутніх фахівців-лідерів у закладах вищої освіти України.....	60
Романовський О. Г., Горбач І. О. Лідерський потенціал майбутніх фахівців державної кримінально-виконавчої служби України.....	73

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ МАЙБУТНІХ СПЕЦІАЛІСТІВ

Прочухан Д. В. Умови самостійної роботи майбутніх техніків-програмістів підчас використання інтерактивних елементів дистанційного курсу.....	85
Костиця І. В. Моделювання підготовки та професійної діяльності майбутнього фахівця-лідера.....	100
Богдан Ж.Б., Крамчанінова Д.О. Визначення співвідношення емпатійних каналів та їхніх об'єктів відповідно до гендерного аспекту.....	108

Редакційна колегія:	C O N T E N T S
Мороз В.М. , д-р наук з держ. управління (<i>відповідальний секретар</i>)	PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ASPECTS DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION AND ITS CONTENT
Поясок Т.Б. , д-р пед. наук	<i>Slesyk K.M.</i> Formation of foreign students' moral relations at the university preparatory department..... 3
Резван О.О. , д-р пед. наук	<i>Mikhailichenko V. E., Hura T. V.</i> Ways and methods to diagnose and disclose leader potential in students..... 12
Штефан Л.А. , д-р пед. наук	PHILOSOPHICAL AND ANTHROPOLOGICAL PARADIGM OF MODERN EDUCATION GUESTS OF THE NUMBER
Іонова О.М. , д-р пед. наук	<i>Reznik S. N.</i> Requirements to higher education teacher in terms of modern tendencies in distant education development..... 23
Семенова А.В. , д-р пед. наук	<i>Tadiian S. V.</i> Attitude to yourself and the world in the paradigm of globality and attitude..... 35
Беспарточна О.І. , канд. пед. наук	INFORMATION TECHNOLOGY AND TEACHING AIDS IN THE PROFESSIONAL PREPARATION OF FUTURE SPECIALISTS
Бех І.Д. , академік НАПН України, д-р психол. наук	<i>Nestulya S. I.</i> Model of the didactic system for formation of leaders' competence of future bachelors on management in the university's educational environment..... 49
Большакова А.М. , д-р психол. наук	<i>Cherkashyn A.I.</i> Methodological approaches to education of personality of future leading specialists in Ukraine's higher education institutions..... 60
Гордієнко-Митрофанова І.В. , д-р психол. наук	<i>Romanovs'kyj O. G., Gorbach I. O.</i> Leadership potential for future factors state criminal-executive service of Ukraine..... 73
Дольська О.О. , д-р філос. наук	ORGANIZATIONAL PEDAGOGICAL CONDITIONS OF PROFESSIONAL SKILLS OF FUTURE SPECIALISTS
Ігнатюк О.А. , д-р пед. наук	<i>Prochukhan D. V.</i> The conditions of independent work of future technicians-programmers during the use of interactive elements of the controlled from distance course..... 85
Квасник О.В. , канд. пед. наук	<i>Kostyria I. V.</i> Modeling of preparation and professional activity of the future leader specialist..... 100
Кузнєцов М.А. , д-р психол. наук	<i>Bogdan Z. B., Kramchaninova D.O.</i> Determination of the relationship between empty channels and their objects under the gender aspects..... 108
Золотухіна С.Т. , д-р пед. наук	
Култаєва М.Д. , д-р філос. наук	
Лозовой В.О. , д-р філос. наук	
Ничкало Н.Г. , академік НАПН України, д-р пед. наук	
Пономарьов О.С. , канд. техн. наук	
Радіонова І.О. , д-р філос. наук	
Рибалка В.В. , д-р психол. наук	
Сисюєва С.О. , акад. НАПН України, д-р пед. наук	
Тараросв Я.В. , д-р філос. наук	
Телефон: (057) 70-04-025, телефакс (057) 70-76-371. E-mail: romanovskiy_a_khpi@ukr.net	

Теорія і практика управління соціальними системами // Щоквартальний науково-практичний журнал. – Харків: НТУ „ХПІ”, 2019. – № 2. – 116 с.

У квітні 2013 р. часопис „Теорія і практика управління соціальними системами” включено до довідника періодичних видань бази даних “Ulrich’s Periodicals Directory” (New Jersey, USA), а у квітні 2015 р. – до наукометричної бази даних РІНЦ (ліцензійна угода №259-04/2015 від 23.04.2015 р.).

Журнал „Теорія і практика управління соціальними системами” затверджено Наказом Міністерства освіти і науки України від 09.03.2016 №241 як наукове фахове видання України з педагогічних наук.

Журнал „Теорія і практика управління соціальними системами” було включено до «ICI Journals Master List» (Copernicus index) з індексом 60.28.

© Національний технічний університет „Харківський політехнічний інститут”, 2019

© Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди, 2019

© Українська інженерно-педагогічна академія, 2019

Докладно з вимогами до журналу «Теорія і практика управління соціальними системами» ви можете ознайомитися на сайтах: 1) <http://tipus.khpi.edu.ua/>, 2) <http://www.tipuss.com.ua/ru/>

Катерина Слесик

доктор педагогічних наук, доцент Харківського інституту фінансів Київського
національного торгівельно-економічного університету; Харків, Україна

ORCID: 0000-0003-1612-9979

E-mail: ekaterina-slesik@list.ru

ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ВІДНОСИН ІНОЗЕМНИХ СТУДЕНТІВ НА ПІДГОТОВЧОМУ ВІДДІЛЕННІ УНІВЕРСИТЕТУ

Анотація: В статті розглянуто різноманітні підходи до трактування поняття етичної культури. Обґрунтовано визначення етичної культури і розкрито її структуру. З'ясовано роль моральної свідомості особистості у структурі етичної культури та її впливу на формування моральних відносин особистості. Стаття містить пропозиції щодо механізмів формування моральних відносин та моральної поведінки іноземних студентів, що навчаються на підготовчому відділенні університету. Запропоновано шляхи підвищення результативності формування моральних відносин іноземних студентів на підготовчому відділенні університету

Ключові слова: етична культура, структура етичної культури, моральні відносини, моральна поведінка, формування етичної культури, іноземні студенти.

Kateryna Slesyk

An extended abstract of a paper on the subject of:

“Formation of foreign students’ moral relations at the university preparatory department”

Problem setting. Today, ethical education should be an important education component for not only Ukrainian but also foreign students, since ethical culture occupies an important place in the people life and society. Such education affects the dynamics of individual self-consciousness, the development of a moral position in the adoption and implementation of decisions, helps to determine behavior moral criteria and make the right choice in a particular life situation

Recent research and publications analysis. The problem of moral culture was investigated by V. Bolshakov, T. Gumennikov, A. Huseynov, V. Kondrashov, V. Malakhov, I. Marenko, A. Silyayev, P. Ustin, A. Shamshurin and others.

Paper objective. In the studying foreign students system at the preparatory

department of the university is not paing enough attention to the practice of moral relationship forming. This shortcoming particular lies in the problem of underdevelopment of theoretical foundations of the moral relations of foreign students formation. In view of the above, the issue of the foreign students’ ethical culture formation, which affects the moral relations of a young person, is relevant.

Paper main body. In connection with the above-mentioned goal, it turns out to be necessary to clarify the essence, content and structure of ethical culture. The reflection of the approaches presented in the article provides grounds for representing ethical culture as an integrated quality of the individual, which is the transposition of specific ethical characteristics into

©Катерина Слесик, 2019

a coherent personality structure, has its own structure and functions. As a result of comprehension and comparison of various scientific approaches to the definition of the structure of ethical culture, taking into account the conceptual foundations of our research, we have defined the structure of the ethical culture of the individual, which includes the following components: motivational-value, emotional-sensory, cognitive, activity-regulative, person-reflexive, each of which is characterized by a certain content and performs specific functions.

Analysis of scientific literature made it possible to determine the thesaurus of the cognitive component of ethical culture, to which we refer: the main categories of ethics: the concept of "good" and "evil", "responsibility", "justice"; moral norms ("a set of norms, prohibitions and requirements regulating human activity and behavior", V. Malakhov); "golden rule of morality"; moral attitudes: requirements for communication (tolerance, respect, compassion, love), dialogicity of communication; etiquette and culture of communication; moral principles: justice, humanism, patriotism (provide, according to V. Malakhov, rationality of the behavior of the individual); moral values, which are manifested through the category of attitudes towards others, to nature, to work, to country, to the world (responsibility, honesty, hard work, justice, dignity, mercy, tolerance, integrity, willingness to help others, etc.).

The working practice with foreign students has shown that the moral personal relations forming which affects him/her behavior, it is advisable to tackle a problem of enriching the content of the educational material and direct students to apply the knowledge in practice.

Conclusions of the research. Thus, the research has showed that the formation of the foreign students moral relations that affects their moral behavior, first, requires the teacher to know the theoretical foundations of the individual ethical culture

formation, and secondly - a special work on the enrichment of training the ethical content.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Етична культура є органічною частиною культурно-ціннісної спадщини суспільства. Питання про культуру людини бере початок в моральній проблематиці, оскільки вміння людини жити в суспільстві за законами добра і справедливості складає особисту і суспільну культуру людей.

Культура в житті й діяльності людини перетворюється на основоположний чинник і стає необхідною умовою успішної освіченої особистості та її особистісного розвитку. Важливою складовою цього феномену є етична культура. У зв'язку з відміченою у Національній стратегії розвитку освіти на період до 2021 року, пов'язаною зі зниженням суспільної моралі, духовності, культурою поведінки частини учнівської та студентської молоді перед університетською освітою постає завдання підвищення рівня виховного навчання, зокрема серед іноземних студентів. Така освіта впливає на динаміку індивідуальної самосвідомості, вироблення моральної позиції щодо прийняття та виконання рішень, допомагає визначити моральні критерії поведінки, зробити правильний вибір у конкретній життєвій ситуації.

З огляду на вищезазначене трактування поняття «етичної культури», вона становить важливу теоретичну проблему, оскільки виявлення, опис і аналіз матеріалу, що складає її зміст як провідної дефініції дослідження, як зазначає В. Кондрашов, відразу стикається з необхідністю мати попереднє уявлення про нього, щоб з усього різноманіття духовної культури і морально-етичного процесу уміти

вичленувати саме те, що працює на поставлене завдання [4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Проблему моральної культури досліджували В. Большаков, Т. Гуменникова, А. Гусейнов, Л. Кольберг, В. Кондрашов, В. Малахов, І. Мар'єнко, О. Силяєва, П. Устін, О. Хорошайло, А. Шемшуріна та ін. Науковцями було визначено ключові питання морального розвитку людини, зокрема у шкільній та університетській освіті, запропоновано шляхи підвищення рівня морального виховання учнівської молоді. Разом з тим, питанням формування моральних відносин іноземних студентів приділено недостатньо уваги.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Практика свідчить, що у вищій освіті, особливо сьогодні, акценти розставлено на навчальній стороні професійної підготовки студентів, залишаючи поза увагою її виховний аспект. Щодо навчання іноземних студентів на підготовчому відділенні університету, то виховний аспект цієї проблеми стоїть далеко не на першому місці. Цей недолік криється зокрема у проблемі недостатньої розробки теоретичних основ формування моральних відносин іноземних студентів. Це означає, що в останнім часом у науці цей аспект практично не розглядається. З огляду на вищезазначене, питання формування етичної культури іноземних студентів, яка впливає на моральні відносини молоді людини, є *актуальною*.

Формулювання мети статті (постановка завдання). Метою статті є вдосконалення змісту та практики формування моральних відносин іноземних студентів на підставі використання механізмів формування етичної культури серед учнівської молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням

отриманих наукових результатів. У зв'язку з вищезазначеною метою виявляється необхідним з'ясувати сутність, зміст і структуру етичної культури.

У науковій літературі є близькі до феномену етичної культури поняття «моральна культура», «духовно-моральна культура». Неважко зрозуміти, що в основі вищенаведених понять лежать слова «етика», «мораль», «моральність», «духовний». З огляду на це, перш ніж розкривати сутність етичної культури, з'ясуємо її щодо зазначених дефініцій. Ці поняття є близькими, але не тотожними, що буде обґрунтовано далі.

Відомо, що терміни «етика» і «мораль» близькі за змістом. Так, «етика» (від. грец. – «звичаї») визначає філософську науку, об'єктом вивчення якої є мораль. Цей термін був уведений Аристотелем для позначення учення про моральність [663, с. 377]. Поняття «мораль» визначається як «предмет вивчення *етики*; суспільний інститут, що виконує роль регулювання поведінки людини» [9, с. 171].

Щодо співвідношення понять «мораль» і «моральність» у науці немає єдиної точки зору. У повсякденному вжитку ці поняття часто підміняють одне одного. У науковому дослідженні це приводить до різночитання, тому слід визначити власну позицію з цього питання. На обставині щодо неточності вживання понять «етика», «мораль», «моральність» акцентує увагу відомий філософ А. Гусейнов, зазначаючи, що в загальнокультурній практиці ці слова застосовуються як замітники. Навіть у науковій мові не завжди дотримуються розмежування цих понять. Науковець пропонує етикою називати сферу знань, інтелектуальну традицію, а мораллю (моральністю) – предмет етики. На його думку, мораль постає у двох іпостасях: 1) «як характеристика особистості, сукупність моральних якостей, чеснот...»; 2) як характеристика відносин між

людьми, сукупність моральних норм (вимог, заповідей, правил)». Тому автор пропонує здійснювати аналіз моралі з двох позицій: моральний вимір особистості та моральний вимір суспільства [3, с. 10 – 11].

Дійсно, можна певною мірою погодитися з А. Гусейновим, що існують дві важливі лінії вивчення моралі. Проте, на наш погляд, більш широко висвітлює етичну проблематику український філософ В. Малахов. Як зазначає вчений, традиційно мораль розуміли як аспект міжлюдських відносин, залишаючи поза увагою відносини людини зі світом тварин, рослин, Всесвітом взагалі. І тільки світова екологічна криза спонукала людство замислитися над тим, що неморальне ставлення до природи, до світу, може поставити під загрозу існування людства як виду. Ми погоджуємося з В. Малаховим, що моральна проблематика потребує перегляду з боку пріоритету антропоцентричної парадигми в етиці (тобто однобічної орієнтації на людину та її потреби) і «повернення на новому рівні до традиційного розуміння моралі саме як до певного модусу ставлення до дійсності, до світу загалом – як до конкретних людей і соціальних груп, так і до представників світу природи і цінностей культури, до Космосу в усій безмежності його потенційних уособлень, до абстрактно-загальних категорій буття, таких як радість, страждання, смерть, любов тощо» [5].

Для з'ясування розуміння суті та структури етичної культури, на наш погляд, неможливо не звернути увагу на ідеї сучасного російського психолога В. Большакова. Йдеться про відносини людей один до одного. І не про будь-які міжлюдські стосунки, а про ті, в яких виявляються «добро» і «зло»: моральність, за В. Большаковим, є ціннісна орієнтація поведінки, здійснювана через дихотомію (розділення

надвоє) добра і зла. Як зазначає учений, в моральній культурі відбувається облагороджування, одухотворення життя, що проявляється через реалізацію в ній добра в його різних модифікаціях. Відповідно нездатність людини до розрізнення добра і зла, невміння або небажання творити добро характеризує відсутність моральної культури.

Поглибити уявлення про суть моральної культури дає можливість розроблена В. Большаковим [1] типологія рівнів володіння моральною культурою. Так, для людини високого рівня культури характерно: мінімум внутрішніх конфліктів щодо пригнічення своїх бажань, тому що вона моральна за бажанням; делікатність і такт не передбачають бездіяльності; схильність боротися з проявами зла не шляхом суду над іншими, а над собою; активні прояви мужності, сили, стійкості у боротьбі зі злом – моральна опозиція до антилюдяності намірів і дій інших людей.

П. Устін, на відміну від інших філософів і психологів, не лише надає загальну характеристику морального, а й конкретизує поняття етичної культури, яка, з його точки зору, є однією з центральних категорій етичної психології особистості. Саме поняття етичної культури виступає, на погляд дослідника, однією з центральних категорій етичної психології особистості.

Під етичною культурою П. Устін розуміє систему статико-динамічних характеристик моральної детермінації поведінки людини як суб'єкта розвитку і саморозвитку. При цьому до статичних характеристик зазначеного феномену належать стійка система етичних характеристик, що визначають спрямованість поведінкової активності у сторону доброчесних або порочних вчинків; динамічна характеристика етичної складової обумовлена наявністю проблемних зон, які включають конфлікт етичних складових у ситуаціях життєвого

вибору суб'єкта, коли відбувається їхня переоцінка і трансформація. Іншими словами, під етичною культурою маються на увазі моральні ідеали особистості як належне, які або реалізуються в дійсне, або залишаються в можливому (нереалізованому). Отже, концептуальна основа розуміння етичної культури, за П. Устїним, базується на моделі психологічної організації людини як суб'єкта розвитку і саморозвитку [7, с. 24], де етичне начало є складовою детермінантного комплексу, який представлений зовнішньою і внутрішньою детермінацією. Ним обґрунтовано механізм процесу самозміни особистості під впливом спонукальних чинників.

В. Кондрашов під етичною культурою розуміє систему духовних цінностей, що проходить історичне становлення і включає досить різноманітний зміст. До змісту зазначеного феномену вчений включає моральні звичаї і традиції, моральні якості національного характеру і форми їхнього втілення в культурі особистості; моральні норми і принципи; світоглядні поняття про добро і зло, про обов'язок і совість, справедливість і гідність, укорінені в суспільстві; моральні ідеали, що культивуються в суспільстві. Отже, етична культура, за В. Кондрашовим, виявляється як відображення морального розвитку людства, вдосконалення його моралі [4].

Розкриваючи суть етичної культури, О. Силієва спирається на визначення етики як науки про моральність, тобто духовне, ідеальне явище, як продукт сукупного людського розуму. На думку О. Силієвої, етична культура особистості, з одного боку, формує певне бачення системи моральних відносин («сукупність залежностей і зв'язків, які виникають у людей у процесі їх моральної діяльності» [8, с. 34 – 39], з іншого – надає можливість використовувати філософсько-етичну методологію в усіх видах діяльності.

У педагогічній концепції А. Шемшуріної етичній культурі надається значення широкого осмислення життєдіяльності людини. Вона охоплює моральні принципи поведінки і сферу моральних ставлень до навколишнього світу. Вона лежить в основі способу життя людини. А. Шемшуріна розглядає «етичну культуру як усвідомлену сформованість і гуманістичну спрямованість ціннісних орієнтацій, духовних потреб і мотивів поведінки у способі життя особистості, основою якого є служіння життю, людині, прогресу» [13, с. 9].

Аналіз літератури дає можливість виявити два підходи до компонентної будови моральної культури: за змістом компонентів; за аспектами поняття. Ряд учених у своїх дослідженнях концентрують увагу на функціональній структурі моральної культури. Так, Т. Гуменнікова вирізняє такі компоненти: когнітивний (етичні знання), емоційно-мотиваційний (моральні почуття і мотиви), регулятивний (орієнтація на моральні норми і цінності поведінки), діяльнісно-практичний (практична реалізація засвоєних етичних знань) [2, с. 13].

Певну допомогу у визначенні структури етичної культури учнів основної школи можуть надати матеріали дослідження А. Сикало, яка у структурі етичної культури вчителя вирізняє такі компоненти: інформаційно-знаннєвий, ціннісно-орієнтований, особистісно-діяльнісний, – що пов'язані зі змістом професійної діяльності педагога і виконують відповідні функції [11, с. 10].

Рефлексія представлених у дисертації підходів дає підстави уявити *етичну культуру* як інтегровану якість особистості, яка є транспозицією специфічних етичних характеристик на цілісну структуру особистості, має власну структуру і функції.

У результаті осмислення і порівняння різних наукових підходів до визначення структури етичної культури з

урахуванням концептуальних основ нашого дослідження нами визначена будова етичної культури особистості, що включає такі компоненти: мотиваційно-ціннісний, емоційно-почуттєвий, когнітивно-настановчий, діяльнісно-регулятивний, особистісно-рефлексивний, – кожний з яких характеризується певним змістом і виконує конкретні функції.

Аналіз наукової літератури дав можливість визначити тезаурус когнітивного компонента етичної культури, до якого ми відносимо: *основні категорії етики*: поняття «добро» і «зло», «обов'язок», «відповідальність», «справедливість»; *моральні норми* («сукупність норм, заборон та вимог, що регулюють людську діяльність та поведінку», В. Малахов): «золоте правило моралі»; *моральні ставлення*: вимоги до спілкування (толерантність, повага, співчуття, любов), діалогічність спілкування; етикет і культуру спілкування; *моральні принципи*: справедливості, гуманізму, патріотизму (надають, за В. Малаховим, раціональності поведінці особистості); *моральні цінності*, що виявляються через категорію ставлень до інших людей, до природи, до праці, до країни, до світу (відповідальність, чесність, працелюбність, справедливість, гідність, милосердя, толерантність, сумлінність, терпимість до іншого, доброзичливість, готовність допомогти іншим, обов'язковість, доброчесність, ввічливість, товариськість, дружелюбність; охоронне ставлення до природних об'єктів; значущість праці як джерела саморозвитку і самовдосконалення; ціннісне ставлення до свого «Я» - фізичного, психічного (внутрішнього світу), співвідношення мети і засобів діяльності, мотиву і результату моральної дії; *моральну самосвідомість* людини: поняття честі, гідності, совісті й сорому. Мотиваційно-ціннісний, когнітивний та емоційно-

почуттєвий компоненти є безумовно важливими у структурі етичної культури особистості, але не розкривають її повною мірою. Показником високого рівня етичної культури є використання отриманих етичних знань (етичних понять, моральних норм, моральних принципів) на практиці – у вчинках, поведінці, діяльності, відносинах і спілкуванні. Це актуалізує необхідність розгляду діяльнісно-регулятивного компонента етичної культури.

Важливу роль в оволодінні моральною поведінкою, на думку В. Сухомлинського, відіграє формування моральних звичок, які він назвав шляхом «проникнення вихователя в духовний світ вихованця, без якого неможливе розуміння людини і вплив на неї найтоншими засобами – словом, красою» [10, с. 192]. У соціальному плані звичка є формою моральних відносин, одним зі способів регулювання поведінки людей. Отже, феномен звички у контексті етичної культури є механізмом, що дозволяє економити зусилля педагога при формуванні моральної поведінки і моральних відносин учнів.

На наш погляд, слід розглянути ще один механізм, спрямований на формування моральної діяльності – це моральний досвід особистості, що визначається як форма засвоєння нею духовних здобутків своєї безпосередньої взаємодії із зовнішнім світом на основі моральних норм; смислове утворення є сукупністю винесених людиною з моральної практики переживань, знань, умінь і навичок, які набувають особистісних смислів у процесі її творчої діяльності щодо співвіднесення моральних орієнтирів з життєвими обставинами й особистими потребами.

У формуванні морального досвіду іноземних студентів слід враховувати дві взаємопов'язані сторони: вироблення певної системи моральних переконань, звичних відносин, звичних мотивів дій і

відповідних почуттів; формування стійких форм поведінки, життєвих позицій і способу життя. Це положення орієнтує педагога на врахування різних аспектів формування морального досвіду у практиці навчально-виховної роботи зі студентами. Як відмічає І. Мар'єнко, моральний досвід, у який включено не лише зовнішній припис на певний тип поведінки, а й вимога, прийнята і засвоєна особистістю, що передається через встановлені в суспільстві моральні норми [6, с. 118]. Однією з поведінкових складових моральної свідомості вважаються моральні відносини, що характеризують ставлення особистості до оточуючих. Під моральними відносинами розуміється ставлення людини, яке формується в результаті її взаємодії з оточуючими людьми та предметами на основі додержання норм моралі.

• Активне присвоєння особистістю етичних знань і втілення їх в реальній життєдіяльності вимагає залучення

студентів у різні види діяльності для набуття досвіду моральної поведінки. Водночас оволодіння іноземними студентами поведінкою, що відповідає етичним нормам, пов'язане з такими труднощами, як: невміння реалізовувати моральні знання на практиці, діяти відповідно з отриманими знаннями, стійко керуватися певною метою, систематично здійснювати самоконтроль.

Практика роботи з іноземними студентами показала, що виховання, розвиток етичної культури в контексті формування моральних відносин особистості потребує роботи над збагаченням змісту навчального матеріалу і спрямування студентів на застосування отриманих знань на практиці. Приклад збагачення змісту навчання у контексті формування моральних відносин студентів можна побачити на прикладі змісту навчання української мови як іноземної (табл.1):

Таблиця 1 – Збагачення змісту навчання у контексті формування моральних відносин серед іноземних студентів на прикладі змісту навчання української мови як іноземної

Лексична тема	Зміст: система ставлень
Розповідь про себе	Ставлення до себе, до своєї сім'ї, до батьків, до братів і сестер
Мої друзі	Ставлення до одногрупників, до друзів
Мій університет	Ставлення до закладу, у якому навчається студент, до одногрупників, до викладачів, до навчальної праці.
Мій гуртожиток	Ставлення до персоналу гуртожитку, до іноземних та українських студентів
Місто, де я навчаюсь	Ставлення до української культурної спадщини, до українських людей
Україна	Ставлення до країни навчання та її культурної спадщини
Улюблена їжа	Ставлення до культурних традицій українського народу у порівнянні з рідною культурою готування їжі

Практика показує, що робота над збагаченням етичного змісту навчання іноземних студентів потребує спеціальних зусиль педагога не лише з розробки змісту моральних відносин у процесі навчання, а й практики їх застосування, зокрема,

імітаційних ігор тощо. Водночас слід констатувати, що іноземні студенти із сумом відмічають не завжди доброзичливе ставлення оточуючих людей до них. Разом із тим спостереження свідчать про позитивні результати вказаних зусиль за

умови, якщо викладач демонструє на практиці застосування зазначених вище моральних якостей і відносин.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Таким чином, дослідження показало, що формування моральних відносин іноземних студентів, що впливає на їх моральну поведінку, по-перше, потребує знання педагогом теоретичних основ формування етичної культури особистості, по-друге, – спеціальної роботи над збагаченням етичного змісту навчання. Ефективність формування моральних відносин іноземних студентів залежить від дотримання принципів системності, систематичності й опори на моральний досвід студентів.

Список літератури:

1. Большаков, В. П. (2000) Культура как форма человечности: учебное пособие. Великий Новгород: Изд-во НовГУ им. Ярослава Мудрого, 72 с.
2. Гуменникова, Т. Р. Формування першооснов моральної культури молодших школярів у позаурочній діяльності: автореф. дис. ...канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки».
3. Гусейнов, А. А. & Апресян, Р. Г. (2000) Этика: учебник. М.: Гардарики, 472 с.
4. Кондрашов, В. А. Понятие этической культуры: методологический аспект. *Журнал «Самиздат»*. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://samlib.ru/k/kondrashow_w_a/ocherk_20.shtml
5. Малахов, В. А. (2002) Етика. Курс лекцій: навч. посібник. К.: Либідь, 384 с.
6. Марьенко, И. С. (1980) Основы процесса нравственного воспитания школьников. М.: Педагогика, 183 с.
7. Попов, Л. М., Голубева, Л. М. & Устин, П. Н. (2008) Добро и зло в

Таким чином, дослідження проблеми формування моральних відносин іноземних студентів дало можливість виявити шляхи підвищення результативності вказаного процесу. До них належать: збагачення змісту навчання етично насиченими текстами та вправами, застосування ігрових та комунікативних методів і засобів навчання, збагачення практики використання спеціально змодельованих ситуацій етичного змісту тощо.

Практика свідчить, що потребує спеціальних досліджень питання формування моральних відносин іноземних студентів на подальших етапах навчання.

этической психологии личности. М.: Институт психологии АН СССР, 240 с.

8. Силяева, Е. Г. (1998) Этическая культура личности (категориальный анализ). *Воспитание этической культуры детей и подростков: тезисы докладов и сообщений: материалы второй Всероссийской научно-практической конференции*, 20 – 26 апреля 1998 года, Москва. М., с. 34 – 39.

9. Слободчиков, В. И. & Исаев, Е. И. (1995) Основы психологической антропологии. Психология человека: введение в психологию субъективности: учебное пособие для вузов. М.: Школа-Пресс, 384 с.

10. Сухомлинский, В. А. (1979) Рождение гражданина. М.: Педагогика, 270 с.

11. Сыкало, А. А. (2011) Формирование этической культуры будущего учителя в образовательном процессе вуза: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования». Коломна, 20 с.

12. Хорошайло, О. С. (2008) Виховання духовно-моральних цінностей у студентів з обмеженими фізичними можливостями 13.00.07 – теорія і методика виховання: автореферат дис.

канд. пед.. наук. Луганськ:
Східноукраїнський нац... ун-т ім.. В.Даля.
13. Шемшуріна, А. І. (2001)
Основы этической культуры: книга для

учителя: учеб.-метод. пособие. М.:
Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 112 с.

References:

1. Bol'shakov, V. P. (2000) *Kul'tura kak forma chelovechnosti* [Culture as a form of humanity]: учебное пособие. Velikij Novgorod: Izd-vo NovGU im. Jaroslava Mudrogo, 72 p. [in Russian]
2. Humennykova, T. R. *Formuvannia pershoosnov moral'noi kul'tury molodshykh shkolariv u pozaurochnij diial'nosti* [Formation of the first principle of moral culture of junior pupils in extracurricular activities]: avtoref. dys. kand. ped. nauk: spets. 13.00.01 «Zahal'na pedahohika ta istoriia pedahohiky». [in Ukrainian]
3. Gusejnov, A. A. & Apresjan, R. G. (2000) *Jetika* [Ethics]: учебник. М.: Gardariki, 472 p. [in Russian]
4. Kondrashov, V. A. *Ponjatie jeticheskoi kul'tury: metodologicheskij aspekt*. [The concept of ethical culture: the methodological aspect.]. Zhurnal «Samizdat». Access mode: http://samlib.ru/k/kondrashov_w_a/oчерк2_0.shtml [in Russian]
5. Malakhov, V. A. (2002) *Etyka. Kurs leksij* [Ethics. Course of lectures]: navch. posibnyk. K.: Lybid', 384 p. [in Ukrainian]
6. Mar'enko, I. S. (1980) *Osnovy processa npravstvennogo vospitaniia shkol'nikov*. [Fundamentals of the process of moral education of schoolchildren]. М.: Pedagogika, 183 p. [in Russian]
7. Popov, L. M., Golubeva, L. M. & Ustin, P. N. (2008) *Dobro i zlo v jeticheskoi psikhologii lichnosti*. [Good and evil in the ethical psychology of personality]. М.: Institut psikhologii AN SSSR, 240 p. [in Russian]
8. Siljaeva, E. G. (1998) *Jeticheskaja kul'tura lichnosti (kategorial'nyj analiz)*. *Vospitanie jeticheskoi kul'tury detej i podrostkov* [Ethical culture of the person (categorical analysis)]: tezisy dokladov i soobshhenij: materialy vtoroj Vserossijskoj nauchno-prakticheskoi konferencii, 20 – 26 April 1998 year, Moskva. M., p. 34 – 39. [in Russian]
9. Slobodchikov, V. I. & Isaev, E. I. (1995) *Osnovy psichologicheskoi antropologii. Psichologija cheloveka* [Fundamentals of psychological anthropology. Psychology of a person]: vvedenie v psichologiju sub'ektivnosti: учебное пособие dlja vuzov. М.: Shkola-Press, 384 p. [in Russian]
10. Suhomlinskij, V. A. (1979) *Rozhdenie grazhdanina*. [Birth of a citizen]. М.: Pedagogika, 270 p. [in Russian]
11. Sykalo, A. A. (2011) *Formirovanie jeticheskoi kul'tury budushhego uchitelja v obrazovatel'nom processe vuza* [Formation of ethical culture of the future teacher in the educational process of the university]: avtoref. diss. na soiskanie nauch. stepeni kand. ped. nauk: spec. 13.00.01 «Obshhaja pedagogika, istorija pedagogiki i obrazovanija». Kolomna, 20 p. [in Russian]
12. Khoroshajlo, O.S. (2008) *Vykhovannia dukhovno-moral'nykh tsinnostej u studentiv z obmezhenymy fizychnymy mozhlyvostiamy 13.00.07 – teoriia i metodyka vykhovannia* [Education of spiritual and moral values in students with limited physical abilities 13.00.07 - theory and methods of education]: avtoreferat dys. kand. ped.. nauk. Luhans'k: Skhidnoukrains'kyj nats... un-t im.. V.Dalia. [in Ukrainian]
13. Shemshurina, A. I. (2001) *Osnovy jeticheskoi kul'tury* [Fundamentals of Ethical Culture]: kniga dlja uchitelja: учеб.-метод. пособие. М.: Гуманит. изд. центр VLADOS, 112 p. [in Russian]

Стаття надійшла до редколегії 25.04.2019

Валентина Михайличенко

кандидат філософських наук, професор, кафедра педагогіки і психології управління соціальними системами ім. академіка І. А. Зязюна, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», Харків, Україна
ORCID: 0000-0001-7390-5319
E-mail: valentina_be@ukr.net

Татьяна Гура

кандидат педагогічних наук, професор, кафедра педагогіки і психології управління соціальними системами ім. академіка І. А. Зязюна, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», Харків, Україна
ORCID: 0000-0003-2323-3440
E-mail: tatyana-gura@ukr.net

СПОСОБИ І МЕТОДИ ДІАГНОСТИКИ І РОЗКРИТТЯ ЛІДЕРСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ СТУДЕНТІВ

Анотація: У статті приділено увагу актуальності розробки цілеспрямованої системи організації процесу діагностики, розкриття, активізації та розвитку лідерського потенціалу у студентів під час навчання у вузі. Вказано на необхідність усвідомлення студентами сутності лідерського потенціалу, знання якостей, що складають його основу, їх важливість в процесі життєдіяльності. Розглянуто способи і методи виявлення студентів, які мають лідерський потенціал, на ранніх етапах їх навчання у вузі за допомогою спеціальних методик. Показана роль кураторів груп у виявленні лідерського потенціалу студентів. Вивчено фактори, які впливають на висунення студентів на позицію лідерів і роль групи в цьому процесі. Розглянуто форми позааудиторної діяльності студентів як необхідних умов для розвитку лідерського потенціалу. Показана роль студентського самоврядування у формуванні лідерського потенціалу та необхідність його активізації в сучасних умовах.

Ключові слова: лідерство, поняття, лідерський потенціал, лідерські якості, процес навчання, діагностика, виявлення, актуалізація, розвиток, студенти, способи, методи.

Valentina Mikhailichenko, Tatyana Hura

An extended abstract of a paper on the subject of:

“Ways and methods to diagnose and disclose leader potential in students”

Problem setting. In the article, there is accentuated the topicality of developing a purposeful system to organize the process of diagnostics, disclosing, activation, and development of leader potential in students during their study at a university. It is noted that solving this problem supposes a search and selection of efficient pedagogic technologies.

Recent research and publications analysis. In the process of analyzing the literature on this problem, there is offered a definition of leader potential. It is stressed that candidates selection for the role of leaders among students should be conducted by relying on not so much the actual, i.e.

© Валентина Михайличенко, Татьяна Гура, 2019

developed and observed traits, but on potential abilities and predisposition to leadership.

Paper main body. There is shown the necessity of students' realizing the essence of leadership potential, the presence of traits composing its basis, their significance in the course of a person's life. Self-consciousness formation in students supposes realization of expedient methods, modes, and means in the form of recommendations offered by the authors. There have been viewed the ways and methods to detect students possessing leadership potential at early stages of their studying at a university. The role of diagnostics through special methodologies is shown, as well as the role of training. There have been studied the factors that influence students' being put forward for leading positions and the role of the group in this process. There have been viewed the ways to involve students in a leader's activity in purposefully organized cognitive-professional situations, as well as in a modelled situation, or a game. To create situations wherein a personality can learn to perform a leader's behavior, it is recommended to apply plot-and-role games, trainings, case-methods, and other interactive teaching technologies. The role of modelling in this process is shown as well as that of tutors. It is accentuated that favorable possibilities for disclosure and activating leadership potential in students are created by pedagogues in the environment of cooperation relationships and partnership with students. The result of personality-oriented interaction established between students and lecturers is formation of imitateness, interest in common activities results, co-ordination of actions, establishment of trust, mutual understanding,

joy and success experience, which activates the learning process.

There is accentuated the need in forming self-organizing abilities, which is enhanced by students' extracurricular work that permits the greatest range of activities for such a process. This facilitates self-analysis, self-evaluation of work results, orientating at a personality's self-improvement. There has been shown the role of students' self-government in leadership potential formation and the need of its activating in modern conditions as a form of students' self-organization, a mechanism of representation and defending of their rights and interests, a possibility of self-realization. This enables to conclude that students' self-governing may be viewed not only as a students' practical activity and a form of educative work at a university, but also as one of youth policies form directed at the use of students' leadership potential in socio-economic life of the country to the fullest.

Conclusions of the research. As a result, the conclusion is made that at present, there is a tendency to adapt to modern conditions long since known forms of students' life organizing along with development new ways and methods, and students' needs with stimuli to develop their social activity are detected. There is noted the need for the mentioned tendencies being realized within a university's education environment together with the forms and mechanisms of work with students, and interaction of the training and extracurricular processes lead in total to solving a significant social task – training initiative, independent, responsible leaders capable of efficient managerial activity in modern conditions of social development.

Постановка проблеми в общем виде и её связь с важными научными или практическими заданиями. Высшая техническая школа должна обеспечить подготовку специалистов-лидеров, проявляющих социальную активность, организаторские навыки, готовых к

эффективному руководству другими людьми, направленному на достижение поставленных перед ними целей. Для этого в рамках учебно-воспитательного процесса необходимо создание эффективных педагогических условий. Именно во время обучения в заведении

высшего образование у студентов наиболее полно проявляются организаторские склонности, лидерские качества, необходимые для эффективного руководства другими людьми, а также формируются и развиваются умения и навыки лидера. Поэтому следует разработать целенаправленную систему организации процесса диагностики, раскрытия, активизации и развития лидерского потенциала студентов. Решение данной проблемы предполагает поиск и выбор эффективных педагогических технологий.

Анализ последних исследований и публикаций позволяет утверждать, что потенциал личности следует рассматривать как систему природно-обусловленных и возобновляющихся ресурсов, реализация которых в течение жизни приводит к определенным, с точки зрения личности и общества, значимым личностным достижениям [6, с.89]. Понятие «лидерский потенциал» является разновидностью более общей категории «потенциал личности» и представляет собой диалектическое единство явных и непроявленных ресурсов. Лидерский потенциал в обобщенном виде рассматривается как возможность и готовность индивида к эффективному лидерскому поведению [3]. Это системная характеристика личности, в связи с этим её психолого-педагогическая сущность является предметом изучения со стороны разных ученых.

Изучению лидерского потенциала посвящены работы Н. Беяковой. Б. Головешко, А.Зориной, И. Дрыгиной, О. Евтихова, С. Калашниковой, А. Кныш, И. Костыря, А.Романовского и др. А. Г.Романовский, В. Е. Михайличенко на основе результатов многочисленных исследований разных авторов по проблеме лидерства дают такое определение лидерского потенциала: *Это совокупность всех компонентов структуры личности (личностно-рефлексивный, познавательно-профес-*

сиональный, ценностно-мотивационный, организационно-управленческий, эмоциональный, коммуникативный), которые обеспечивают её эффективное влияние на членов группы при совместном решении задач в различных ситуациях [6, с.90-91]. Многие исследователи придерживаются позиции, что поскольку лидерство не может быть сведено к набору личностных качеств или способностей, данных человеку от природы, а является особым видом межсубъектных отношений, то соответственно потенциал лидера в определенной степени можно развивать, а лидерству можно обучаться. Дж. Адаир делает вывод о том, что лидерство может развиваться путем обучения, что лидерами становятся. Личность лидера можно сформировать в соответствующей образовательно-профессиональной среде, создав для этого благоприятные условия [1, с.6].

Так как выдвижение лидера осуществляется в процессе деятельности, то через специально организованную работу в группах можно обеспечить ситуации, направленные на создание благоприятных возможностей для успешного становления в качестве лидеров студентов, обладающих лидерским потенциалом. Исследование социально-психологических особенностей проявления лидерства в студенческих группах проводилось Н. Беяковой. При рассмотрении взаимодействия «лидер – группа» автор акцентировала внимание на втором слагаемом – «группе», подчеркивая, что именно цели и мотивы группы обуславливают обстоятельства возникновения лидерства. При этом принятые группой лидеры, благодаря своей центральной позиции, играют важную роль в формировании и изменении групповых целей, мировоззрения, а также в организации структуры и совместной деятельности членов группы [2, с.16].

Формулирование целей статьи (постановка задач). Цель статьи состоит в обобщении известных способов и методов диагностики и раскрытия лидерского потенциала на ранних стадиях процесса обучения, систематизации действующих и поиске новых инновационных технологий его активизации и развития.

Выделение нерешенных ранее аспектов общей проблемы заключается в том, что до сих пор нет четкого определения понятия «лидерский потенциал» и его содержания. Это затрудняет разработку целенаправленной системы организации процесса его диагностики, раскрытия, активизации и развития.

Изложение основного материала исследования с полным обоснованием полученных научных результатов. Решение поставленной проблемы связано с педагогическим обеспечением совершенствования методов, средств и организационных форм, обеспечивающих выявление лидерского потенциала, его активизацию и развитие. При этом выявление необходимо осуществлять, опираясь не столько на актуальные, то есть развитые качества, сколько на потенциальные способности и склонность к лидерству, что требует не только диагностики лидерского потенциала, но и мобилизации ресурсных возможностей студентов в проявлении лидерских способностей во время обучения в зво.

В процессе самоопределения студентам необходимо понять сущность лидерского потенциала, знать качества, умения и навыки, составляющие его основу, и осознать их важность в процессе жизнедеятельности человека. Этому способствует обсуждение со студентами проблемы становления личности, знакомство с понятием «лидерский потенциал» как интегративной характеристики личности, его значимость в процессе жизнедеятельности человека. Последовательное ценностное осмыс-

ление лидерского потенциала предусматривает формирование самосознания студентов, способствующего пониманию ими собственных лидерских потребностей и возможностей, что является необходимым условием и начальным этапом работы по его раскрытию и активизации. Самоопределению студентов будет способствовать организация образовательного модуля «Лидерство» по курсу «Введение в специальность», организации встреч с лидерами, достигшими значительных результатов в своей деятельности, что предполагает участие студентов в проблемных диалогах, дискуссиях, беседах.

С точки зрения педагогического сопровождения, формирование самосознания студентов предполагает реализацию целесообразных методов, приемов и средств ознакомительного, рекомендательного характера. Предметом обсуждения являются личностные смыслы отношения студентов к жизни, самому себе, область их проявления в процессе жизнедеятельности. Уровень осознания студентами значимости лидерства повышается благодаря увеличению информации о лидерстве, обсуждению различных точек зрения о способах поведения лидера, стилях руководства и других аспектах его деятельности.

Выявление студентов, обладающих лидерскими качествами, должно начинаться с первого года обучения, проводиться преимущественно на уровне академических групп и осуществляться, прежде всего, преподавателями-кураторами, которые раньше всех других имеют возможность близко познакомиться со студентами и оценить их потенциал. При этом должен быть учтен опыт участия студентов в общественной работе, полученный ещё в школе, а также результаты собственного наблюдения их активности. И хотя далеко не все студенты, активно занимающиеся общественной работой, впоследствии становятся

эффективными лидерами, именно у них имеется больше шансов для реализации себя в данной области. Проблема заключается в том, что многие студенты начальных курсов не чувствуют пока своего лидерского потенциала или не видят способов и методов его проявления в студенческой жизни. Но среди них выделяются социально активные студенты, для которых характерно заинтересованное отношение к окружающему, желание влиять на происходящие процессы, стремление к лидирующим позициям.

Выявлению студентов, обладающих лидерскими качествами, на ранних этапах их обучения в вузе, способствует проведение комплекс конкурсных творческих работ. По мнению Н. Кирюшиной, Е. Тихоновой, это смотр студенческой самодеятельности, конкурсы стенгазет по различным тематикам, литературные конкурсы, спартакиады и другие. Участие в их подготовке и реализации позволяет студентам эффективно пройти процесс адаптации к вузовской среде, активно включиться в систему межличностного взаимодействия, а студентам-лидерам – проявить свои организаторские качества. При этом первокурсникам необходимую методическую помощь могут оказать студенты старших курсов, исполняющие роль наставников и проводников мероприятий, способствующих включению в совместную деятельность [4, с.30].

Выдвижению в позицию лидеров способствует целенаправленное формирование актива студенческой группы, что является первоочередной задачей кураторов, а также наблюдение за действиями предполагаемого лидера, его процессуальными и структурными изменениями. Для этого необходимо создание ситуаций реального взаимодействия студентов в значимой для группы сфере жизнедеятельности. Наблюдение за группой и происходящими в ней процессами может

осуществляться в реальной ситуации, а также в смоделированной ситуации, игре. Для осуществления такой деятельности кураторов необходимо обеспечить дидактической базой, которая должна включать, прежде всего, методические рекомендации по осуществлению учебной и внеучебной работы со студентами младших курсов, разработанные в соответствии с основными нормативными документами, дополненные собственным творческим подходом педагога.

Поведение преподавателей и кураторов студенческих коллективов, которые в большей или меньшей степени осуществляют организаторскую деятельность в группах, во многом становится примером для подражания. Действующие в группе лидеры во многом копируют поведение преподавателя – то, как он общается со студентами, какими методами и средствами он стремится добиться их расположения и выполнения поставленной им задачи. Поэтому очень важно для преподавателей занять позицию партнера, советчика, друга, благодаря чему в коллективе устанавливается эмоционально-положительная атмосфера, благоприятная для дальнейшего развития инициативности и активности студентов в организаторской деятельности.

Одним из главных факторов, которые мешают формированию лидерского потенциала, является недостаточное знание и понимание самого себя, своих качеств, способностей, интересов. Без этого невозможно ни профессиональное становление, ни проявление себя как лидера. Цель обучения – помочь будущему специалисту познать свой внутренний мир, своё предназначение и самооценку, стимулировать стремление к самосовершенствованию. Этот процесс предполагает наполнение его личностным смыслом, который зависит от потребностей, ценностей, мотивов и убеждений студентов.

С целью выявления лидерского потенциала следует проводить с помощью специальных методик исследования диагностику наличия психологических особенностей лидер-ства. Важная роль в процессе выявления лидеров должна быть отведена тестированию. Наиболее часто используют следующие тесты: диагностика лидерских способностей, предложенная Е. Жариковым, Е. Крушельницким, определение уровня лидерского потенциала, диагностика функцио-нального лидерства в малых группах, самооценка лидерства и др. Для оценки лидерского потенциала студентов предлагается использовать в тестах вопросы, затрагивающие основные стороны жизнедеятельности студенческой группы – учебную, профессиональную, научную, общественную, эмоционально-личностную.

Используемые для выявления лидеров тесты должны быть комплекс-ными, ориентированными на раскрытие мотивации и направленности студентов, их склонностей и интересов, коммуни-кативных, организаторских способностей. Следует иметь представление о сущностных характеристиках личности, необходимых для становления студента как лидера. В разработке тестов и обработке их результатов должны принимать участие специалисты – психологи и социологи. Эффективность тестовых методик подтверждается их широким применением в зво. Они достаточно часто используется также в частных и государственных компаниях для выявления лиц, способных к эффективному управлению.

Хорошим дополнением к тестовым опросам является использование тренинга в целях диагностики. В психологическом тренинге наглядно проявляются особенности взаимоотношений между членами коллектива, а также способности студентов действовать определенным образом в моделируемых ситуациях. При этом участников тренинга следует предупреждать о его диагностических

целях и о степени конфиденциальности результатов диагностики. В противном случае будут нарушены важные этические принципы психологического тренинга, необходимые для формиро-вания доверительных отношений в группе и создания атмосферы, способствующей самораскрытию участников.

Одним из методов діагностичес-кого подхода является метод референтно-метрии, который применяется для выявления групп и лиц, обладающих ценностной значимостью для других людей, к мнению которых студенты прислушиваются, хотя в своем поведении не всегда на него ориентируются. Этому способствует привлечение студентов к деятельности лидера в специально организованных познавательно-профес-сиональных ситуациях. Образовательная стратегия приобщения должна быть направлена как на овладение студентами известными способами выполнения совместной деятельности, так и на выработку ими собственных и целесообразных методов и средств взаимодействия. При этом они должны быть ориентированы на завоевание авторитета и доминирование в группе, чтобы студенты почувствовали свои потенциальные лидерские возможности и, попытавшись их реализовать, приобрели некоторый организационно-управлен-ческий опыт. Для создания ситуаций, в которых личность может учиться осуществлять поведение лидера приме-няют сюжетно-ролевые и деловые игры, тренинги, кейс-методы и другие интерактивные технологии обучения.

Выявление уровня развития лидерского потенциала студентов осуществляется также в ходе выполнения ими психологических тренингов. Здесь необходима точность моделирования профессиональной ситуации и отработанность процедуры фиксирования результатов деятельности. Практическую деятельность в моделируемых ситуациях называют тренировкой, в результате

которой происходит приобретение опыта, который становится важным и необходимым для формирования умений и навыков эффективного лидера. Как отмечает С. Макшанов, именно возможность работы непосредственно с опытом позволяет использовать психологический тренинг в качестве важного элемента профессиональной подготовки. По его мнению «в традиционных формах профессиональной подготовки студент вначале получает информацию, и только через неопределенное время имеет возможность ее использовать. Только тогда происходит реальная оценка субъектом возможности применения полученного знания и его частичное закрепление. В тренинге, напротив, создается возможность незамедлительного соотнесения полученной информации и актуальной деятельности. Тренинг помогает преодолеть ограничения, накладываемые на профессиональную деятельность традиционными методами обучения, и способствует приобретению эффективных практических навыков работы» [5, с. 204–206].

Проявления лидерских характеристик у студентов должны активно поддерживаться педагогом в процессе совместной деятельности и общения в процессе подготовки и проведения групповых, факультетских и вузовских мероприятий, студенческих научно-практических конференций и других мероприятий, связанных с публичной самопрезентацией. Они помогают потенциальному лидеру учиться эффективному общению с другими людьми, способности говорить убедительно и аргументированно, умению слушать и отвечать на вопросы, самопрезентовать себя. В процессе проводимой работы повышается уровень самооценки студентов, появляется уверенность в себе, повышается их самоэффективность.

Создавая ситуации сотрудничества и партнерства со студентами, преподаватель стимулирует активность студентов, их стремление к самостоятельному творческому поиску, личностному росту, раскрытию и активизации лидерского потенциала. Благоприятные возможности для этого создаются при условии принятия преподавателем личности каждого студента как неповторимой индивидуальности, имеющей собственные интересы, потребности, взгляды, личностные ценности и стремящейся к саморазвитию и самореализации. Создание отношений доверия и взаимопонимания между преподавателями и студентами способствует переживанию радости и успеха активизирует процесс обучения.

Задача педагога состоит в том, чтобы создать условия и обогатить опыт самого студента и научиться оценивать опыт других. Студенту необходимо выработать собственные средства, методы приобретения лидерского опыта, обеспечивающего ему успешную профессиональную деятельность. При этом полезно проживание ситуаций достижения успеха, в которых студенты получают удовлетворение и эмоциональное подкрепление. Такое состояние способствует личностному росту обучающихся, а также даёт возможность реализовать одну из главных задач учебно-воспитательного процесса – осознать свои возможности и поверить в себя.

Для репетиции уверенного поведения используются ролевые игры, моделирующие ситуации, которые в свое время создали или могут создать определенные сложности для участников. При этом преподаватель выступает в роли тренера, а игра строится на основе взаимодействия одного из членов группы с другими участниками, которые представляют значимых для него лиц. Преподаватель обычно начинает с таких банальных ситуаций, которые могут

создавать трудности для большинства неуверенных в себе людей, как необходимость обратиться с просьбой, ответить отказом. Примером может стать тренировка различных коммуникативных навыков, включая внимание к собеседнику, способность к самораскрытию в разговоре, умение делать и принимать комплименты, менять тему разговора, начинать и заканчивать разговор, выдерживать паузы.

Отработка поведения в группах тренинга умений основана на следующих принципах. Во-первых, преподаватель или какой-либо ее участник может *моделировать* «правильное» поведение в разыгрываемых на занятиях ситуациях. Моделирование – это особый прием поведенческой реакции, использование которой весьма эффективно в случаях, когда членам группы требуется освоить новые или усилить недостаточно выраженные формы поведения. Во-вторых, члены группы осваивают новый для них способ поведения, наблюдая за тем, как его моделируют другие участники или преподаватель, а также за своими реакциями на моделируемое поведение. В некоторых группах применяют аудио- и видеозаписи моделей образцового поведения. Моделирование полезно, когда участники имеют очень слабое представление о том, как надо действовать в данной ситуации, чтобы их поведение было уверенным. Группы, состоящие из более опытных участников, могут сразу переходить к репетиции поведения. Разыгрывая различные роли, члены группы вовлекаются в групповой процесс и приобретают новые полезные поведенческие навыки.

Еще одним компонентом процесса отработки поведения является *подкрепление*. Подкрепление – это поощрение или любая позитивная реакция со стороны преподавателя или членов группы. Очень важно, чтобы подкреплялось любое, даже самое небольшое достижение по мере того, как отрабатываемая реакция постепенно приближается к

оптимальной. Подкрепление обычно применяется, чтобы формировать поведение отдельных участников на достижение тех целей, которые они сами перед собой ставят. Результатом личностно-ориентированного взаимодействия, установившегося между студентами и преподавателями, является формирование инициативности студентов, заинтересованности в результатах совместной деятельности, согласованность действий, возникновение доверия, взаимной поддержки, взаимопонимания.

Представляет интерес опыт подготовки лидеров в «Центре лидерства» кафедры педагогики и психологии управления социальными системами им. акад. И.А. Зязюна Национального технического университета «Харьковский политехнический институт» при участии её профессорско-преподавательского состава под руководством профессора А.Г. Романовского [8, С. 98–100]. Кафедра является с 2015 года участником международного Проекта «ELITE» – «Образование для лидерства, интеллигентности и развития таланта» в рамках программы TEMPUS. В процессе реализации данного проекта, признанного успешным представителями научных школ Украины, профессорско-преподавательский состав кафедры не только принял самое активное участие в реализации его программных задач, но и заложил основы формирования Харьковской школы лидерства.

Важным направлением в деятельности Центра лидерства в первый год его существования стало внедрение в учебный процесс системы тренингов для развития лидерского потенциала старост групп кафедры. Интересной и действенной формой также является кураторская (вожатская) деятельность студентов старших курсов в отношении студентов младших курсов. Одновременно с практическим функционированием в качестве лидеров, что актуально для студентов-старшекурсников, этот вид деятельности решает важную задачу адаптации студентов-первокурсников к условиям вузовской среды.

Система обучения лидеров включает также воспитание способностей к

самоорганізації, самодисципліне, самоаналізу, самооцінці результатів діяльності, орієнтацію на самосовершенствование личности. Благоприятные возможности создает организация различных внеаудиторных форм обучения в рамках мероприятий в различных сферах студенческой жизни. Такая деятельность предполагает гармоничное сочетание обучения лидеров и самовоспитания путем самоорганизации. Внеаудиторная работа создает возможность использовать наибольшую вариативность такого процесса, когда студенты могут активно включаться в неё и приобретать лидерский опыт.

Большую роль в этом процессе играет студенческое самоуправление как форма самоорганизации студентов, механизм представительства и отстаивания своих прав и интересов, возможность самореализации, что, в свою очередь, является необходимым инструментом развития лидерского потенциала в современном университете. Одновременно студенческое самоуправление можно рассматривать как проявление демократической организации и автономии университета, как процесс и результат выбора студенческим сообществом своих позиций, целей и способов их достижения [9, с. 149]. Вместе с тем соотношение феномена «лидерства» и «студенческого самоуправления» заслуживает рассмотрения в рамках отдельного направления для научного поиска.

Сегодня в Украине студенческое самоуправление признается неотъемлемой частью гражданского самоуправления в заведениях высшего образования. Деятельность органов студенческого самоуправления упорядочена законодательством, статусом университета и положением о студенческом самоуправлении. Каждое заведение имеет право определить, в зависимости от собственной специфики, оптимальные формы и уровни студенческого самоуправления, в рамках которого студе-

нты имеют право решать вопросы обучения и отдыха, защищать собственные права и интересы, а также брать участие в управлении вузом через выборные органы самоуправления.

По результатам исследования, проведенного Л. Червоной, выделены следующие тенденции в развитии студенческого самоуправления, которые прослеживаются в украинских заведениях высшего образования [9, С.154].

1. 68% украинских студентов не владеют информацией относительно того, что представляет собой студенческое самоуправление, какие его органы действуют в их заведениях, какими документами регулируется его деятельность в ЗВО, какие основные задачи оно решает.

2. Параллельно существуют традиционные профсоюзные студенческие организации и органы студенческого самоуправления рассматриваются большинством студентов как равнозначные, что говорит о нечетком представлении студентов об их роли и задачах по защите их прав и интересов.

3. Довольно низкая активность участия студентов в деятельности органов студенческого самоуправления. При этом 50 % студентов считают, что благодаря студенческому самоуправлению они могут развивать свой личностный потенциал лидера, а 54 % считают, что эти органы реализуют гражданские права студентов и формируют у них чувство ответственности [9, С.154].

Актуальность развития студенческого самоуправления подтверждается вниманием со стороны не только вузовской общественности, но и органов государственной власти. Это позволяет сделать вывод о том, что студенческое самоуправление можно рассматривать не только как практическую деятельность студентов и форму воспитательной работы в образовательном учреждении, но и как одну из форм молодежной политики,

направленої на найбільш повне використання лідерського потенціалу студентства в соціально-економічній житті країни.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальшого вивчення даного напрямку. Таким чином, в даний час адаптуються до сучасних умов давно відомі форми організації студентської життєдіяльності, розробляються нові способи і методи, виявляються потреби студентів і стимули розвитку їх соціальної активності. В зв'язі з цим необхідно підвищення кваліфікації кураторів і викладачів, для яких повинен бути організований цикл науково-методичних семінарів по різних проблемах навчання лідерів, включаючи проблеми, пов'язані з діагностикою лідерського потенціалу, його виявленням і

формуванням. Мета педагогічних семінарів – озброєння викладачів і кураторів знаннями, необхідними для роботи зі студентами-лідерами, а також методами і засобами його активізації; а також усвідомлення необхідності виховання відносин зі студентами на принципах особистісно-орієнтованого взаємодія.

В подальшому слід провести спеціальні дослідження, пов'язані з вивченням ефективності способів і методів роботи зі студентами, реалізованих в освітньому просторі з метою підготовки лідерів. Самоуправління ж необхідно розглядати не тільки як ініціативну діяльність студентів, спрямовану на вирішення важливих питань в різних сферах їх життя, але також, як спосіб набуття лідерського досвіду.

Список літератури

1. Адаир, Дж. (2007) Психологія лідерства. М.: Ексмо, 352 с.
2. Белякова, Н. В. (2002) Соціально-психологічні особливості проявлення лідерства в студентських групах: дис. канд. психол. наук: 19.00.05. М., 197 с.
3. Гура, Т. (2015) Лідерський потенціал як важлива складова педагогічної культури викладача технічного університету. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. пр. Редкол.: Т. І. Сущенко. Вип. 44 (97). Запоріжжя: КПУ. С. 418 – 428.
4. Кирюшина, Н. Ю. & Тихонова, Е.Л. (2010) Система підготовки лідерів в університеті. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*. С. 27 – 33.
5. Макшанов, С. И. (1997) Психологія тренінга: теорія, мето-

логія, практика: монографія. СПб: Образование. 238 с.

6. Михайличенко, В. Е. (2015) Психологія розвитку особистості: монографія. Х.: 387 с.

7. Романовський, А. Г. Михайличенко, В. Е. & Грень, Л. Н. (2018) Педагогіка лідерства. Х.: Стильздат, 500 с.

8. Романовський, О. Г., Гура, Т. В. & Книш, А. Є. (2017) Розвиток лідерського потенціалу в Центрі лідерства Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». *Теоретичний та методично-науковий часопис «Вища освіта України»*. № 2 (додаток 1). С. 96–100.

9. Червона, Л. М. (2017) Студентське самоврядування як інструмент розвитку лідерського потенціалу університетів у контексті глобального лідерства. *Теоретичний та методично-науковий часопис «Вища освіта України»*. № 2 (додаток 1). С. 149 – 154.

References

1. Adair, Dzh. (2007) *Psihologija liderstva*. [Leadership Psychology]. M.: Jeksmo. 352 p. [in Russian]

2. Beljakova, N. V. (2002) *Social'no-psihologicheskie osobennosti projavlenija liderstva v studencheskih gruppah*. [Socio-psychological characteristics of the

manifestation of leadership in student groups]: dis. kand. psihol. nauk: 19.00.05 M.197 p. [in Russian]

3. Hura, T. (2015) *Liders'kyj potentsial iak vazhlyva skladova pedahohichnoi kul'tury vykladacha tekhnichnoho universytetu*. [Leadership potential as an important component of the pedagogical culture of the teacher of the technical university]. Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyschij i zahal'noosvitnij shkolakh: zb. nauk. pr. Redkol.: T. I. Suschenko. Zaporizhzhia: KPU. Vyp. 44 (97). P. 418 – 428. [in Ukrainian]

4. Kirjushina, N. Ju. & Tihonova, E. L. (2010) *Sistema podgotovki liderov v universitete*. [University Leadership Training System]. Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N. I. Lobachevskogo. P. 27 – 33. [in Russian]

5. Makshanov, S. I. (1997) *Psihologija treninga: teoriya, metodologiya, praktika: monografija*. [Psychology of training: theory, methodology, practice: monograph]. SPb: Obrazovanie, 238 p. [in Russian]

6. Mihajlichenko, V. E. (2015) *Psihologija razvitija lichnosti: monografija*.

[Psychology of personality development: monograph]. Kh.: 387 p. [in Russian]

7. Romanovskyj, A. H. Mykhajlychenko, V. E. & Hren', L. N. (2018) *Pedahohyka liderstva*. [Pedagogy of Leadership.]. Kh.: Styl'yzdat, 500 p. [in Ukrainian]

8. Romanovs'kyj, O. H., Hura, T. V. & Knysh, A. Ye. (2017) *Rozvytok lider's'koho potentsialu v Tsentri liderstva Natsional'noho tekhnichnoho universytetu «Kharkivs'kyj politekhnichnyj instytut»*. [Development of Leadership Capacity at the Center for Leadership at the National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute"]. Teoretychnyj ta metodychno-naukovyj chasopys «Vyscha osvita Ukrainy». № 2 (dodatok 1). P. 96 – 100. [in Ukrainian]

9. Chervona, L. M. (2017) *Students'ke samovriaduvannia iak instrument rozvytku lider's'koho potentsialu universytetiv u konteksti hlobal'noho liderstva*. [Student Self-Government as a Tool for Developing Leadership Capacity of Universities in the context of Global Leadership]. Teoretychnyj ta metodychno-naukovyj chasopys «Vyscha osvita Ukrainy». № 2 (dodatok 1). P. 149 – 154. [in Ukrainian]

Стаття надійшла до редколегії 17.04.2019

Світлана Резнік

кандидат педагогічних наук, доцент, кафедра педагогіки і психології управління соціальними системами ім. академіка І.А. Зязюна, Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”

ORCID: 0000-0001-8310-1242

E-mail: svreznik@i.ua

ВИМОГИ ДО ВИКЛАДАЧА ВИЩОЇ ШКОЛИ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ТЕНДЕНЦІЙ РОЗВИТКУ ДИСТАНЦІЙНОЇ ОСВІТИ

Анотація: У статті розглянуто сучасні тенденції розвитку дистанційної освіти, що вимагають від викладача виконання низки специфічних професійних ролей (організатора, консультанта, фасилітатора, тьютора, технічного та знаннєвого експерта та ін.); особливо значущими є здатності до використання сучасних технічних засобів та програмного забезпечення, а також до підтримки студентів, яка передбачає їх мотивацію, педагогічний супровід, організацію їхньої активної онлайн-взаємодії та онлайн-спілкування.

Ключові слова: викладач вищої школи, дистанційна освіта, вимоги до викладача, тенденції розвитку дистанційної освіти.

Svitlana Reznik

An extended abstract of a paper on the subject of:

Requirements to higher education teacher in terms of modern tendencies in distant education development

Problem setting. An important problem in modern methodology of professional education is improvement of modern higher education teachers' professional skillfulness. Theoretic-methodological and practical tasks in raising quality of modern education suppose as a primary condition the improvement of modern teachers' organizational, didactic, educating, scientific, communicative, and social competencies. Their values, knowledge, skills, experience, abilities influence immediately the education process organization and the results of teaching students.

Considering this, development of teaching leadership in modern teachers attains special urgency, because such leadership supposes readiness for changes,

for applying innovative approaches and methods, for individual approach and cooperation with students, as well as aiming students at active, deep studies. An important aspect for teaching leadership is also correspondence to requirements of professionalism in terms of current tendencies in distance education development.

Recent research and publications analysis. Problems of improving modern teachers' professional skillfulness are viewed in works by V. Gryniova, I. Ziazyun, O. Romanovskiy, S. Sysoyeva, L. Tovazhnianskiy, et al. Peculiarities in adoption of distant training technology are researched by V. Bykov, R. Gurevich, A. Kolomiyets, V. Kuharenko, N. Morse, et al.

At the same time, despite considerable research in the problems of modern teachers' professional skillfulness and those of distant education, clarification of requirements to a higher education teacher in terms of current tendencies in distance education development remain urgent and insufficiently researched.

Paper objective. The article is aimed at substantiating modern tendencies in distance education development and clarifying requirements set forth to higher education teachers in accordance with the mentioned tendencies.

Main material exposition. The quality of distance education, its prevalence, an attitude to such form of education in Ukraine depends, to a great extent, on a teacher's ability to perform a number of professional roles (those of an organizer, consultant, facilitator, tutor, expert, etc.) and institutional support corresponding to a teacher's time consumption and professional expenses on performing there roles. Distant education as a kind of extramural form of training can come to a new efficiency level on condition of maintaining students' intensive learning.

Current development of distance education requires from teachers, moreover from leader teachers, the best pedagogues in the profession, a number of specific abilities:

- the ability to apply modern technical equipment and software;
- to support students that supposes motivating students, pedagogic guidance, organizing their online interaction and online communication;
- to provide consultations regarding clarifying specifics of students' distance training;

- to enlightening activities that supposes explaining the advantages, possibilities, and limitations of distance education;

- to mentoring as an assistance in students' self-perfecting and self-development;

- to performing managerial function that suppose controlling students' learning process, correction and control of results.

Conclusions of the research. Thus, an ever-wider prevalence, increase in various propositions of courses, specialties, options of obtaining education, as well as commercialization, the need in solving the problem of ensuring high quality characterize current development of distance education. Accessibility of modern distant education has its both advantages and limitations comparing with the traditional form. Development of distance education in Ukraine needs organizational and pedagogic events on the level of state, education establishments, training process' subjects themselves (teachers and students). The state and institutional support is necessary to organize pedagogues' specialized training and adequate taking into account their teaching load with corresponding salaries that is to reflect appreciation of their additional work. Current tendencies in distant education development require from a teacher the performance of a number of specific professional roles (those of an organizer, consultant, facilitator, a tutor, a technical and knowledge expert, etc.); of special importance are abilities to using modern technical appliances and software, along with to support students that supposes students' motivating, pedagogic guidance, organizing their active online interaction and online communication.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Важливою проблемою сучасної теорії та методики професійної освіти є удосконалення професійної

майстерності сучасних викладачів вищої школи. Теоретико-методологічні та практичні завдання підвищення якості сучасної освіти обов'язковою умовою включають удосконалення організаційної, дидактичної, виховної, наукової, комуні-

кативної, соціальної компетентності сучасних викладачів. Їхні цінності, знання, вміння, досвід, здібності безпосередньо впливають на організацію процесу освіти та результати навчання студентів.

У зв'язку з цим, особливої актуальності набуває розвиток викладацького лідерства сучасних педагогів, адже таке лідерство передбачає готовність до змін, до застосування інноваційних підходів та методик, до індивідуального підходу та співпраці зі студентами, а також цілеспрямованість студентів до активного, поглибленого навчання. Важливим для викладацького лідерства є також відповідність вимогам до професіоналізму в умовах сучасних тенденцій розвитку дистанційної освіти, оскільки такі тенденції потребують специфічних знань, умінь, досвіду викладача, а, отже, додаткового навчання та підвищення кваліфікації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Проблеми удосконалення професійної майстерності сучасних викладачів, що включають розвиток комунікативних, педагогічних, організаційних, творчих здатностей тощо, розглядаються зокрема у роботах В. Гриньової, І. Зязюна, О. Романовського, С. Сисоевої, Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО [3; 9; 11 та ін.]. Особливості впровадження дистанційної технології навчання, що включають створення та використання віртуального навчального середовища, віртуальних навчальних спілок, розробку дистанційних курсів, електронних навчально-методичних матеріалів тощо, досліджують М. Барбоса, В. Биков, Р. Гомез, Р. Гуревич, А. Коломієць, В. Кухаренко, Н. Морзе, Ч.-Х. Нг, Л. Да Сілва тощо [1; 4; 7; 13; 19 та ін.].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Незважаючи на достатній рівень наукового опрацювання проблем професійної майстерності

сучасних викладачів та питань дистанційної освіти, актуальною та недостатньо дослідженою є проблема цілісного вивчення та уточнення вимог до викладача вищої школи в умовах сучасних тенденцій розвитку дистанційної освіти.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є обґрунтування виявлення сучасних тенденцій розвитку дистанційної освіти та уточнення вимог до викладача вищої школи відповідно до них.

Виклад основного матеріалу з обґрунтуванням отриманих результатів. Аналіз сучасної теорії та практики вищої освіти дозволив визначити, що сучасний розвиток дистанційної освіти (ДО) характеризується такими тенденціями:

1. Дистанційна освіта частіше впроваджується як сучасна форма навчання, охоплюючи все більшу кількість учнів, надаючи різноманітні пропозиції щодо курсів, спеціальностей, варіантів отримання освіти тощо.

Найбільш розвинутою дистанційна освіта є у країнах Європи та Північної Америки. Для ілюстрації поширеності ДО розглянемо статистичні дані Національного центру статистики США (National Center for Education Statistics). Відповідно до опублікованого збірника «Стан освіти 2018» кількість студентів, що вступили для здобуття базової вищої освіти (мається на увазі асоційований ступень або ступень бакалавра) у 2016 році становила 16,9 мільйонів, при цьому процент тих, хто навчався хоча б на одному дистанційному курсі складав 31 %, процент тих, хто навчався виключно дистанційно – 13 % (у 2015 році цей процент був відповідно 29 % та 12 %) [17].

Кількість вступників з метою здобуття постбакалаврської освіти у 2016 році у США склала 3 мільйони, при цьому процент тих, хто навчався хоча б на одному дистанційному курсі був 37 %, процент тих, хто навчався виключно дистанційно – 28 % (у 2015 році цей процент був відповідно 34 % та 26 %).

Отже, можемо констатувати той факт, що за рік, спостерігається, хоч і невелике, але зростання охоплення студентів дистанційною освітою.

У «Дайджесті статистики освіти 2017», виданого у 2019 році, зазначається, що кількість зарахованих на курси дистанційної освіти у США за всіма навчальними рівнями (початкова, середня та вища школа) складало у 2002-03 рр. – більше 317 тис., у 2004-05 рр. – майже 507 тис., у 2009-10 рр. – більше 1,816 мільйона осіб. Виключно для вищої школи ці цифри були відповідно: більше 214 тис., 309 тис. та 1,348 мільйонів осіб [23]. Цифри, наведені у «Стан освіти 2018», показують, що у 2016 році практично третина студентів базової освіти навчалась дистанційно (5,2 мільйона, з них виключно дистанційно – 2,2 мільйона) [17].

Як бачимо, серед різних рівнів освіти у США, дистанційна форма навчання є характерною переважно саме для вищої, припускаємо це пов'язано, передусім, з тим, що дорослі люди відзначаються більшою самоорганізованістю, розвиненою самосвідомістю та кращою здатністю до самонавчання й самоконтролю, що дозволяє ширше та глибше користуватись можливостями ДО.

Як видно з наведеної статистики, кількість студентів, що навчаються дистанційно, постійно зростає, а за останні 16-17 років приріст був вагомим – більше, ніж в 10 разів, хоча біля 70 % сьогоднішніх студентів США все ж віддають перевагу традиційним формам навчання та безпосередньому спілкуванню з викладачами та студентами. З наведених показників також видно, що у США більша кількість навчається дистанційно у системі постбакалаврської освіти, ніж базової, очевидно, студентам, які вже мають диплом зручніше працювати та одночасно продовжувати своє навчання, використовуючи сучасні технічні засоби.

В Україні не проводиться статистичної оцінки кількості студентів, які навчаються дистанційно. Проте є деякі непрямі свідчення стану ДО. На сайті Міністерства освіти і науки (МОН) України наведено посилання на 16 навчальних закладів, які надають можливість навчатись віддалено, з них 10 – закладів вищої освіти (ЗВО), в яких пропонується декілька спеціальностей, здобуття яких можливо за дистанційною формою навчання. Як бачимо, пропозиції не дуже поширені (хоча на сайті МОН не наведені всі можливі варіанти, зокрема немає даних про Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»), але в більшості українських ЗВО відкриваються й працюють власні центри дистанційної освіти та постійно збільшується кількість розроблених дистанційних курсів, що збагачує можливості студентів. Можна припустити, що здійснюється активне поширення ДО в Україні, хоча має місце відставання від світових лідерів у цій сфері.

2. Друга тенденція пов'язана з доступністю сучасної дистанційної освіти, що має як свої сильні сторони, так і обмеження.

Найбільші переваги, на яких наголошують аналітичні огляди, пов'язані саме з фактором доступності та зручності: відзначається, що ДО дешевша; надає можливість навчатися в зручному темпі та в зручний час; представляє додаткові можливості для осіб з особливими потребами; надає можливість поєднувати навчання та роботу; розширює «горизонти» (можливість навчатися у закордонних ЗВО) тощо.

Сьогодні будь-яка людина завдяки дистанційним технологіям має можливість долучитись до навчання у найкращих, найбільш рейтингових ЗВО світу (при знанні відповідної мови). З іншого боку, повністю безкоштовним, а, отже, найбільш доступними, є прослуховування дистанційних курсів для власного саморозвитку. Отримання будь-

якого документу про освіту (професійного сертифікату чи, тим більше, диплому) є інвестицією у власне майбутнє та буде коштувати тим більше, чим більш престижним є ЗВО та спеціальність.

Безумовно, серед великої кількості пропозицій на ринку ДО сьогодні можна знайти різноманітні варіанти. Наприклад, University of the People (США) позиціонує себе як безкоштовний університет, у той же час внески за складання іспитів означають, що асоційована ступінь буде коштувати близько 2 тис.дол., бакалавр – 4 тис.дол., магістр – 2,5 тис.дол. (для порівняння: програма магістерського ступеню у Open University (Великобританія) коштує від 9 до 20 тис.фунтів стерлінгів, у провайдерів масових відкритих онлайн-курсів (МООС) – від 7 до 52 тис.дол., у Fern University (Німеччина) від 1,0 до 1,2 тис.євро).

Загалом, здобуття найбільш якісної освіти у провідних університетах світу для дистанційної форми навчання буде коштувати практично так само дорого, як і для традиційної.

Інший важливий фактор доступності ДО пов'язаний з *технічними можливостями*. З одного боку, для навчання студенту достатньо комп'ютера та Інтернету, з іншого - сфера інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ) постійно розвивається й це не може не позначатися на ДО: якісна освіта потребує якісних засобів та сучасних технологій. У зв'язку з цим цікавим може бути стан розвитку ІКТ в Україні. За даними дослідження, організованого Інтернет-асоціацією України, частка регулярних користувачів Інтернету в 2018 році була 63 % (для порівняння, у 2004 ця частка складала 12 %, у 2010 – 33 %, останні три роки – практично без змін), у 65 % населення є вдома Інтернет [14]. Дослідження, проведене на замовлення компанії Гугл у 63 країнах світу, у тому числі в Україні, дає схожу картину: у

2017 в Україні – 66 % регулярних користувачів, але наводяться порівняння з глобальним рівнем, на якому ця цифра становить 82 % [6]. З наведених даних видно, що Україна значно відстає від світового рівня користувачів Інтернет.

У Постанові Верховної Ради України 2016 року «Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Реформи галузі інформаційно-комунікаційних технологій та розвиток інформаційного простору України» зазначається, що стан ІКТ України «порівняно із світовими тенденціями є недостатнім і не відповідає стратегічним цілям розвитку України, оскільки Україна у міжнародних рейтингах посідає: за мережевою готовністю у 2015 році – 71 місце серед 143 країн світу; за розвитком електронного урядування у 2014 році – 87 місце серед 193 держав – членів ООН; за розвитком Інтернету в 2014 році – 46 місце серед 86 країн світу; за проникненням Інтернету в 2014 році – 95 місце серед 191 країни; за розвитком ІКТ – 79 місце серед 167 країн; за електронною торгівлею у 2014 році – 58 місце серед 130 країн; за глобальним індексом кібербезпеки – у 17-й групі країн (серед 29 груп країн)» [8].

Як ми бачимо, з одного боку, частка регулярних Інтернет-користувачів постійно зростала протягом багатьох років, що потенційно є позитивним для освіти, з іншого - вона лишається відносно сталою останні три роки, значна кількість домогосподарств не має Інтернету вдома, і загалом сфера ІКТ відстає від тенденцій світового рівня, а, отже, увага держави до цієї галузі є стратегічно важливою й для розвитку ДО в Україні.

3. Комерціалізація є загальною тенденцією розвитку освіти у світі, не дивно, що вона повною мірою стосується й ДО. Хоча провайдери МООС та безпосередньо ЗВО пропонують безкоштовні курси для самоосвіти, але й МООС, й університети (традиційні та

дистанційні) розширюють кількість та різноманітність платних послуг.

Л. Пікард наводить дані доповіді І. Деспужоль та зазначає, що фінансова стабільність – одна з проблем, яка може загрожувати існуванню МООС, адже розробка якісних курсів потребує значних витрат, у зв'язку з чим платформам МООС потрібно створювати додаткові джерела прибутку, які дозволять забезпечувати й безкоштовні можливості онлайн-освіти [20].

Значні витрати, яких потребує освіта, має безпосереднім наслідком пропозиції здобуття освіти як товару на ринку послуг. При цьому лишається дискусійним протиріччя між місією університетів у забезпеченні суспільного блага вільного доступу людини до освіти та зростанням комерціалізації [16]. Сучасна освіта продовжує шукати компроміс між цими двома течіями.

4. Важливою тенденцією сучасної ДО є забезпечення високої якості цієї форми навчання. ДО має свої специфічні особливості, які вимагають додаткових зусиль для того, щоб студент досягнув високого рівня навчальних результатів. Так, Л. Пікард, наводячи дані щодо проблем МООС, вказує на дуже низький процент учнів, що завершують курси (від 2 до 4 % учнів) та можливість шахрайства при виконанні завдань та іспитів [20]. Вирішення обох проблем вимагає спеціальних зусиль – організаційних, методичних, педагогічних на рівні держави, закладів освіти, самих суб'єктів навчального процесу (викладачів та студентів).

Стосовно аналізу якості навчання, цікавими можуть бути статистичні дані США щодо кількості студентів дистанційної форми навчання за різними видами ЗВО. Згідно зі збірником «Стан освіти 2018» найбільша кількість студентів навчаються дистанційно саме у приватних комерційних ЗВО (у 2016 р. біля 70% студентів базової вищої освіти та 88 % постбакалаврату, з них 65 % та 84

% виключно дистанційно), для державних та приватних некомерційних ЗВО показники набагато менші (31 % та 33 % студентів відповідно, виключно дистанційно – 20 % та 24 %) [17].

Потрібно зазначити, що найбільша кількість студентів США навчається у державних ЗВО (наприклад, у 2016 р. до державних ЗВО вступило біля 14,7 мільйонів, до приватних некомерційних – 4,1 мільйонів, до приватних комерційних – 1,4 мільйонів осіб [23]).

Елітною та найбільш якісною вважається освіта у приватних некомерційних ЗВО. Освіта ж у приватних комерційних ЗВО США, яку можна назвати переважно дистанційною (тільки 12 % студентів не вивчали жодного дистанційного курсу, порівняно з 69 % та 67 % в інших типах ЗВО [17]), піддається найбільшій критиці через незадовільну якість, а іноді навіть шахрайство. Комерційні ЗВО надають додаткові шанси для освіти широким верствам населення, у тому числі дотримуються політики відкритого прийому. Безумовно, проблема якості освіти – одна з найбільш гострих сьогодні, й дистанційна освіта підкреслює її актуальність, але пов'язана вона не стільки з самою суттю такої форми освіти, скільки з викладацькою майстерністю, педагогічним контролем та організацією навчання. Провідні університети світу успішно застосовують методи дистанційного навчання, забезпечуючи високу якість освітніх послуг.

У зв'язку з сучасними тенденціями розвитку ДО особлива увага приділяється підготовці викладачів до застосування дистанційних технологій. Поширеність, доступність, необхідність забезпечення високої якості та платні пропозиції щодо дистанційної освіти покладають особливу відповідальність на викладача. ДО за своєю організацією, засобами, віддаленою комунікацією, використанням інформаційних технологій корінним чином

відрізняється від традиційних форм навчання, відповідно підготовка викладача має бути спрямована на розвиток та удосконалення спеціальних компетенцій, що відповідають вимогам ДО.

Дж. Робертс вивчала сприйняття викладачами важливості певних професійних ролей на теперішній час та у майбутньому (через 5 років), а також визначала, за якими ролями викладачі потребують спеціального навчання. Оцінка проводилась за такими ролями викладачів: технологічний експерт; розробник навчальних курсів; адміністратор/менеджер; асесор; наставник; командний гравець; фасилітатор; той, хто забезпечує студентську підтримку; дослідник; предметний (знаннявий) експерт. Було визначено, що викладачі потребують навчання для якісного виконання ролей технологічного експерта, розробника навчальних курсів, та як виконавця адміністративних функцій [22].

Дослідження А. Безуйденхоут показує, що викладачі найбільше потребують навчання у сфері публікації нових досліджень, а також як експертів онлайн-освіти, педагогічних та комп'ютерних експертів. Цікаво, що значна кількість ролей, в яких викладачі потребують удосконалення (такі, як: той, хто створює дружнє онлайн-середовище, агент з трансформацій, фасилітатор, миротворець під час онлайн-дебатів, той, хто надає емоційну підтримку) – це компетенції, які стосуються забезпечення ефективного спілкування та підтримки студентів. А. Безуйденхоут зазначає, що викладачі дистанційної освіти мають «навчитися сприяти освіті, створюючи відчуття онлайн-спільноти. Схоже, що респонденти розуміють, що для того, щоб стати успішними вченими в сфері цифрових технологій, їм необхідно навчитися бути мотиваторами, тренерами і наставниками для спілкування» [12, с. 275].

Беручи до уваги, що в процесі онлайн-освіти значна кількість

студентів може припиняти навчання, не закінчуючи курси, а також, що ДО вимагає значної самоорганізації, то забезпеченню підтримки студентів у процесі ДО приділяється значна увага як у педагогічних дослідженнях, так і на практиці. Підтримка студентів може означати мотивацію, педагогічний супровід, консультування, організацію онлайн-спілкування та обміну думками тощо.

Ч.-Х. Нг доводить, що важливим при розробці ефективного середовища дистанційної освіти є підтримка участі студентів у тривалих періодах навчання та підвищення їхньої мотивації [19]. Л. Да Сілва, М. Барбоса, Р. Гомез також зазначають, що викладачам потрібно постійно застосовувати методи та прийоми підвищення участі студентів в онлайн-середовищі. Їхні дослідження було спрямовано на пошук шляхів удосконалення онлайн-дискусійного форуму, оскільки було визначено, що студенти більше взаємодіють протягом першого семестру, а з часом взаємодія зменшується, і у форумі бере участь тільки 40-50 % студентів [13]. Р. Нетанда, Дж. Масаболо, М. Теман доводять, що спеціальна система підтримки студентів сприяє зменшенню відсіву студентів та покращує успішність їхнього навчання [18]. Дослідження Д. Реннар-Потакко, А. Орельяна, П. Чена, А. Салазар показує, що підтримка студентів дистанційного навчання за допомогою синхронних відеоконференцій була настільки ж ефективною для академічної успішності, як і особистісна підтримка студентів очного навчання [21].

У своєму аналітичному огляді Е. Графтон, розглядаючи критику сучасного університету, зазначає, що «онлайн-навчання, ще одна популярна ідея, цілком може принести плоди – за тієї умови, що компетентний викладач буде перебувати в Мережі 24 години на добу, а це робить подібні курси настільки ж дорогими, як і звичайні» [2, с. 278].

Хоча «24 години на добу» – це явне перебільшення, й ми бачимо у даному тезисі певний скепсис, але, очевидно, що автор вважає беззаперечним необхідність значної участі викладача у процесі дистанційної освіти, тобто необхідність забезпечення викладачем підтримки студентів протягом значної кількості часу кожної доби, під час їхнього навчання. Власне через це якісна дистанційна освіта не може бути дешевою. Стереотипне уявлення деякої частки населення, що дистанційне навчання може йти «саме по собі», коли викладачем навчальні матеріали вже представлені у Мережі – це міф або шлях низькоякісного навчання з незадовільними результатами.

Д. Гутман проаналізувала бар'єри, які викликають небажання педагогів викладати дистанційно, а, отже, є перепонами для поширення та визнання ДО, а також запропонувала засоби подолання цих бар'єрів. Вона наголошує, що «міф про те, що навчання на відстані легше і вимагає меншої участі з боку викладача, має бути розвіяним» [15, с. 48]. Розробка якісного дистанційного курсу вимагає від викладача значних зусиль, енергії та часу.

Проте окрім додаткових знань, умінь та спеціальних зусиль для безпосередньої розробки курсу, яких потребує педагог, якісне викладання означає постійну доступність та готовність педагога для того, щоб відповідати на питання, консультувати студентів та керувати їхнім навчанням протягом тривалого часу, поки студенти проходять курс.

Д. Гутман звертає увагу, що для подолання опору викладачів до сприйняття дистанційної освіти, потрібна інституційна підтримка, що передбачає адекватне врахування навчального навантаження та відповідна оплата праці, що має відобразити визнання додаткової роботи дистанційного викладача, а також організація навчання для викладачів, спрямованого не тільки на технічну

підтримку, але й на розвиток здатності до підтримки ефективного спілкування студентів, їхньої взаємодії в онлайн-середовищі, мотивації до інтенсивного навчання та активної, постійної включеності у навчальний процес, а також спеціальну онлайн-практику викладачів.

На наш погляд, розвиток ДО в Україні потребує значної державної та інституційної підтримки. Розрахунок навчального навантаження має враховувати як розробку нових дистанційних курсів, так і необхідність постійної підтримки викладачами студентів, що навчаються, забезпечення постійного зворотнього зв'язку з ними. Вчений застерігає від того, щоб ДО була організована просто як відображення традиційного навчального матеріалу на новому носії [15].

У вітчизняних дослідженнях також розглядаються специфіка дистанційного навчання та вимоги до викладача, що включає перелік компетенцій, обов'язків, функцій, напрямів діяльності у процесі розробки дистанційного курсу та забезпечення якості його проходження [1; 4; 5; 7; 10 та ін.].

Якість ДО, її поширеність, ставлення до ДО в Україні значною мірою залежить від здатності викладача до виконання низки специфічних професійних ролей (організатора, консультанта, фасилітатора, тьютора, експерта та ін.) та інституційної підтримки, адекватної часовим та професійним витратам педагога на здійснення цих ролей. ДО як різновид заочної форми навчання може вийти на новий рівень ефективності за умови підтримки інтенсивного навчання студентів.

Сучасний розвиток ДО вимагає від викладачів, тим більше від викладачів-лідерів, педагогів, які є найкращими у своїй професії, цілої низки специфічних здатностей:

- до використання сучасних технічних засобів та програмного забезпечення;
- до підтримки студентів, що передбачає мотивацію, педагогічний супровід, організацію активної онлайн-взаємодії та онлайн-спілкування;
- до проведення консультацій стосовно висвітлення специфіки навчання студентів дистанційно;
- до просвітницької діяльності, що передбачає пояснення переваг, можливостей та обмежень ДО;
- до наставництва як допомоги у самовдосконаленні та саморозвитку студентів;
- до здійснення управлінських функцій, що передбачають керування процесом навчання студентів, корекцію та контроль результатів.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Таким чином, сучасний розвиток дистанційної освіти характеризується все більшою розповсюдженістю, збільшенням різноманітних пропозицій щодо курсів, спеціальностей, варіантів отримання освіти, а також комерціалізацією, необхідністю вирішення проблеми забезпечення високої якості. Доступність сучасної дистанційної освіти має як свої переваги, так і обмеження порівняно з традиційною формою. Сучасні тенденції розвитку дистанційної освіти вимагають від викладача виконання низки специфічних професійних ролей (організатора, консультанта,

фасилітатора, тьютора, технічного та знаннєвого експерта та ін.) та відповідно специфічних здатностей (до використання сучасних технічних засобів та програмного забезпечення, до просвітницької діяльності, до наставництва, здійснення управлінських функцій). Особливо значущою, але недостатньо усвідомленою у суспільстві, є здатність до підтримки студентів, яка передбачає мотивацію студентів, педагогічний супровід, організацію їхньої активної онлайн-взаємодії та онлайн-спілкування. Якісне викладання дистанційного викладача означає постійну доступність та готовність педагога для того, щоб відповідати на питання, консультувати студентів та керувати їх навчанням протягом тривалого часу, поки студенти проходять курс. Для того, щоб розвинути таку готовність та подолати бар'єри викладачів перед застосуванням дистанційних технологій, державна та інституційна підтримка має бути спрямована не тільки на організацію спеціального навчання педагогів, але й на адекватне врахування їхнього навчального навантаження й відповідну оплату праці, що має відобразити визнання їхньої додаткової роботи. Подальших досліджень потребує проблема удосконалення професійної компетентності викладачів відповідно до сучасних вимог розвитку дистанційної освіти.

Список літератури:

1. Биков, В.Ю., Кухаренко, В.М., Сиротенко, Н.Г., Рибалко, О.В. & Богачков Ю.М. (2008). *Технологія створення дистанційного курсу*. К.: Міленіум.
2. Графтон, Э. (2012). Университеты Америки: почему они терпят поражение. *Вопросы образования*, 2, 273-284.

3. Гриньова, В. (2006). Педагогічна культура викладача вищого навчального закладу. *Вища освіта України: теоретичний та науковометодичний часопис*, 4, 58–61.
4. Гуревич, Р.С. & Коломієць, А.М. (2002). Можливості новітніх інформаційних технологій у підготовці педагогічних кадрів. *Трудова підготовка в закладах освіти*, 2, 52-53.

5. Кухаренко, В.М. (2018). Модель тьютора у дистанційному та змішаному навчанні. В *Адаптивні технології управління навчанням: матеріали IV міжнародної конференції* (сс. 7-10). Одеса. Доступ через https://pdpu.edu.ua/doc/conf/2018/atl4/Zbirka_tez_ATL-2018.pdf
6. Мащенко, Г. (2017). Представляємо результати дослідження поведінки українського інтернет-користувача Google Connected Consumer Study. *Повідомлення у блозі*. Доступ через <https://ukraine.googleblog.com/2017/10/google-connected-consumer-study-2017.html>
7. Морзе, Н.В. (2003). Підготовка педагогічних кадрів до використання комп'ютерних телекомунікацій. *Комп'ютерно-орієнтовані системи навчання*, 6, 12-25.
8. Постанова Верховної Ради України від 31 березня 2016 р. № 1073-VIII «Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Реформи галузі інформаційно-комунікаційних технологій та розвиток інформаційного простору України» (2016). *Відомості Верховної Ради*, 17.
9. Романовський, О.Г., Пономарьов, О.С., Резнік, С.М. & Богдан, Ж.Б. (2014). *Педагогіка розуміння як перспективний напрям розвитку вищої освіти*. Харків: НТУ «ХПІ».
10. Рязанцева, О.В. (2016). Уміння викладача дистанційної системи освіти, необхідні для успішної комунікативної взаємодії з учасниками навчального процесу. *Young Scientist*, 12.1(40), 531-535.
11. Сисоєва, С.О. (2006). *Основи педагогічної творчості*. К.: Міленіум.
12. Bezuidenhout, A. (2018). Analysing the importance-competence gap of distance educators with the increased utilisation of online learning strategies in a developing world context. *International Review of Research in Open and Distributed Learning*, 19(3), 263-281. doi: 10.19173/irrodl.v19i3.3585
13. Da Silva, L. F. C., Barbosa, M. W., & Gomes, R. R. (2018). Measuring participation in distance education online discussion forums using social network analysis. *Journal of the Association for Information Science and Technology*, 70(2), 140-150. doi: 10.1002/asi.24080
14. Factum Group Ukraine. (2018). *Проникновение интернета в Украине*. Доступ через https://inau.ua/sites/default/files/file/1811/dani_ustanovchyh_doslidzen_iii_kvartal_2018_0.pdf
15. Gutman, D. (2016). Six barriers causing educators to resist teaching online, and how institutions can break them. In A.A. Pina & J.B. Huett (Eds.), *Beyond the online course: leadership perspectives on e-Learning* (pp. 45-52). Charlotte, NC: Information Age Publishing.
16. Marginson, S. (2018). Public/private in higher education: a synthesis of economic and political approaches. *Studies in Higher Education*, 43(2), 322-337. doi: 10.1080/03075079.2016.1168797
17. McFarland, J., Hussar, B., Wang, X., Zhang, J., Wang, K., Rathbun, A., Barmer, A., Forrest Cataldi, E. & Bullock Mann, F. (2018). *The condition of education 2018* (NCES 2018-144). U.S. Department of Education. Washington, DC: National Center for Education Statistics. Retrieved from <https://nces.ed.gov/pubsearch/pubsinfo.asp?pubid=2018144>
18. Netanda, R. S., Mamabolo, J., & Themane, M. (2019). Do or die: student support interventions for the survival of distance education institutions in a competitive higher education system. *Studies in Higher Education*, 44(2), 397-414. doi: 10.1080/03075079.2017.1378632
19. Ng, C.-h.C. (2016). Sustaining learning engagement in distance education: an achievement goal perspective. *Reforming Learning and Teaching in Asia-Pacific Universities: Influences of Globalised Processes in Japan, Hong Kong and Australia*, 33, 115-134. doi: 10.1007/978-981-10-0431-5_6
20. Pickard, L. (2018). Are MOOCs Going to Disappear? 4 Challenges to

Overcome. Retrieved from <https://www.class-central.com/report/are-moocs-going-to-disappear-4-challenges-to-overcome/>

21. Rennar-Potacco, D., Orellana, A., Chen, P., & Salazar, A. (2019). Rethinking academic support improving the academic outcomes of students in high-risk STEM courses with synchronous videoconferencing. *Journal of College Student Retention: Research, Theory & Practice*, 20 (4), 455-474. doi:10.1177/1521025116678854

22. Roberts, J. (2018). Future and changing roles of staff in distance education: a study to identify training and professional development needs. *Distance Education*, 39(1), 37-53. doi: 10.1080/01587919.2017.1419818

23. Snyder, T.D., de Brey, C., & Dillow, S.A. (2019). *Digest of Education Statistics 2017* (NCES 2018-070). National Center for Education Statistics, Institute of Education Sciences, U.S. Department of Education. Washington, DC: National Center for Education Statistics

References:

1. Bykov, V.Yu., Kukharenko, V.M., Syrotenko, N.H., Rybalko, O.V. & Bohachkov Yu.M. (2008). *Tekhnolohiia stvorennia dystantsijnoho kursu [Technology of creating a distance course]*. K.: Milenium. [in Ukrainian].

2. Grafton, Je. (2012). Universitety Ameriki: pochemu oni terpjat porazhenie [American universities: Why are they suffering defeat]. *Voprosy obrazovanija*, 2, 273-284. [in Russian].

3. Hryn'ova, V. (2006). *Pedahohichna kul'tura vykladacha vyschoho navchal'noho zakladu [Pedagogic culture of a higher education establishment teacher]*. Vyscha osvita Ukrainy: teoretychnyj ta naukovometodychnyj chasopys. № 4. P. 58 – 61. [in Ukrainian].

4. Hurevych, R.S. & Kolomiiets', A.M. (2002). Mozhlyvosti novitnikh informatsijnykh tekhnolohij u pidhotovtsi pedahohichnykh kadrov [New information

technologies possibilities in pedagogic personnel training]. *Trudova pidhotovka v zakladakh osvity*, 2, 52-53. [in Ukrainian].

5. Kukharenko, V.M. (2018). Model' t'iutora u dystantsijnomu ta zmishanomu navchanni [Tutor's model in the distance and mixed learning]. In *Adaptyvni tekhnolohii upravlinnia navchanniam: materialy IV mizhnarodnoi konferentsii* (pp. 7-10). Odesa. Retrieved from https://pdpu.edu.ua/doc/conf/2018/at14/Zbirka_tez_ATL-2018.pdf [in Ukrainian].

6. Maschenko, H. (2017). Predstavliaemo rezul'taty doslidzhennia povedinky ukrains'koho internet-korystuvacha Google Connected Consumer Study [We are presenting the results of research in Ukrainian internet user behavior Google Connected Consumer Study] [Web log post]. Retrieved from <https://ukraine.googleblog.com/2017/10/google-connected-consumer-study-2017.html> [in Ukrainian].

7. Morze, N.V. (2003). Pidhotovka pedahohichnykh kadrov do vykorystannia komp'iuternykh telekomunikatsij [Pedagogic personnel training for applying computer telecommunications]. *Komp'iuterno-orientovani systemy navchannia*, 6, 12-25. [in Ukrainian].

8. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 31 bereznia 2016 r. № 1073-VIII «Pro Rekomendatsii parlaments'kykh slukhan' na temu: «Reformy haluzi informatsijno-komunikatsijnykh tekhnolohij ta rozvytok informatsijnoho prostoru Ukrainy» [The Decree of the Supreme Council of Ukraine of March 31, 2016 No 1073-VIII “On Recommendations on parliament hearings on the topic of ‘Reforms of the information technologies sphere and development of information space of Ukraine’”] (2016). *Vidomosti Verkhovnoi Rady*, 17. [in Ukrainian].

9. Romanovs'kyj, O.H., Ponomar'ov, O.S., Reznik, S.M. & Bohdan, Zh.B. (2014). *Pedahohika rozuminnia iak perspektyvnyj napriam rozvytku vyschoi osvity [Pedagogic of understanding as a perspective direction of higher education development]*. Kharkiv: NTU «KhPI». [in Ukrainian].

10. Riazantseva, O.V. (2016). Uminnia vykladacha dystantsijnoi systemy osvity, neobkhidni dlia uspishnoi komunikativnoi vzaємodii z uchasnykamy navchal'noho protsesu [Distance education system teacher's skills necessary for successful communicative interaction with the training process participants]. *Young Scientist*, 12.1(40), 531-535. [in Ukrainian].
11. Sysoieva, S.O. (2006). *Osnovy pedahohichnoi tvorchosti* [The basics of pedagogic creativity]. K.: Milenium. [in Ukrainian].
12. Bezuidenhout, A. (2018). Analysing the importance-competence gap of distance educators with the increased utilisation of online learning strategies in a developing world context. *International Review of Research in Open and Distributed Learning*, 19(3), 263-281. doi: 10.19173/irrodl.v19i3.3585
13. Da Silva, L. F. C., Barbosa, M. W., & Gomes, R. R. (2018). Measuring participation in distance education online discussion forums using social network analysis. *Journal of the Association for Information Science and Technology*, 70(2), 140-150. doi: 10.1002/asi.24080
14. Factum Group Ukraine. (2018). *Proniknovenie interneta v Ukraine* [The Internet spreading in Ukraine]. Retrieved from https://inau.ua/sites/default/files/file/1811/dani_ustanovchyh_doslidzhen_i_ii_kvartal_2018_0.pdf [in Russian].
15. Gutman, D. (2016). Six barriers causing educators to resist teaching online, and how institutions can break them. In A.A. Pina & J.B. Huett (Eds.), *Beyond the online course: leadership perspectives on e-Learning* (pp. 45-52). Charlotte, NC: Information Age Publishing.
16. Marginson, S. (2018). Public/private in higher education: a synthesis of economic and political approaches. *Studies in Higher Education*, 43(2), 322-337. doi: 10.1080/03075079.2016.1168797
17. McFarland, J., Hussar, B., Wang, X., Zhang, J., Wang, K., Rathbun, A., Barmer, A., Forrest Cataldi, E. & Bullock Mann, F. (2018). *The condition of education 2018* (NCES 2018-144). U.S. Department of Education. Washington, DC: National Center for Education Statistics. Access mode: <https://nces.ed.gov/pubsearch/pubsinfo.asp?pubid=2018144>
18. Netanda, R. S., Mamabolo, J., & Themane, M. (2019). Do or die: student support interventions for the survival of distance education institutions in a competitive higher education system. *Studies in Higher Education*, 44(2), 397-414. doi: 10.1080/03075079.2017.1378632
19. Ng, C.-h.C. (2016). Sustaining learning engagement in distance education: an achievement goal perspective. *Reforming Learning and Teaching in Asia-Pacific Universities: Influences of Globalised Processes in Japan, Hong Kong and Australia*, 33, 115-134. doi: 10.1007/978-981-10-0431-5_6
20. Pickard, L. (2018). Are MOOCs Going to Disappear? 4 Challenges to Overcome. Retrieved from <https://www.class-central.com/report/are-moocs-going-to-disappear-4-challenges-to-overcome/>
21. Rennar-Potacco, D., Orellana, A., Chen, P., & Salazar, A. (2019). Rethinking academic support improving the academic outcomes of students in high-risk STEM courses with synchronous videoconferencing. *Journal of College Student Retention: Research, Theory & Practice*, 20 (4), 455-474. doi:10.1177/1521025116678854
22. Roberts, J. (2018). Future and changing roles of staff in distance education: a study to identify training and professional development needs. *Distance Education*, 39(1), 37-53. doi: 10.1080/01587919.2017.1419818
23. Snyder, T.D., de Brey, C., & Dillow, S.A. (2019). *Digest of Education Statistics 2017* (NCES 2018-070). National Center for Education Statistics, Institute of Education Sciences, U.S. Department of Education. Washington, DC: National Center for Education Statistics.

Стаття надійшла до редколегії 02.05.2019

Сергій Тадіян

доцент кафедри наукових основ управління та психології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди; Україна

ORCID: 0000-0003-2130-9341

E-mail: s.v.tad.1960@gmail.com

СТАВЛЕННЯ ДО СЕБЕ ТА СВІТУ В ПАРАДИГМІ ГЛОБАЛЬНОСТІ ТА ПОЗИЦІЙНОСТІ

Анотація: У статті розкрито співвідношення ставлення особистості до себе і світу в контексті глобальності і позиційності. Запропоновано концепцію позиційного відношення, що передбачає чотири локації: «над», «під», «поруч» і «разом». Визначено місце суб'єкт-об'єктних позицій щодо людини до себе і світу: відзначається, що залежно від локалізації позиції особистості щодо світу, реалізуються різні сценарії побудови відносин у діяльності, комунікації та інших сферах особистості.

Ключові слова: ставлення, глобальне і позиційне ставлення до себе та світу, суб'єкт, об'єкт, предмет, здібність.

Sergiy Tadiian

An extended abstract of a paper on the subject of:

“Attitude to yourself and the world in the paradigm of globality and attitude”

Attitude to itself and the world is an integral property of a mature person, its subjectivity. This characteristic is the basis for self-determination of personality in conditions of rapid social changes.

Problem setting. The study of the attitude of the individual to himself and the world in contemporary psycho-pedagogical research is highlighted in the context of the "global attitude" (O. Gudkov), which highlights his affective and cognitive aspects. In these studies, phenomenological descriptions of the affective and cognitive aspects of global attitude have been made. The global attitude to the world is expressed in such affective qualities of the person as optimism-pessimism, and the global attitude to oneself is self-esteem, self-esteem.

Recent research and publications analysis. The problems of the subjective nature of the attitude towards themselves and the world remain unresolved, and the

connection between the integrated attitude towards themselves and the world and the person's positions is not outlined. The subject-object nature of the positioning of the individual regarding himself and the world is not covered. The phenomenon of attitude towards oneself and others in contemporary research is considered from the standpoint of globalization and egocentrism-decentralization. Positive aspects that would determine the nature of interaction in these relationships were not studied.

Paper objective. The purpose of the paper is to compare approaches to highlighting the attitude of the individual towards himself and the world - global and positional, revealing the main axiomatic contours of the psychological-spatial relationship model.

©Сергій Тадіян, 2019

Paper main body. The most important development of personality is self-determination. "Internal mechanisms" of self-determination determine the attitude of man to himself and the world. It is believed that the crystallization of these "mechanisms" is bound by a certain system of "positioning" itself as a person in relation to himself and the world.

The author proceeds from the assumption that at the reflexive level, which is related to self-management, one can determine the "positioning" in the system of relations of personality with the world. The main characteristic of such positioning is "hierarchy-non-hierarchy" of the structure of these relationships and the ability to choose a position as a relation to themselves and the world.

This positioning is associated with the illumination of the substantive nature of the "subject-object" attitudes. A person chooses the positions corresponding to certain characteristics of subjectivity and objectivity, the "horizontal" and "vertical" psychological and spatial organization, which serves as the basis for choosing the attitude towards himself and the world.

In this article, an attempt is made to describe the "I-World" model, which categorizes "space" to determine the attitude of the individual to himself and the world.

The definition of "vertical" and "horizontal" relations allowed the two hierarchical positions to be differentiated: the upper one is "ABOVE" and the bottom one "UNDER" and two non-hierarchical positions: "EXCHANGE" and "TOGETHER". In this way, 4 variants of relationships in the "I-World" system were identified: "I-ABOVE-World"; "World-ABOVE-I", "I-EXCHANGE-World", "I-TOGETHER-World".

Determination of the internal structure of these models is associated with the disclosure of categories of subject and object. The basic attributes of the subject are defined - "needs" and "abilities", and the object - "object of need" and "resistance".

Need is highlighted in the expanded context as a subjective need for something, and the object of need as satisfying this need; resistance is defined as a certain resistance of the object that contains the subject of need, and ability - as the ability to overcome a certain resistance to the subject of need.

It is noted that the subject defines himself as when he meets the object in order to obtain the object of an actualized need by overcoming the resistance (resistance) of the object. Extrapolation of this simplified model of subject-object relations to the attitude of the individual to himself and the world is that the person can occupy certain positions.

Positioning "ABOVE" identifies itself with the subject, and the world is identified as an object. Such an attitude is determined by the efforts to meet their own needs due to the substantive properties of the world. Activity involves updating their own needs, as well as mobilizing their own abilities to overcome obstacles along the way. No account is taken of the possible "subjectivity" of the World.

Position "UNDER" identifies itself with the object, which implies the presence of a specific subject. At the same time actual or "substantive" characteristics (which are necessary for the subject), or resistance characteristics (which will interfere with the subject).

The position "EXCHANGE" implies such an attitude to itself and the world, by which the person himself and the world is regarded as a carrier of dual characteristics - both subjective and object. And the interaction itself will be defined as the mutual satisfaction of needs, or the mutual hindrance of this process.

The position "TOGETHER" outlines the formation of a common collective entity, within which a person positions himself. This entity is opposed to another integrated object.

Comparing the positional psychological-spatial model with the model of global attitude and the model of egocentrism-decentralization, it can be noted that the former makes it possible to

determine the mechanism, outline the structural components of their actualization, and optimize relations based on the reflection of these elemental interactions in the studied contour.

Conclusions of the research. Global and positional attitude towards oneself and the world are complementary models that can serve to analyze personal phenomena.

The heuristic moment of growth for a person is the possibility of an actual change in the structure of interactions of a person-

subject with its various "worlds" ("the world of family relationships", "the world of professional relations," etc.). The instrumentalization of this "positional" approach in the attitude of the individual to himself and the world is foreseen. The development of diagnostic and correctional means will enable the formation of a personal position, provide awareness of the dispositional grounds for making personal decisions in choosing the attitude towards themselves and the world.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Дослідження ставлення до себе та світу традиційно знаходить своє місце у філософських дослідженнях, де є одним з принципових питань філософії. В межах філософського підходу виділяють методологічні концепти, що позначають «світ людини» (відношення до себе) і «людини у світі»: ставлення людини до світу речей (предметне буття), ставлення до іншої людини (соціальне буття) і ставлення до Абсолюту (вічне, вселенський вимір людини). В єдності вони утворюють екзистенціальний простір людини (Л. Є. Моторина, 2017) [15].

В межах психологічних досліджень проблема, глобального ставлення особистості до себе та світу є екзистенціально-психологічною і, у контексті емпіричних наукових досліджень, відносно новою, не повністю розробленою. Як зазначають М. Батурін (2000) [3] та О. Гудкова (2009) [7], ставлення до себе і світу є найвищим, інтегральним рівнем орієнтаційно-ціннісної системи особистості дорослої людини, екзистенціальною основою її зрілості. Особливе значення ця система набуває під час криз, що неодмінно викликають зміни у стратегії, умовах, способах життя людини.

Разом з цим, екзистенціально-психологічні дослідження ставлення до себе та світу не торкаються проблеми

позиціонування особистості у визначених ставленнях. Таке позиціонування, передусім, стосується егоцентризму та децентрації у системі особистісних ставлень. Проблема егоцентризму досліджувалась у психології та соціології в різних контекстах (морально-психологічному [1], психології розвитку мислення [19] тощо). У цьому напрямку досліджень егоцентризму і альтруїзму поза увагою залишалась «відношеннева» природа особистісного ставлення (В. Мясіщев [16]), диспозиційний підхід до визначення особистісних ставлень (В. Ядов [24]), а також можливість «топологічної моделі» суб'єкт-об'єктних відносин (О. Тхостов [23]).

Особливе значення набуває феномен особистісного позиціонування в умовах сучасного розвитку суспільства, що проходить кризове становлення найрізноманітніших сферах людського буття. Адаптація до таких активних змін можлива лише за умови внутрішньої стійкої позиції особистості, його вираженого ставлення до себе та світу.

Ми вважаємо, що визначення інтегрального позиційного ставлення до світу, з висвітленням його «топологічної структури», дасть можливість особистості глибше усвідомлювати себе у навколишньому світі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Системне описання

оціночних явищ, в тому числі й *глобального ставлення* особистості до себе та світу було здійснено в роботах М. Батурина. Спираючись його методологію, дослідження *глобального ставлення* до себе та світу знайшло своє продовження у працях О. Гудкової та її послідовників. З позиції авторів *глобальне ставлення* є стійкою системною властивістю особистості, має оцінну природу, виражається в найбільш узагальненому суб'єктивному ставленні особистості до себе або до світу й проявляється через специфічні властивості особистості (самооцінка, самоповага, самоприйняття, оптимізм, песимізм, почуття благополуччя), інтегрально-стійкі оцінні явища (оцінні судження, стійкі почуття, стильові особливості особистості), процесуальні оцінки. Залежно від зовнішньої або внутрішньої орієнтації розрізняють два види *глобальних відносин*: до себе й до світу [6].

Властивостями *глобального ставлення* є узагальненість, валентність, інтенсивність, стійкість і когерентність. Як системне утворення, *глобальне ставлення* містить у собі афективний і когнітивний компонент. Основні функції *глобальних відносин*: відображення, адаптація, схематизація й симпліфікація знань про себе та світ, включення особистості в громадське життя, визначення способу діяльності.

Когнітивний і афективний компоненти *глобальних ставлень* мають різну природу, тому відносно незалежні один від одного. Як правило, афективний компонент *глобального ставлення* до себе більш позитивний, ніж когнітивний. При цьому неузгодженість когнітивного й афективного компонентів *глобального ставлення* до світу проявляється частіше, ніж неузгодженість компонентів *глобального ставлення* до себе. *Глобальні ставлення* проявляють стійкість у часі.

У моделюванні конструкту «*глобальне ставлення особистості*» автори опираються на результати

теоретичного аналізу категорій, що описують дане поняття – «*глобальність*», «*оцінка*», «*ставлення*». Категорія «*глобальність*» характеризує вищий рівень узагальненості, а *глобальні ставлення* можуть бути визначені як загальні або узагальнені прояви об'єктів відносин: себе й навколишнього світу. Разом з тим, поняття «*глобальні ставлення*» містить у собі не тільки оцінний аспект суб'єктивних стосунків, але також і значеннєвий, ціннісний і пізнавальний аспекти. Категорія «*оцінка*» розуміється авторами як спосіб відбиття, існування й вираження потребнісних об'єкт-об'єктних, суб'єкт-об'єктних і суб'єкт-суб'єктних відносин індивіда з об'єктами внутрішньої й зовнішньої реальності. *Глобальні відносини* належать до оцінних утворень особистісного рівня й характеризуються максимально високим рівнем узагальнення.

Ознаками *глобального ставлення* до себе як властивості особистості є наявність у їхній основі потребнісної природи й прояв їх у соціально-значимих відносинах індивіда із середовищем. В основі *глобального ставлення до світу* – базова потреба в позитивному ставленні до навколишнього середовища, довірі до світу.

Таким чином, *глобальні ставлення* формуються в процесі онтогенезу й виражаються у формі властивостей особистості, що мають у своїй структурі оцінний компонент. *Глобальне ставлення до себе* виражається в таких властивостях особистості як *глобальна самооцінка*, *самоповага*, *глобальне самоставлення* тощо. *Глобальне ставлення до світу* виражається в таких властивостях особистості як оптимізм або песимізм, безнадійність або щастя, почуття благополуччя. *Глобальні ставлення* містять у собі афективний і когнітивний компоненти.

Ідеї *позиціонування* особистості знайшла своє втілення у роботах зарубіжних та вітчизняних дослідників. Так, Г. Херманс [25] у дослідженні

становлення позиції власного «Я», зважаючи на його внутрішньо-діалогічну природу, визначав три типи Я-позицій. Перший з них відрізняє внутрішні (наприклад, «Я-студент», «Я-син») і зовнішні («мої сокурсники», «мої батьки») позиції, які не є ізольованими, а є «комбінованими». Зовнішні позиції описують як перебудовані «голоси» інших, що створені уявою під впливом внутрішніх позицій. Другий тип дозволяє диференціювати «особистісні» (від ображають власні оцінні судження на свою адресу – «Я – рефлексивний») та «соціальні» (відображають соціальні очікування – «Я – вчитель»). Третій – вказує на опозицію «метапозиціонування» та «стимулятора». Це своєрідна опозиція «метапозиції спостерігача» (що дистанціюється від внутрішньої та зовнішньої) і «позиція-стимулятор» (що організує спеціальні добірки можливих позицій, що слугуватимуть для організації вибору в прийнятті рішень).

Вчені Ф. Амендуні та М. Лігоріо (2017), досліджуючи роль позицій особистості при перетині межі університету та майбутньої професії, запропонували інтерпретаційну концепцію «граничних об'єктів», які полегшують перехід межі, забезпечують становлення «мосту» між словом та діяльністю. На їхню думку структурування простору при переході від студентства до професійного життя дає можливість окреслити фасилітаційний потенціал граничних об'єктів [2].

Вітчизняні дослідники вивчали проблему самоставлення та ставлення до світу. Так, Н. МIRONЧУК [14] дає таке визначення ставленню. «Ставлення – це характер поведінки людини щодо когось чого-небудь. Ставлення індивідів визначаються суб'єктивним досвідом людини і включають дії, переживання; розкривають цінність особистості; є своєрідною реакцією на предмет, явище, дію і постають як суб'єктивна позиція щодо них. Ми поділяємо позицію автора,

що в основі формування суб'єктивного ставлення людини є переживання нею значущості тих чи інших об'єктів, які пов'язані із задоволенням її потреб (зокрема, у спілкуванні, в емоційному контакті, у визнанні, у професійній реалізації тощо). Ставлення можуть виявлятися у формі оцінки, ціннісних суджень щодо себе, поведінки чи позиції іншої людини, об'єктивних речей» [14, с.82-83].

О. Кононенко [9] визначає самоставлення як певну підструктурну одиницю в загальній системі відносин людини, що щільно пов'язана із особливостями ставлення суб'єкта до зовнішньо-предметного та соціального світу. Автором переконливо доведено, що перфекціонізм, як змістовна установка на самоствердження через унеможливлення негативних оцінок оточення, призводить до специфічного ставлення до себе, яке, з одного боку, визначається високим рівнем домагань, а з іншого – неприйняттям реального себе [8].

О. Блинова, досліджуючи становлення світоглядних орієнтацій особистості, визначає психологічні причини формування соціальних стереотипів як певних соціально-особистісних установок. Автором з'ясовано, що таке формування проходить під впливом процесів категоризації, які відбуваються за умови встановлення причинно-наслідкових зв'язків при інформаційній невизначеності. Саме така нечіткість актуальної інформації спонукає до створення стереотипів, які дають можливість бути визначеним у відповідній ситуації. Така світоглядна позиція дає можливість окреслювати значущі сторони навколишнього світу через призму соціальних стереотипів [3].

Дослідник О. Крошка (2002) [10] вивчав емоційно-оцінне ставлення особистості до себе. Автором виділена структура емоційно-оцінного ставлення особистості до себе, що містить наступні два компоненти: 1) загальні, глобальні

показники особистості – «суб'єкт-об'єктна підструктура» (глобальне самовідношення, цілі життя, тощо); 2) окремі показники особистості – «суб'єкт-суб'єктна підструктура» (часткова самооцінка, локус контролю, самовідношення, диференційоване за самоповагою, аутосимпатією, самоінтересом і очікуваним ставленням до себе; рівень готовності до конкретних дій відносно свого «Я»), яка впливає на інтеграцію особистості до структури взаємодії з оточенням. Ним емпірично визначена п'ятикомпонентна структура самоставлення, що включає в себе «осмисленість життя» (рівень самоусвідомлення), «дружність до власного Я» (рівень самопідтримки), «визнання цінності свого Я» (рівень самоцінності), «близькість до свого Я» (рівень відповідності я-самоочікуваного та я-реального), «рефлексія оточення» (рівень усвідомлення очікувань від «я» з боку оточення), що показує результати «симптоматичних» проявів психоемоційного ставлення особистості до себе. Разом цим, сама структура не диференціює внутрішньої природи утворення відповідних позиціонувань, окресливши феноменологічну картину самоставлення.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Модель «глобального» ставлення є констатуючою (феноменологічною) й не висвітлює механізми зазначеного явища. «Позиційна» модель ставлення до себе та світу в сучасних дослідженнях визначається в розробці опозиції: «егоцентризм-децентрація». Егоцентризм визначається як позиція в прийнятті рішень, що виходить лише із власного бачення, яке стає єдиною точкою відліку. Децентрація визначається як «зміщення» центру прийняття рішень на інші позиції. Термін «децентрація» був введений Ж. Піаже у ході дослідження мислення і мовлення дитини на противагу поняттю «центрація» – ефект, який полягає в тому,

що елементи, на яких фіксується погляд, переоцінюються в порівнянні з іншими. За допомогою цих двох понять вчений намагався підкреслити відмінності між мисленням та сприйманням [19]. Подальший розвиток проблеми егоцентризму відбувалась у контексті конкретного його прояву у різних вікових групах (Є. Гейко [6]).

На сучасному етапі децентрація розглядається як об'єктивна розумова позиція і як механізм соціальної перцепції, який забезпечує успішну взаємодію. Класичною точкою зору є позиція «центризму». Егоцентризм є зосередженістю на собі, а децентрація є зміщення «центру» на інше. Перехід від егоцентризму до децентрації відбувається завдяки розвитку мислення та свідомості. Це етап усвідомлення свого «я» у світі взаємовідносин, коли особистість відходить від свого «я» і наближається до «я» іншої особи, вступаючи до «я – ти-взаємодії».

Проблема «егоцентризму – децентрації» досліджується і в сучасних роботах. Одна з центральних ідей психосемантичного дослідження Т. Пашукової визначається висвітленням ролі точки зору на проблему в інтерпретації текстів при їх рецензуванні, описує можливість діалогічної інтерпретації рецензованого тексту і досліджуваних явищ [15]. Подальший розвиток проблеми егоцентризму в межах вікової психології відбувався у контексті конкретного його прояву у різних вікових групах (Є. Гейко [6]).

Отже, феномен ставлення до себе й інших в сучасних дослідженнях розглядається з позицій глобальності й егоцентризму-децентрації. Позиційних аспектів, що визначали б природу взаємодії в цих стосунках не вивчалось.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті полягає у з'ясування відмінностей у підходах щодо висвітлення ставлення особистості до себе та світу – глобального

та позиційного, розкритті основних аксіоматичних контурів моделі психопросторового ставлення.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Ставлення до світу визначається ракурсом, під яким особистість споглядає на нього. «Особистість визначає той ракурс, в якому ми бачимо довколишній світ, чужих і близьких, своє місце, ту роль, яку ніхто, крім нас, не здатний відіграти», зазначає Т. Титаренко [22, с. 29].

Найважливішим новоутворенням особистості є самодетермінація (Д. Леонтьєв) [11]. Дане поняття на «поверхні» виглядає як об'єктивно (ззовні) недетермінований довільний акт особистості-суб'єкта. Неможна, спираючись лише на зовнішні чинники, визначити природу прийняття рішень та поведінки особистості в тій або іншій ситуації.

Парадигма «зовнішньої детермінації» поведінки особистості мала місце у філософських, соціологічних, психологічних, педагогічних дослідженнях. Відомими є ставлення до особистості як продукту соціальних або ендогенних впливів, що трактують поведінку людини як результат «виховання» або «наслідування», «позбавляючи» у такий спосіб особистість важливої для неї характеристики – «суб'єктності».

Самодетермінація – це процес зумовленого самою особистістю способу реагування на зовнішній світ та інші чинники, а також самопородження активності, що не містить реактивної складової, а є цілком проактивною. Впливи на особистість відбуваються через «внутрішні умови» (С. Рубінштейн) [20] і передбачають непряме «реагування» на них, а надситуативна (В. Петровський) [18] активність визначається проактивністю, інтегральною потребою людини у самоактуалізації як розкритті природного особистісного потенціалу (К. Роджерс) [13].

Разом з тим, «внутрішній механізм» самодетермінації, що обумовлює ставлення до себе та світу, не є повною мірою розкритим. Можна передбачити, що кристалізація цих «механізмів» пов'язана певною системою «позиціонування» себе як особистості щодо себе і світу і визначається системою диспозицій (В. Ядов). Згідно з думкою В. Ядова, загальний механізм формування фіксованої соціальної установки визначається трьома складовими, що утворюють формулу: «потреба-диспозиція-ситуація». Систему диспозицій особистості можна диференціювати на чотири основних рівні: елементарний (на базі вітальних потреб у предметній ситуації), більш складний (на базі потреб у спілкуванні в соціальній ситуації), спрямованості інтересів (орієнтація на сфери діяльності), ціннісних орієнтацій (на базі ставлення до життєвих цілей, що визначаються умовами суспільного життя) [24].

Ситуативною умовою генезу процесу самодетермінації Д. Леонтьєв виділяє «вчинок». У ньому взаємодіють певні диспозиційні й ситуативні змінні самої особистості, а детерміноване рішення виявляється як якесь подолання, вихід за межі власного «Я» [11].

Зважаючи на проведений аналіз наукових досліджень, власні спостереження та практичну психологічну діяльність, ми виходимо з припущення про те, що на рефлексивному рівні, який пов'язаний із самоуправлінням та самодетермінацією поведінки, можна визначити «позиціонування» у системі стосунків із світом. Основною характеристикою такого позиціонування є «ієрархічність-неієрархічність» будови цих стосунків та можливість обрати певну позицію як ставлення до себе та світу. Таке позиціонування субстанціонально пов'язане із висвітленням природи «суб'єкт-об'єктних» аспектів у ставленні до себе та світу. Ми вважаємо, що ставлення до себе та світу визначається

відповідним позиціонуванням у взаємовідносинах «особистість-світ», яке може бути описаним через суб'єкт-об'єктні характеристики цих позицій. Такий підхід, що ми назвали «психолого-просторовим» позиціонуванням, має евристичний потенціал для діагностики та корекції ставлення людини до себе та світу. Для такої побудови відповідної моделі ми спирались на позиції О. Тхостова щодо топологічного опису суб'єкта та об'єкта. На наш погляд, особистість у ментальному плані за допомогою рефлексії здійснює вибір позицій, що відповідають певним характеристикам суб'єктності та об'єктності, «горизонтальну» та «вертикальну» психолого-просторову організацію, що слугує для самодетермінації ставлення до себе та світу.

Ми зробили опис моделі «Я – Світ», що категоризує простір для визначення ставлення особистості до себе та світу. Зважаючи на диференціацію «вертикальних» і «горизонтальних» відношень, зазначимо, що зміст вертикальних відносин дозволяє диференціювати дві ієрархічні позиції (верхня – «над» і нижня – «під»), а зміст горизонтальних відносин – неієрархічні позиції («обмін» і «разом»). У такий спосіб модель стосунків може містити наступні варіанти взаємин «Я-Світ»: «Я-НАД-Світ»; «Світ-НАД-Я», «Я-ОБМІН-Світ», «Я-РАЗОМ-Світ».

Для подальшої розробки цієї моделі евристичними виявились підходи до визначення категорій «суб'єкта» і «об'єкта» в онтологічній концепції О. Тхостова [23] й «життєвих світів» у концепції переживань Ф. Василюка [5]. Крім того, ми враховували те, що «глобальне» ставлення особистості до себе й до світу, мають не «позиційну», а інтегральну структуру, яка визначається афективною і когнітивною сторонами (О. Гудкова) [6].

Категорії «суб'єкта» і «об'єкта» у психологічній науці часто використовуються як фундаментальні для

побудови онтологічної структури особистості. Індивідуальний суб'єкт в інтерпретації О. Тхостова «виявляє себе» у взаємодії з об'єктом, на який спрямована його діяльність. При цьому об'єкт є «пружним», «непроникним», а суб'єкт «проникним» для свідомості [23]. Сама діяльність є активністю, що визначається її предметом (мотивом) (О. Леонтьєв) [12]. Ми виходимо з розуміння предмету як характеристики, що пов'язана із потребою, за якою він визначається не як «річ», а як такий, що пов'язаний із потребою як засіб її задоволення. Концептуально розроблюваною є проблема взаємодії потреби (приналежної суб'єктові) і її предмета (зовнішнього щодо особистості). Ми виходим з того, що «предмет» потреби не представлений суб'єктові безпосередньо, а перебуває в певному середовищі (Це тотожно поглядам О. М. Леонтьєва про два типи «поведінки» потреби – пошуково-дифузійний, метою якого є пошук можливого предмета потреби, і спрямований, метою якого є адресний пошук знайомого її предмета). Зазначимо, що «здатність» до діяльності, що визначається її мотивом (предметом потреби), є атрибутом суб'єкта. Таким чином, суб'єкт має щонайменше дві характеристики: «потреба» й «здатність» (у відомому сенсі). «Потреба» як нужденність і основа для активізації та її спрямування, і «здатність», як потенціал та спосіб активності. Що ж таке об'єкт? Спираючись на позицію О. Тхостова, ми визначаємо як такий, що виявляється суб'єктом у ході діяльності, спрямованої на предмет потреби [23].

Об'єкт за О. Тхостовим [23] «непрозорий». Він належить «середовищу», й у його (об'єкта) «надрах» міститься необхідний «предмет». Тоді припустима, на наш погляд, така схематична модель об'єкта – це «зовнішнє» стосовно суб'єкта, що містить «предмет» потреби, але сама «зануреність» предмета в об'єкт не дозволяє отримати предмет

безпосередньо. На нього «наштовхується» суб'єкт, як на «перешкоду» при спрямованості на предмет потреби. Властивість «бути прихованою» й «бути перешкодою» на шляху до предмету потреби характеризує таку сторону об'єкта як резистентність. Наприклад, знання як предмет потреби містяться в інформаційних джерелах, з яких їх треба здобути; при цьому інформаційні джерела виступають «об'єктом», що містить певні труднощі (резистентність) на шляху здобування знань (предмет потреби). Об'єкт потрапляє в поле зору особистості саме завдяки резистентності. Інший приклад, дихання повітрям не зустрічає перешкод у звичайному фізичному середовищі перебування людини, відсутність самої перешкоди не дозволяє їй диференціювати сам предмет потреби – повітря (кисень). Людина не помічає цього акту вживання повітря, оскільки воно представлене їй безпосередньо, без «об'єктного» супротиву.

Тоді дещо спрощена динаміка суб'єкт-об'єктних відносин може бути представлена таким чином: суб'єкт, що направляється *потребою* (мотивом), за допомогою *здібності* (діяльності) «знімає» *резистентність об'єкта* й отримує «предмет» задоволення потреби.

Суб'єкт (потреба, здібність) – об'єкт (предмет потреби, резистентність).

«Топологічний склад» суб'єкт-об'єктних стосунків визначається 4-ма компонентами: «потреба», «здібність», «предмет» та «резистентність», що пов'язані 4-ма типами стосунків – субстанційні (приналежність до суб'єкта або об'єкта); змістовними (потреба та предмет мають спільний зміст, здібність та резистентність мають подібний зміст), керівні (потреба керує здібностями, предмет «керує» резистентністю); та «виконавчими» (здібність долає резистентність, потреба задовольняється предметом). Модель динамічної структури «суб'єкт – об'єктного» контуру показана на рис 1.

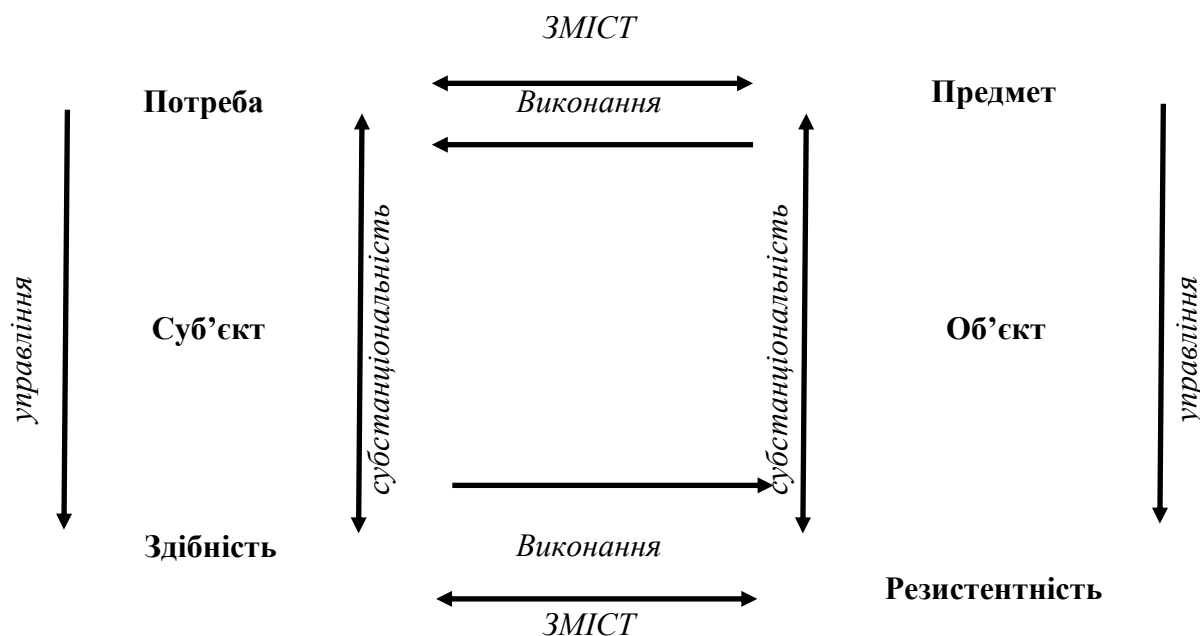

Рисунок 1 – Динамічна структура суб'єкт – об'єктного контуру

При повній відповідності цих структур валентності «потреби» і «предмета», «здібності» і «резистентності» протилежні. Виконання як акт виглядає

наступним чином. У вигляді формули: «здібність» – «резистентність» = «0», «потреба» – «предмет» = «0». У якісному описі: задоволення потреби відповідним

предметом визначається можливістю здібностей долати резистентність об'єкта. Активність суб'єкта пов'язана із інтенсивністю потреби й інструментальністю здібностей, а також залежить від об'єкта – наявністю відповідного предмета та ступенем резистентності.

Спираючись на зазначену структуру суб'єкт-об'єктних взаємин, покажемо, як вони включаються у позиційну модель особистісних ставлень до себе та світу.

Отже, мінімальний склад «суб'єкт-об'єктних» стосунків складається із чотирьох взаємозалежних компонентів: «потреба» й «здібність», субстанційно належні суб'єктові, й «резистентність» і «предметність», субстанційно належні об'єкту. У цій структурі чотири типи часткових відносин: *субстанційальні* (зазначені вище); *змістовні* (потреба, що належить суб'єктові, змістовно відповідає предмету, що належить об'єкту; резистентність, що належить об'єкту, обумовлює зміст необхідної здібності суб'єкта); *«керуючі»* (предмет, що належить об'єкту, «керує» резистентністю, що його «оберігає», а потреба, що належить суб'єктові, керує здібністю); *«розв'язні»* (здібність знімає резистентність, а потреба усуває потребу). При повній відповідності цих структур знаки потреби й резистентності, предмета й потреби протилежні.

Опишемо позиції в просторі ставлень. Зазначимо, що особистість може займати певну позицію. Ця позиція визначає ставлення. Опишемо ці позиції. Перебирання на себе позиції «НАД» особистість передбачає ставлення до себе як до суб'єкта, а ставлення до світу як до об'єкта. У цьому ставленні характеристика себе визначається як спектр бажань та потреб (Чого я хочу? Що мені потрібно?), а також як спектр здібностей (Що я можу? На які зусилля здатний?). Світ виглядає як об'єкт, що містить предмет потреби (те що необхідне для задоволення потреб та бажань), а

також характеризується певною резистентністю (тим, що треба подолати на шляху до предмету потреби). В такому позиціонуванні Світ апіорі позбавлений «суб'єктних» характеристик. Він не має «потреб» і «здібностей», тобто не є умовно кажучи «живим». В категорію світ може підпадати і «глобальний всесвіт», і «інша людина», і «соціальна організація», і «світ тварин» тощо. Категоризація «об'єктів» здійснюється при цьому самою особистістю.

Позиція «ПІД» визначається нами як «об'єктна», тобто передбачає наявність певного суб'єкта, відповідно до якого й виявлятимуться ці характеристики. Так, мати виступає об'єктом задоволення потреб дитини на ранніх етапах її розвитку. Вона максимально намагається бути «предметом» задоволення її потреб, знімаючи всяку «резистентність» на цьому шляху. При цьому, формується лише одна сторона суб'єктності дитини – її потреби, а от здатність до подолання перешкод – не формується. Дитина не помічає її як об'єкт, оскільки не зустрічається із труднощами. Однак, якщо вона залишає таку позицію щодо дорослої людини, то доросла дитина не бачить матір як носія власних бажань і потреб, не може відчувати турботливого до неї ставлення тощо.

Позиція «ОБМІН» дає можливість системно бачити, що є взаємність двох особистостей, які містять як суб'єктні, так і об'єктні характеристики. Це модель взаємовигідних стосунків при позитивному їх розгортанні.

Позиція «РАЗОМ» визначає іншу конфігурацію: в ній відбуваються структурні перетворення. Об'єднуються суб'єктні характеристики й визначається зовнішній об'єкт, що протистоїть цьому колективному суб'єкту. Вибудовується розширене коло потреб, коли людина думає не тільки про власні, а й про потреби колективу та його членів, зростають можливості у долатті перешкод; разом, після об'єднання здібностей, з'являється

певна колективна здібність долати перешкоди «більшого» масштабу.

Наведемо приклади такого позиціонування в окремих сферах. Наприклад, сфера родини. Людина може обирати для себе позицію «НАД». Тоді родина є об'єктом задоволення потреб окремої особистості, а її члени розглядаються як носії перешкод та предметів власних потреб. Якщо члени родини при цьому перебирають на себе об'єктну позицію, то стосунки, до певної міри, гармонізуються. Таке відбувається у родинах із співзалежністю. Якщо члени родини намагаються зайняти позицію «НАД», то це стає джерелом конфліктних ситуацій.

При виборі позиції «ОБМІН» відбувається актуалізація оцінних позицій щодо вимірювання співвідношення «внесок-вигода». При виборі позиції «РАЗОМ» відбувається актуалізація зовнішньої функції й існування родини як єдиного цілого, де кожен турбується про всіх.

Крім того, в цих моделях можна визначити «конструктивні» та «деструктивні» орієнтації. Наприклад, конструктивна позиція «НАД» передбачає врахування ступеню відновлюваності ресурсу в об'єкті (екологічність), а деструктивна позиція – цього не враховує (знищення); конструктивна позиція «ПІД» передбачає «служіння» як намагання людини «бути потрібною», а деструктивна позиція – «перешкоджання» як намагання створювати активний супротив, щоб суб'єкт не зміг оволодіти предметом. За умови конструктивної позиції «ОБМІН» активність спрямовується на взаємне задоволення потреб, а деструктивної – на взаємному посиленні резистентності. За умови конструктивної позиції «РАЗОМ» всі

учасники колективного суб'єкту об'єднують потреби і здібності, деструктивної – розглядаються позиції окремої особистості як члена колективного суб'єкту, відбувається намагання перебрати на себе здібності інших й ігнорувати їхні потреби, намагаючись задовольняти лише власні (так відбувається при професійній деформації керівників-службовців).

Отже, можна визначити типи «позицій» у системі «Я-Світ» у зазначеному контексті.

1. Позиції «НАД» та «ПІД». Якщо це відносини «я- над-світ» (або «світ- під-я»), то «я» ідентифікується із суб'єктом, що володіє потребою й здібністю, а «світ» – з об'єктом, що володіють предметністю й резистентністю. «Я» здійснює діяльність, спрямовану на об'єкт, важливо при цьому конфігурувати здібності під властивості резистентності об'єкта. Якщо це стосунки «світ-над-я», (або «я- під-світ»), «я» ідентифікується з позицією об'єкта, у надрах якого схований, той «світ», який шукають, предмет і резистентність, його, що приховує.

2. Позиція «ОБМІН» припускає у сторін «я» і «світ» двох субстанціональних властивостей одночасно – суб'єктних і об'єктних.

3. Позиція «РАЗОМ» (інтеграція) припускає поєднання суб'єктних і об'єктних характеристик у спільні структури: утворюється спільний суб'єкт, якому протистоять об'єкти. Зважаючи на можливість різної валентності (позитивних і негативних) ставлень суб'єкта, можливі наступні варіанти цих позицій (див.табл.1)

Таблиця 1 – Варіанти простих позиційних відносин

Позиції	Негативні	Позитивні
«Над»	<i>Використання імперативне</i>	<i>Використання екологічне</i>
«Під»	<i>Опір</i>	<i>Служіння</i>
«Обмін»	<i>Негативними опосередкуваннями</i>	<i>Позитивними опосередкуваннями</i>
«Інтеграція»	<i>Поглинання</i>	<i>Об'єднання</i>

Порівнюючи позиційну психолого-просторову модель із моделлю

глобального ставлення та егоцентризму-децентрації можна зазначити, що перша

дає можливість визначити механізм, окреслити структурні компоненти їхньої актуалізації й оптимізувати стосунки на підставі рефлексії цих поелементних взаємодій у досліджуваному контурі.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Глобальне та позиційне ставлення до себе та світу є взаємодоповнюючими моделями, що можуть сприяти аналізу особистісних феноменів.

Евристичним моментом зростання для людини стає можливість актуальної

зміни структури взаємодій людини-суб'єкта з різними її «світами» («світ сімейних стосунків», «світ професійних стосунків» тощо). Передбачається інструменталізація зазначеного «позиційного» підходу у ставленні особистості до себе та світу. Розробка діагностичних та корекційних засобів дозволять здійснювати формування особистісної позиції, забезпечувати усвідомлення диспозиційних підстав для прийняття особистісних рішень у виборі ставлення до себе та світу.

Список літератури:

1. Альтруїстично-егоїстичні цінності молоді в сучасній Україні. Наукові праці: збірник. (2001) Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА. Т. 12: Політичні науки. С. 72 -74.

2. Амендуні, Ф. & Лигорио, М.Б. (2017) Стоя на границе: роль позиций личности при пересечении границы между университетом и будущей работой. *Культурно-историческая психология*. Т. 13. № 1. С. 89 – 104. [Электронный ресурс] Режим доступа: doi:10.17759/chr.2017130109

3. Батурин, Н. А. & Выбойщиков, И. В. (2011) Психология оценивания и оценки: теоретические и прикладные аспекты: монография. Челябинск: Издательские центр ЮУрГУ. 242 с.

4. Блинова, О.Є. (2015) Роль соціальних стереотипів у становленні світоглядних орієнтацій особистості. *Психологія і особистість*. №2(8) Ч.1. С. 58 – 69.

5. Василюк, Ф.Е. (1984) Психология переживания. Анализ преодоления критических ситуаций. М.: МГУ. 200 с.

6. Гейко, Е.В. (2002) Психологические особенности проявления эгоцентризма личности в мыслительной деятельности подростков: автореф. дис. к.психол.наук: 19.00.07 Киев. 20 с.

7. Гудкова, Е.В. (2009) Специфика глобальных отношений к себе и к миру и стилевые особенности личности. *Вестник ЮУрГУ. Сер. «Психология»*. № 5, Вып. 4. С. 15 – 24.

8. Кононенко, О. І. (2014) Особливості ставлення до себе особистості, яка

прагне до досконалості. *Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Психологія*. Т. 19. С.57-63.

9. Кононенко, О. І. (2012) Емоційно-оцінне ставлення особистості до себе як психологічний феномен. *Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова.. Т.17. Вип. 5. С.73 – 80.*

10. Крошка, О. І. (2010) Психологічні особливості емоційно-оцінного ставлення особистості до себе : автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.01. Одес. нац. ун-т ім. І.І.Мечникова. О. 20 с.

11. Леонтьев, Д.А. (2002) Личностное в личности: личностный потенциал как основа самодетерминации. *Ученые записки кафедры общей психологии МГУ им. М.В.Ломоносова*. Вып. 1; под ред. Б.С. Братуся, Д.А. Леонтьева. М.: Смысл. С. 56 – 65.

12. Леонтьев, Д.А. (2016) Понятие мотива у А. Н. Леонтьева и проблема качества мотивации. *Вестник Московского университета. Серия 14: Психология*. №2. [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-motiva-u-a-n-leontieva-i-problema-kachestva-motivatsii>

13. Леонтьев, Д.А. (2002) Самоактуализация как движущая сила личностного развития: историко-критический анализ. Современная психология мотивации. М.: Смысл. С. 13 – 46

14. МIRONЧУК, Н.М. (2015) Ціннісне ставлення до себе та інших як основа життєвого самоздійснення особистості. Формування особистості в освітньо-виховному середовищі навчального закладу : проблеми і пошуки: збірник наукових праць; за заг. ред. к.п.н.,

доц. Н. М. Мирончук. Житомир: ФОП Левковець. Випуск 2. С. 82 – 85.

15. Моторина, Л. Е. & Сытник, В.М. (2017) Фундаментальные отношения человека к миру. *Вопросы философии*. №8. С. 69 – 79.

16. Мясищев, В.Н. (2004) Психология отношений: Избранные психологические труды; под ред. Бодалева А.А. М.: Модэк МПСИ. 158 с.

17. Пашукова, Т. І. (2001) Егоцентризм: феноменологія, закономірності формування і корекції. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво. 338 с.

18. Петровский, В. А. (2009) Логика «Я»: персонологическая перспектива. Монография. Самара. 304 с.

19. Пиаже, Ж. (2003) Психология интеллекта. СПб.: Питер. 192 с.

20. Рубинштейн, С. Л. (2002)

Основы общей психологии. СПб.: Питер. 720 с.

21. Столяренко, О.Б. (2012) Психологія особистості. К.: Центр учбової літератури. 280 с.

22. Титаренко, Т.М. (2003) Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. К.: Либідь. 376 с.

23. Тхостов, А.Ш. (2002) Психология телесности. М.: Смысл. 287 с.

24. Ядов, В.А. (2013) Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности: Диспозиционная концепция. 2-е расширенное изд. М.: ЦСПиМ, 376с.

25. Hermans, H.J. (2013) The dialogical self in education: Introduction. *Journal of Constructivist Psychology*. Vol. 26(2). P. 81 – 89.

References:

1. *Al'truistychno-ehoistychni tsinnosti molodi v suchasnij Ukraini*. [Altruistic selfish values of youth in modern Ukraine. Scientific works: collection]. Naukovi pratsi: zbirnyk. (2001) Mykolaiv: Vyd-vo MF NaUKMA. T. 12: Politychni nauky. P. 72 - 74. [in Ukrainian]

2. Amenduni, F. & Ligorio, M.B. (2017) *Stoja na granice: rol' pozicij lichnosti pri peresechenii granicy mezhdu universitetom i budushhej rabotoj*. [Standing at the border: the role of personality at crossing the boundary between university and future work]. *Kul'turno-istoricheskaja psihologija*. T. 13. № 1. P. 89 – 104. Access mode:doi:10.17759/chp.2017 [in Russian]

3. Baturin, N. A. & Vybojshnikov, I. V. (2011) *Psihologija ocenivaniya i ocnki: teoreticheskie i prikladnye aspekty: monografija*. [Psychology of evaluation and evaluation: theoretical and applied aspects: monograph]. Cheljabinsk: Izdatel'skie centr JuUrGU. 242 p. [in Russian]

4. Blynova, O.Ye. (2015) *Rol' sotsial'nykh stereotypiv u stanovlenni svitohliadnykh orijentatsij osobystosti*. [The role of social stereotypes in the formation of ideological orientations of the individual].

Psykhohihiia i osobystist'. №2(8) Ch.1. P. 58 – 69. [in Ukrainian]

5. Vasiljuk, F.E. (1984) *Psihologija perezhivaniya. Analiz preodoleniya kriticheskikh situacij*. [Psychology of experience. Analysis of the overcoming of critical situations]. M.: MGU. 200 p.[in Russian]

6. Gejko, E.V. (2002) *Psihologicheskie osobennosti projavlenija jegocentrizma lichnosti v myslitel'noj dejatel'nosti podrostkov* [Psychological features of the manifestation of self-centered personality in the thinking activity of adolescents]: avtoref. dis. k.psihol.nauk: 19.00.07 Kiev. 20 p. [in Russian]

7. Gudkova, E.V. (2009) *Specifika global'nyh otnoshenij k sebe i k miru i stilevyje osobennosti lichnosti*. [Specificity of global relations to oneself and to the world and stylistic features of personality]. *Vestnik JuUrGU. Ser. «Psihologija»*. № 5, Vyp. 4. P. 15 – 24. [in Russian]

8. Kononenko, O. I. (2014) *Osoblyvosti stavlennia do sebe osobystosti, iaka prahne do doskonalosti*. [Features of the attitude towards the personality, which seeks for perfection]. *Visnyk ONU im. I. I. Mechnykova. Psykhohihiia*. T. 19. Vyp. 3 (33). P.57-63. [in Ukrainian]

9. Kononenko, O. I. (2012) *Emotsijno-otsinne stavlennia osobystosti do sebe iak psykholohichnyj fenomen*. [Emotional-appraisal of the personality to himself as a psychological phenomenon]. Visnyk ONU im. I.I. Mechnikova..T.17. Vyp. 5. P.73 – 80. [in Ukrainian]
10. Kroshka, O. I. (2010) *Psykholohichni osoblyvosti emotsijno-otsinnoho stavlennia osobystosti do sebe* [Psychological peculiarities of the emotional and evaluative attitude of the person to himself]: avtoref. dys. kand. psykhol. nauk: 19.00.01. Odes. nats. un-t im. I.I.Mechnikova. O. 20 p. [in Ukrainian]
11. Leont'ev, D.A. (2002) *Lichnostnoe v lichnosti: lichnostnyj potencial kak osnova samodeterminacii*. [Personality in personality: personal potential as the basis of self-determination]. Uchenye zapiski kafedry obshhej psihologii MGU im. M.V.Lomonosova. Vyp. 1; pod red. B.S. Bratusja, D.A. Leont'eva. M.: Smysl. P. 56 – 65. [in Russian]
12. Leont'ev, D.A. (2016) *Ponjatie motiva u A. N. Leont'eva i problema kachestva motivacii*. [The concept of the motive of A. N. Leontiev and the problem of the quality of motivation]. Vestnik Moskovskogo universiteta. Serija 14: Psihologija. №2. Access mode: <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-motiva-u-a-n-leontieva-i-problema-kachestva-motivatsii> [in Russian]
13. Leont'ev, D.A. (2002) *Samoaktualizacija kak dvizhushhaja sila lichnostnogo razvitija: istoriko-kriticheskij analiz*. [Self-actualization as the driving force of personal development: historical-critical analysis]. Sovremennaja psihologija motivacii. M.: Smysl. P. 13 – 46[in Russian]
14. Myronchuk, N.M. (2015) *Tsinnisne stavlennia do sebe ta inshykh iak osnova zhyttievoho samozdijsnennia osobystosti*. [Valuable attitude towards oneself and others as a basis for the life self-realization of the individual. Formation of personality in educational and educational environment educational institution: problems and searches: a collection of scientific works]; za zah. red. *Стаття надійшла до редколегії 16.05.2019*
- k.p.n., dots. N. M. Myronchuk. Zhytomyr: FOP Levkovets'. Vypusk 2. P. 82 – 85.[in Ukrainian]
15. Motorina, L. E. & Sytnik, V. M. *Fundamental'nye otnoshenija cheloveka k miru*. [Fundamental human relations to the world]. Voprosy filosofii. 2017. №8. P. 69 – 79. [in Russian]
16. Mjasishhev, V.N. (2004) *Psihologija otnoshenij: Izbrannye psihologicheskie trudy* [Psychology of relationships: Selected psychological labor]. pod red. Bodaleva A.A. M.: Modjek MPSI. 158 p. [in Russian]
17. Pashukova, T. I. (2001) *Ehotsentryzm: fenomenolohiia, zakonomirnosti formuvannia i korektsii*. [Egocentrism: phenomenology, patterns of formation and correction]. Kirovohrad: Tsentral'no-Ukrains'ke vydavnytstvo. 338 p. [in Ukrainian]
18. Petrovskij, V. A. (2009) *Logika «Ja»: personologicheskaja perspektiva. Monografija*. [Logic "I": a personality perspective]. Samara. 304 p. [in Russian]
19. Piazhe, Zh. (2003) *Psihologija intellekta*. [Fundamentals of general psychology]. SPb.: Piter. 192 p. [in Russian]
20. Rubinshtejn, S. L. (2002) *Osnovy obshhej psihologii*. [Psychology of corporeality]. SPb.: Piter. 720 p. [in Russian]
21. Stoliarenko, O.B. (2012) *Psykholohiia osobystosti*. [Psychology of personality]. K.: Tsentr uchbovoi literatury. 280 p. [in Ukrainian]
22. Tytarenko, T.M. (2003) *Zhyttievij svit osobystosti: u mezhakh i za mezhamy budennosti*. [The vital world of personality: within and beyond the ordinary]. K.: Lybid'. 376 p. [in Ukrainian]
23. Thostov, A.Sh. (2002) *Psihologija telesnosti*. [Self-regulation and prediction of social behavior: Dispositional concept]. M.: Smysl. 287 p. [in Russian]
24. Jadov, V.A. (2013) *Samoreguljacija i prognozirovanie social'nogo povedenija lichnosti: Dispozicionnaja koncepcija*. 2-e rasshirenoe izd. M.: CSPiM,. 376 p.

Світлана Нестуля

кандидат історичних наук, доцент кафедри управління персоналом та економіки праці,
директор навчально-наукового інституту лідерства ВНЗ Укоопспілки «Полтавський
університет економіки і торгівлі»; Полтава, Україна
ORCID: 0000-0002-8853-4538
E-mail: snestulya@gmail.com

МОДЕЛЬ ДИДАКТИЧНОЇ СИСТЕМИ ФОРМУВАННЯ ЛІДЕРСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ БАКАЛАВРІВ ІЗ МЕНЕДЖМЕНТУ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ УНІВЕРСИТЕТУ

Анотація: У статті розглянуто модель дидактичної системи формування лідерської компетентності майбутніх бакалаврів із менеджменту в освітньому середовищі університету (концептуально-цільова, структурно-змістова, процесуально-технологічна, мотиваційна, діагностико-результативна підсистеми), дидактичні умови та системоутворювальний чинник – ресурсно-орієнтоване навчання студентів в освітньому середовищі університету.

Наукова новизна розробленої дидактичної системи формування лідерської компетентності майбутніх бакалаврів із менеджменту в освітньому середовищі університету полягає в розробленні нового змісту кожної її підсистеми й установленні зв'язку між ними. Іншими словами, створено та змодельовано таку дидактичну систему формування лідерської компетентності майбутніх бакалаврів із менеджменту в освітньому середовищі університету, яку оптимізовано до соціальних потреб сучасного суспільства, до потреб сучасних організацій й управління персоналом, освітнього середовища університету й характеру професійної підготовки студентів спеціальності 073 Менеджмент галузі знань 07 Управління та адміністрування у закладах вищої освіти у цілому.

Ключові слова: дидактична система, лідерство, лідерська компетентність, менеджер, бакалавр, модель, ресурсно-орієнтоване навчання.

Svetlana Nestulya

An extended abstract of the paper on the subject

“Model of the didactic system for formation of leaders's competence of future bachelors on management in the university's educational environment”

Problem setting. A special priority of the present-day Ukraine is the formation of managers for the branches of management of organizations and their subdivisions, leading professionals who are ready and able to understand and implement their management activity as a process of daily service to Ukrainian society, the country and the state.

Therefore, there needs to be a rethinking of the process of future bachelor's degree in management training in domestic higher education institutions, which should be aimed at forming leadership competencies in

© Світлана Нестуля, 2019

them. In connection with this, there is a need to study the theoretical foundations and practical application of leadership by managers of all levels.

Recent research and publications analysis. Scientific and practical value is made by fundamental studies on the problems of leadership in pedagogy (O. Boyko, N. Babkova-Pylypenko, T. Veshevich, B. Goloshko, L. Gren, V. Zhigir, A. Zorin, O. Kin, Yu. Kraschenko, N. Marahovskaya, V. Mykhailychenko, V. Lokshin, O. Makovsky, O. Romanovsky, N. Semenchenko, R. Sopovnik, N. Susik, O. Umansky, V. Yagodnikova). The accumulated knowledge on the research of scientific and pedagogical approaches to the formation of leadership competence is comprehensively and generalized in the works of such scholars as V. Gladkov, O. Dyakov, S. Maksimenko, S. Prokhorovska, O. Romanovsky, S. Reznik, T. Gur, Y. Panfilov, B. Goloshko, V. Bondarenko, D. Adjei, S. Vitaska, T. Kennie, P. Lorange, P. Casse, P. Claudel and others.

Paper objective. The research involves modeling the didactic system of forming the leadership competency of future bachelors in management in the educational environment of the university.

Paper main body. The article deals with the model of the didactic system of forming the leadership competency of future bachelors in management in the educational environment of the university (conceptual-purposeful, structural-content, process-technological, motivational, diagnostic-productive subsystems), didactic conditions and system-forming factor - resource-based learning of students in the educational environment of the university.

The conceptual-target subsystem includes: the purpose of the didactic system; social order by highly qualified specialists in the field of knowledge 07 Administration and administration of specialty 073 Management; the university development strategy, the concept, methodological

approaches, didactic and specific principles of forming the leadership competency of future bachelors in management.

Structural-content subsystem reflects the content of education of future bachelors in management, aimed at forming their leadership competencies: the fundamental component - the discipline "Fundamentals of leadership"; Applied component - development and implementation of the program of development of leadership skills of scientific and pedagogical workers and students in the educational environment of the University.

Process-technological subsystem contains technological support of the process of forming the leadership competence of future bachelors in management - pedagogical technologies, forms, methods, means of training.

The motivation subsystem is singled out for the purpose of developing motivation for leadership (components of the "Means of Education", "Methods of Learning", "Forms of Learning").

Diagnostic and effective subsystem provides monitoring of the formation of leadership competency of future bachelors in management in the educational environment of the University with the help of criterion-level and diagnostic tools.

According to the results of the study, it was found that the cross-cutting line of the didactic system is the interconnection of the didactic conditions for the formation of leadership competences of future bachelors in management:

1) fundamentalization of the process of forming the leadership competence of future bachelors in management through the introduction of the "Fundamentals of Leadership" discipline for curricula;

2) development and implementation of the program of development of leadership qualities of scientific and pedagogical workers and students in the educational environment of the University;

3) use of the technology of an educational project to form the leadership

competence of future bachelors in management in the educational environment of the university;

4) providing training technology in the educational environment of the university;

5) strengthening of positive motivation for the formation of leadership competence in the educational environment of the University as a territory of success.

Resource-based learning is understood as a student-centered educational paradigm, according to which the educational process is based on the fact that students, above all, must learn in the process of activity and individual discovery of meanings, that is, their awareness of the importance of the role of learning, the idea of their own appointment in life and future profession, setup for success. Resource-based learning provides such an

organization of educational process in educational institutions, in which students are actively involved in the effective use of a wide range of resources: printed, electronic and human resources (tandem "teacher-librarian").

Conclusions of the research. The scientific novelty of the developed didactic system consists in developing a new content of each of its subsystems and establishing a connection between them. The didactic system is optimized for the social needs of modern society, the needs of modern organizations and personnel management, the university's educational environment and the nature of the professional training of students of the specialty 073 Management of the field of knowledge 07 Administration and administration in higher education institutions of Ukraine.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

Проблема формування лідерської компетентності майбутніх бакалаврів з менеджменту в освітньому середовищі університету зумовлена швидкозмінними динамічними перетвореннями, які нині відбуваються в суспільно-політичній, соціальній, економічній галузях України загалом і в галузі вищої освіти зокрема. Нагальність цього питання пов'язана і з ефективною імплементацією оновленої законодавчо-нормативної бази освітнього простору України – Стратегія державної кадрової політики на 2012-2020 роки (2012 р.), Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (2013 р.), Стратегія інноваційного розвитку України на 2010-2020 роки в умовах глобалізаційних викликів (2009 р.), Закони України «Про вищу освіту» (2014 р.), «Про захист економічної конкуренції» (2001 р.), що значною мірою залежить від комплексного вирішення завдань стосовно побудови цілей,

організаційно-структурних, змістових і технологічних компонентів освітнього процесу підготовки майбутніх фахівців у закладах вищої освіти (ЗВО), у тому числі й майбутніх бакалаврів з менеджменту. Вище зазначені документи визначають одним із пріоритетних завдань вітчизняної вищої освіти здійснення якісної професійної підготовки компетентних менеджерів, формування управлінців нової генерації, здатних мислити і діяти системно, у тому числі в кризових ситуаціях, приймати управлінські рішення в будь-яких сферах діяльності, ефективно використовувати наявні ресурси. Актуалізація питання посилена прийняттям в Україні Національної рамки кваліфікацій (Постанова КМУ № 1341 від 23.11.2011 р.), новою редакцією Закону України «Про вищу освіту» (№ 1556-УП від 01.07.2014 р.) зі змінами та доповненнями та Ратифікацією Угоди про асоціацію з ЄС (16 вересня 2014 р.). Суттєве значення мають міжнародні ініціативи та стратегії, де наголошено на важливості лідерської компетентності менеджерів: «Визначення

та вибір ключових компетенцій» (DeSeCo) (2005 р.), «Кваліфікації керівного персоналу» (Executive Core Qualification) (2012 р.), «Концепція інноваційного лідерства» (Innovation Leadership Management) (2013 р.), глобальна програма розвитку майбутніх лідерів (Hilti Outperformer) (2018 р.) та ін.

Особливим пріоритетом українського сьогодення постає формування менеджерів для галузей управління організаціями та їхніми підрозділами, лідерів-професіоналів, готових і здатних свою управлінську діяльність усвідомлювати й здійснювати як процес щоденного служіння українському суспільству, країні, державі. Це, безумовно, актуалізує пошук шляхів і механізмів мотивації менеджерів до досягнення й задоволення потреб вищого рівня (суспільного визнання, самореалізації), що виводить управління на його вищий еволюційний рівень – лідерство. Не викликає сумніву той факт, що реформаційні процеси, які нині відбуваються у вітчизняній економіці, будуть успішними за умови провідної ролі у їхній реалізації ефективних менеджерів, лідерів-професіоналів. Відтак, потребує переосмислення процес професійної підготовки майбутніх бакалаврів із менеджменту у вітчизняних ЗВО, який має бути спрямований на формування у них лідерської компетентності. У зв'язку з цим не викликає сумнівів необхідність вивчення теоретичних основ і практичного застосування лідерства менеджерами усіх рівнів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Наукову й практичну цінність становлять фундаментальні студії з вивчення проблем лідерства у педагогіці (О. Бойко, Н. Бабкова-Пилипенко, Т. Вежевич, Б. Головешко, Л. Грень, В. Жигір, А. Зоріна, О. Кін, Ю. Кращенко, Н. Мараховська,

В. Михайличенко, В. Локшин, О. Маковський, О. Романовський, Н. Семенченко, Р. Сопівник, Н. Сушик, О. Уманський, В. Ягоднікова). Накопичені знання з питань дослідження науково-педагогічних підходів до формування лідерської компетентності осмислено й узагальнено в роботах таких учених, як В. Гладкова, О. Дяків, С. Максименко, С. Прохоровська, О. Романовський, С. Резнік, Т. Гура, Ю. Панфілов, Б. Головешко, В. Бондаренко, О. Квасник, Д. Аджей (D. Adjei), С. Вітаска (S. Vitaska), Т. Кенні (T. Kennie), П. Лоранж (P. Lorange), П. Кейс (P. Casse), П. Клоудел (P. Claudel) та ін. Слід зазначити, що поняття «лідерська компетентність майбутнього менеджера» потрактовується ученими як: 1) ступінь його здатності реалізовувати цілі, завдання, функції та технології лідерського управління; 2) професійний досвід у межах конкретної посади; 3) інтегральну характеристику його професійної здатності та готовності кваліфіковано провадити лідерську діяльність відповідно до фахової кваліфікації на основі системи професійних знань, навичок, вмінь і досвіду лідерської поведінки, емоційного інтелекту, комплексу сформованих лідерських цінностей, мотивів, еталонів, ставлень, якостей і корпоративної культури [2; 4; 6; 8; 12-16].

Особливе значення для розроблення методологічних засад формування лідерської компетентності майбутніх бакалаврів з менеджменту мають праці, у яких висвітлено теоретичні та практичні підходи до формування лідерських якостей майбутніх менеджерів (М. Діденко, С. Калашнікова, Г. Кот, В. Локшин, О. Пилипчук, В. Саляхов, О. Хмизова, Л. Шигапова, О. Яценко).

Системний аналіз наукових джерел уможливив констатуватий факт, що нині накопичено певний досвід дослідження проблеми формування

лідерської компетентності майбутніх бакалаврів із менеджменту, однак, він має різнобічний характер. Цілісне розв'язання проблеми формування лідерської компетентності майбутніх бакалаврів із менеджменту у вітчизняних закладах вищої освіти на теоретико-методологічному та практичному рівнях потребує спеціального студіювання.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Наукова рефлексія стану теорії і практики професійної підготовки майбутніх бакалаврів із менеджменту вищої школи, власний науково-педагогічний досвід уможливили виокремлення низки суперечностей між: необхідністю оновлення змісту професійної підготовки майбутніх бакалаврів із менеджменту з акцентуванням на формування їхньої лідерської компетентності та недостатнім розробленням дидактичного супроводу цього процесу; потребою реалізації сучасних підходів до формування лідерської компетентності майбутніх бакалаврів із менеджменту і відсутністю для цього науково обґрунтованих дидактичних умов; наявністю потреби чіткої дидактичної системи формування лідерської компетентності майбутніх бакалаврів з менеджменту в освітньому середовищі вітчизняних університетів та неузгодженістю наукових підходів до її впровадження.

Отже, предметом нашого вивчення є дидактична система формування лідерської компетентності майбутніх бакалаврів із менеджменту в освітньому середовищі університету. У межах цієї системи здійснюється навчання студентів спеціальності 073 Менеджмент галузі знань 07 Управління та адміністрування як цілеспрямований процес організації й активізації навчально-пізнавальної діяльності майбутніх бакалаврів із менеджменту щодо оволодіння основами лідерства, системою організаційних і комунікативних умінь, які забезпечують

їхню здатність інтегрувати діяльність групи як єдиної команди; розвитку їхньої креативності й формування комплексу лідерських рис та якостей, необхідних для успішних управлінців вищої ланки – менеджерів-лідерів.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Дослідження передбачає моделювання дидактичної системи формування лідерської компетентності майбутніх бакалаврів із менеджменту в освітньому середовищі університету.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Розглядаючи дидактичну систему як сукупність взаємозалежних між собою дидактичних компонентів (зміст, принципи, форми, методи, засоби навчання тощо), функціональність яких, на думку І. Осадченко, залежить від загальних парадигмальних, визначених історичними обставинами та суспільними потребами вимог, вважаємо за потрібне наголосити, що основними компонентами будь-якої дидактичної системи є мета (для чого учити?), зміст (чому навчатися?) та технологічна підсистема – засоби (з допомогою чого?), методи (яким чином?), форми (у яких умовах?) навчання [7].

У нашому дослідженні ми відштовхуємося від обґрунтованої позиції науковців, що будь-яка система, у тому числі й дидактична система формування лідерської компетентності майбутніх бакалаврів із менеджменту в освітньому середовищі університету, складається з окремих її частин – підсистем, які постійно взаємодіють одна з одною та формують єдиний освітній простір. Таким чином, дидактична система формування лідерської компетентності майбутніх бакалаврів із менеджменту в освітньому середовищі університету складається з таких п'яти підсистем: *концептуально-цільової, структурно-змістової,*

процесуально-технологічної, мотиваційної та діагностико-результативної підсистем.

Моделювання у педагогіці належить до емпіричних методів дослідження і є, насамперед, вищою, особливою формою унаочнення, засобом упорядкування інформації, що дозволяє більш глибоко розкрити сутність досліджуваного явища. Безперечно, метод моделювання базується на понятті моделі – уявної або матеріально реалізованої системи, яка, відтворюючи наявний або проєктований об'єкт дослідження, здатна заміщати його так, що вивчення моделі дає нам нову інформацію про цей об'єкт. Поняття «модель», наголошує Г. Селевко, означає деяку систему (зразок, приклад, образ, конструкцію), яка відображає і виражає певні властивості та відносини іншої системи, яку називають оригіналом, і в зазначеному сенсі замінює його [9]. За результатами аналізу праць науковців ми дійшли висновку, що моделювання у нашому дослідженні є непрямим, опосередкованим науковим методом педагогічного конструювання дидактичної системи формування лідерської компетентності майбутніх бакалаврів із менеджменту в освітньому середовищі університету.

При побудові моделі, як зазначають Н. Волкова, Л. Калініна, Г. Ковальчук, Н. Кононец, О. Тарнопольський, слід зосередити дослідницьку увагу на її ключових властивостях: 1) модель завжди простіша, доступніша для дослідження, на відміну від реального об'єкта; 2) вона здатна надавати нову, невідому інформацію про об'єкт-оригінал; 3) дозволяє ефективно керувати об'єктом, випробуючи різні варіанти; 4) відображає інформацію про минулий, сучасний або майбутній стан об'єкта. Водночас, процес моделювання включає побудову абстракцій, умовиводів за аналогією і визначення закономірностей, конструювання наукових гіпотез тощо. Він уможливорює дослідникові створювати й відображати

певну аналітичну картину для гіпотетичного розгляду окремих сторін, частин об'єкта у різних зв'язках і відношеннях, дозволяє об'єднати одиничне та загальне [1; 5].

Відтак, модель дидактичної системи формування лідерської компетентності майбутніх бакалаврів із менеджменту в освітньому середовищі університету будується нами для того, щоб відобразити її основні характеристики (підсистеми, компоненти, взаємозв'язки, структурні та функціональні властивості), суттєві з точки зору мети дослідження, ґрунтовно описати й візуалізувати дидактичну систему.

У процесі побудови моделі дидактичної системи ми спиралися на системно-кібернетичний підхід як метод наукового пізнання, згідно з яким здійснюється розгляд об'єктів як систем, що є методологічним знаряддям вивчення інтеграції, точніше – інтегрованих об'єктів, залежностей і взаємодій. Отже, виправданою в цьому контексті є увага до феномену тісного зв'язку дидактики з кібернетикою, висвітленого у працях В. Бондаря, О. Ємця, Є. Ємець, Л. Калініної, Н. Кононец, Б. Ломова, І. Малафійка, М. Рогози, С. Яблочнікова, який зумовлюється, насамперед, спільністю об'єктів вивчення за допомогою міжнаукових методів, критеріїв, однакових чи близьких за змістом понять і категорій, а також інтеграцією педагогіки з точними науками: кібернетичною, алгоритмічною, математичною, комп'ютерною (електронною) дидактикою.

На думку С. Яблочнікова [11], системно-кібернетичний підхід до управління освітнім процесом є науковою ідеологією (сукупністю взаємопов'язаних принципів, функцій, закономірностей, моделей, методів), що уможливорює реалізацію аналізу і синтезу процесів, інформаційних систем, технологій, електронних засобів навчання та

організацію й здійснення ефективного управління ними із залученням надбань та інновацій кібернетики, теорії систем і педагогіки. У зв'язку з цим ми вважаємо за необхідне виділити серед компонентів моделі дидактичної системи системоутворювальний чинник, який зумовлює взаємодію між її підсистемами, забезпечує тісний взаємозв'язок, тобто її елементи повинні «бачити» його, реагувати на його дію і змінюватись під його впливом. Таким чином, існування взаємозв'язку між системоутворювальним чинником – ресурсно-орієнтованим навчанням студентів в освітньому середовищі університету, та підсистемами є необхідною умовою для створення й існування дидактичної системи. З огляду на вище наведений факт можемо стверджувати, що кожна підсистема визначається системоутворювальним чинником, його природою і змістом. У дидактичній системі її підсистеми взаємодіють між собою, системоутворювальний чинник взаємодіє з кожною із них.

Ресурсно-орієнтоване навчання розуміється як студентоцентрована освітня парадигма, згідно з якою освітній процес будується з урахуванням того, що студенти, насамперед, мають навчатися у процесі діяльності та індивідуального віднайдення смислів, тобто їхнього усвідомлення важливості ролі навчання, уявлення про власне призначення у житті та майбутній професії, налаштування на успіх. Ресурсно-орієнтоване навчання забезпечує таку організацію освітнього процесу в навчальних закладах, при якому студенти активно залучаються до ефективного використання широкого спектру ресурсів: друкованих, електронних і людських ресурсів (тандем «викладач-бібліотекар»).

Модель дидактичної системи формування лідерської компетентності майбутніх бакалаврів із менеджменту в освітньому середовищі університету відображає особливості її структури,

взаємозв'язок між її підсистемами (концептуально-цільовою, структурно-змістовою, процесуально-технологічною, мотиваційною, діагностико-результативною) та системоутворювальним чинником – ресурсно-орієнтованим навчанням студентів в цьому середовищі.

За результатами аналізу праць науковців [5; 10] формування лідерської компетентності майбутніх бакалаврів із менеджменту можна розглядати як цілісний динамічний процес організації і стимулювання самостійної пізнавальної діяльності студентів з оволодіння навичками активного перетворення інформаційного середовища, спрямований на здобуття системи знань, якими має володіти студент, щоб бути лідером, під час навчання в університеті та майбутній професійній діяльності, який передбачає оптимальне використання в освітньому середовищі університету тандемом «викладач-студент» консолідованих кадрових, матеріально-технічних, навчально-методичних, фінансових та інформаційних ресурсів.

З іншого боку, враховуючи думку М. Гриньової та Н. Кононець, ресурсно-орієнтоване навчання можна розглядати як комплекс форм, методів та засобів навчання, націлених, насамперед, на цілісний підхід до організації освітнього процесу в університеті, який зорієнтований на тренінг здібностей самостійного й активного перетворення інформаційного середовища шляхом пошуку та практичного застосування інформаційних ресурсів з метою отримання знань про класичні і сучасні концепції лідерства та застосування ефективних методик відповідно різних стилів лідерства, формування лідерських умінь та навичок, які забезпечують здатність студентів бути менеджером-лідером [3].

Суть ресурсно-орієнтованого навчання у процесі формування лідерської компетентності майбутніх бакалаврів із менеджменту відображена у

Стратегії розвитку Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі» на 2017-2022 роки, яка передбачає реалізацію за такими напрямками: 1) упровадження лідерської управлінської парадигми розвитку університету; 2) розвиток освітньої діяльності університету; 3) розвиток наукової та інноваційної діяльності університету; 4) розбудова підприємницького напрямку розвитку університету.

Відповідно до змісту парадигми ресурсно-орієнтованого навчання основні завдання стратегії передбачають консолідацію різних ресурсів, які оптимально використовуються для формування лідерської компетентності майбутніх бакалаврів із менеджменту.

За результатами проведеного дослідження з'ясовано, що наскрізною лінією дидактичної системи виступає взаємозв'язок дидактичних умов формування лідерської компетентності майбутніх бакалаврів із менеджменту:

1) фундаменталізація процесу формування лідерської компетентності майбутніх бакалаврів із менеджменту

Отже, дидактичну систему формування лідерської компетентності майбутніх бакалаврів із менеджменту в освітньому середовищі університету, складають такі підсистеми:

концептуально-цільова, що включає: мету дидактичної системи; соціальне замовлення на висококваліфікованих фахівців галузі знань 07 Управління та адміністрування спеціальності 073 Менеджмент; стратегію розвитку університету, концепцію, методологічні підходи, дидактичні та специфічні принципи формування лідерської компетентності майбутніх бакалаврів із менеджменту;

структурно-змістова, яка відображає зміст освіти майбутніх бакалаврів із менеджменту, спрямований на формування їхньої лідерської компетентності як чітко окреслену систему

шляхом введення до навчальних планів дисципліни «Основи лідерства»;

2) розробка та реалізація програми розвитку лідерських якостей науково-педагогічних працівників і студентів в освітньому середовищі університету;

3) використання технології освітнього проекту для формування лідерської компетентності майбутніх бакалаврів із менеджменту в освітньому середовищі університету;

4) провайдинг тренінгових технологій в освітньому середовищі університету;

5) посилення позитивної мотивації до формування лідерської компетентності в освітньому середовищі університету як території успіху.

Схематично модель дидактичної системи формування лідерської компетентності майбутніх бакалаврів із менеджменту в освітньому середовищі університету (концептуально-цільова, структурно-змістова, процесуально-технологічна, мотиваційна, діагностико-результативна підсистеми) представлено на рисунку 1.

теоретичних знань та практичних умінь і навичок, якими повинні і можуть оволодіти студенти за певний час, відведений на вивчення дисципліни «Основи лідерства» – фундаментальний компонент, та прикладний компонент, який передбачає збагачення змісту дисциплін, що опосередковано торкаються проблеми формування лідерської компетентності, включає розробку та реалізацію програми розвитку лідерських якостей науково-педагогічних працівників і студентів в освітньому середовищі університету як підсилюючої складової формування особистісного компоненту лідерської компетентності майбутніх бакалаврів із менеджменту;

процесуально-технологічна, яка містить технологічне забезпечення процесу формування лідерської

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНІВ ЛІДЕРСТВА, УПРАВЛІННЯ ТА РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО ОБ'ЄКТУ

компетентності майбутніх бакалаврів із менеджменту – педагогічні технології, форми, методи, засоби навчання, найбільш сприятливі для успішного здійснення цього процесу в освітньому середовищі університету, та позиціонує вивчення дисципліни «Основи лідерства» як дидактичний проект;

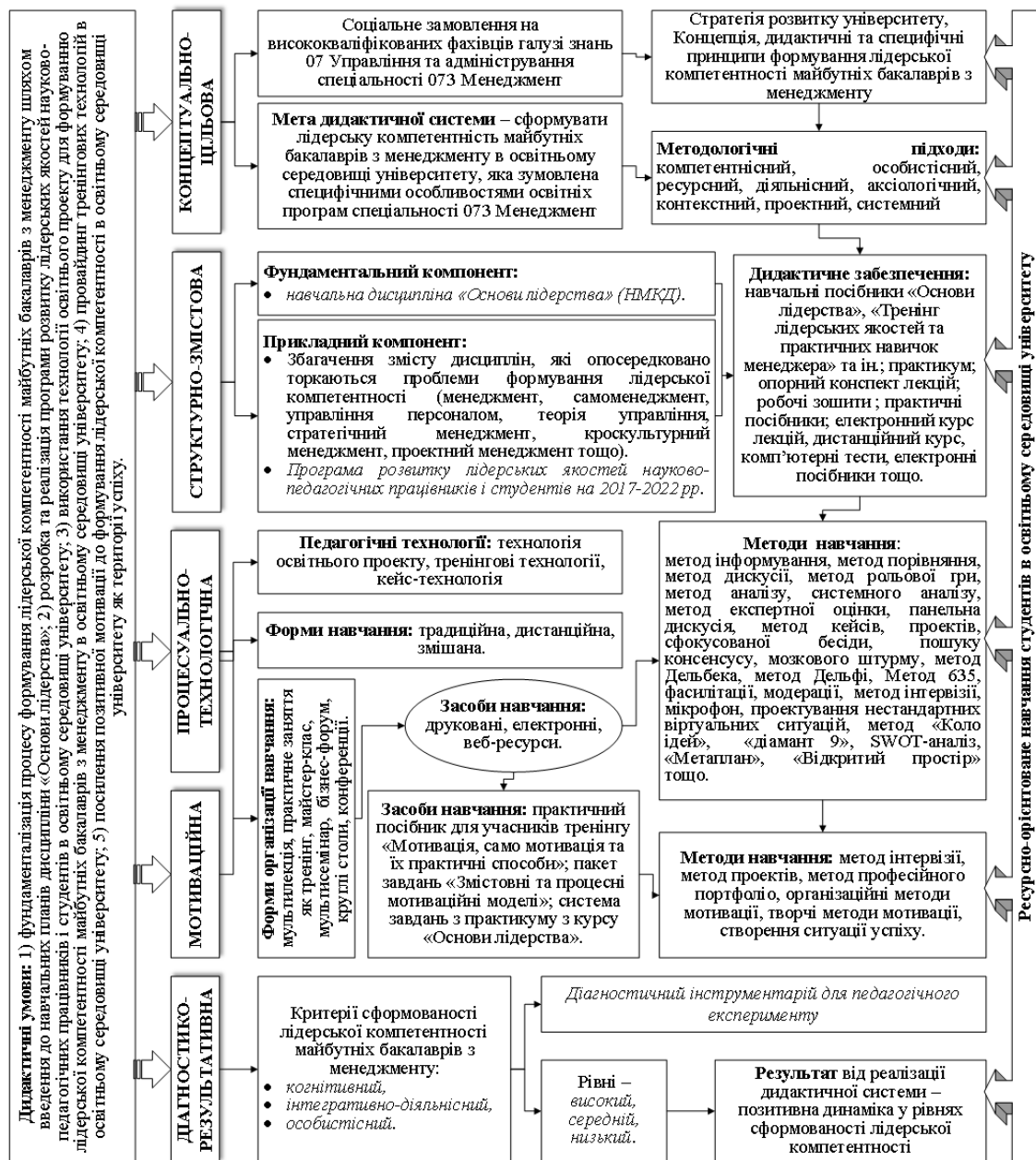

Рис. 1 - Модель дидактичної системи формування лідерської компетентності майбутніх бакалаврів з менеджменту в освітньому середовищі університету

мотиваційна, яка виокремлена з метою розвитку мотивації до лідерства, забезпечення позитивної мотивації до навчання та майбутньої професійної діяльності, процесу формування лідерської компетентності майбутніх бакалаврів із менеджменту під час

навчання в університеті у цілому, і є трикомпонентною (компоненти «Засоби навчання», «Методи навчання», «Форми навчання»), що представляє собою дидактичний інструментарій, який доцільно використовувати в освітньому процесі сучасного університету,

забезпечувати створення ситуацій успіху в навчальній діяльності та території успіху університету у цілому;

діагностико-результативна, яка забезпечує моніторинг сформованості лідерської компетентності майбутніх бакалаврів із менеджменту в освітньому середовищі університету за допомогою критеріально-рівневого інструментарію (когнітивний, інтегративно-діяльнісний, особистісний критерії та їхні показники, високий, середній та низький рівні) та діагностичного інструментарію, представленого пакетом комплексних контрольних робіт (завдань), тематикою курсових робіт та методичними рекомендаціями щодо їх виконання та системою інтерактивного тестування студентів у режимі он-лайн (сторінка відкритого доступу «Лідерський потенціал»), що відображає динаміку сформованості лідерської компетентності.

Наукова новизна розробленої дидактичної системи формування лідерської компетентності майбутніх бакалаврів із менеджменту в освітньому середовищі університету полягає в розробленні нового змісту кожної її підсистеми й установленні зв'язку між ними. Іншими словами, створено та змодельовано таку дидактичну систему формування лідерської компетентності майбутніх бакалаврів із менеджменту в освітньому середовищі університету, яку оптимізовано до соціальних потреб сучасного суспільства, до потреб сучасних організацій й управління персоналом, освітнього середовища університету й характеру професійної підготовки студентів спеціальності 073 Менеджмент галузі знань 07 Управління та адміністрування у закладах вищої освіти у цілому.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Зважаючи на вище наведене, можемо сформулювати такі висновки.

По-перше, формування лідерської компетентності майбутніх бакалаврів із менеджменту доцільно розглядати як цілісний динамічний процес організації і стимулювання самостійної пізнавальної

діяльності студентів з оволодіння навичками активного перетворення інформаційного середовища, спрямований на набуття системи знань, якими має володіти студент, щоб бути лідером у процесі навчання в університеті та майбутній професійній діяльності, який передбачає оптимальне використання в освітньому середовищі університету тандемом «викладач-студент» консолідованих кадрових, матеріально-технічних, навчально-методичних, фінансових та інформаційних ресурсів. По-друге, ресурсно-орієнтоване навчання як системоутворювальний чинник дидактичної системи формування лідерської компетентності майбутніх бакалаврів із менеджменту в освітньому середовищі університету представлено такими складниками: мета, зміст, форми, методи, засоби навчання та додаткові навчальні ресурси. По-третє, формування лідерської компетентності майбутніх бакалаврів із менеджменту розглядається як процес, спрямований на використання усіх ресурсів, якими володіє сучасний університет, а також на розвиток його інформаційно-освітнього середовища, представленого такими компонентами: мережне, інтерактивне, віртуальне навчальне середовище, середовище дистанційного навчання, модульне динамічне об'єктно-орієнтоване середовище навчання. По-четверте, з метою цілісного уявлення дидактичної системи формування лідерської компетентності майбутніх бакалаврів із менеджменту в освітньому середовищі університету розроблено модель, що відображає особливості її структури, взаємозв'язок між її підсистемами (концептуально-цільовою, структурно-змістовою, процесуально-технологічною, мотиваційною та діагностико-результативною), дидактичними умовами та системоутворювальним чинником – ресурсно-орієнтованим навчанням студентів в освітньому середовищі університету.

Серед перспективних напрямів в організації наукових пошуків щодо порушеної проблематики, слід звернути увагу на ті з них, які пов'язані з аналізом змісту наукових поглядів зарубіжних вчених щодо феномену лідерської

компетентності майбутніх менеджерів, а також з аналізом дидактичного супроводу процесу формування лідерської компетентності майбутніх бакалаврів із менедж-

менту в освітньому середовищі університету.

Список літератури:

1. Волкова, Н.П. & Тарнопольський, О.Б. (2013) *Моделювання професійної діяльності у викладанні навчальних дисциплін у вишах: монографія*. Дніпропетровськ: Дніпропетровський університет імені Альфреда Нобеля, 228 с.

2. Гриньова, М. В. & Кононец, Н. В. (2018) Саморегуляція як основа ресурсно-орієнтованого навчання студентів у вищій школі. *Ресурсно-орієнтоване навчання в «3D»: доступність, діалог, динаміка : матеріали II Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф.* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://rbl3d.forumotion.me/t194-topic>

3. Кононец, Н. В. (2016) Дидактичні основи ресурсно-орієнтованого навчання дисциплін комп'ютерного циклу студентів

аграрних коледжів. Дис. доктора пед. наук. Полтава, 473 с.

4. Селевко, Г. К. (2006) *Энциклопедия общеобразовательных технологий: в 2 т. М. : НИИ школьных технологий. Т.1. 816 с.*

5. Сідоров, В. І. (2018) Ресурсно-орієнтоване навчання студентів у системі кроскультурної підготовки фахівців галузі туризму. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Педагогічні науки*, 2(13), 400 – 414.

6. Яблочников, С.Л. (2009) *Педагогична кібернетика: системно-кібернетичний підхід до управління в освіті : монографія*. Вінниця : ТОВ «Фірма Планер», 406 с.

References:

1. Volkova, N.P. & Tarnopol's'kyj, O.B. (2013) *Modeliuvannia profesijnoi diial'nosti u vykladanni navchal'nykh dystsyplin u vyshakh: monohrafiia*. [Modeling of professional activity in the teaching of academic disciplines in higher education: monograph]. Dnipropetrovs'k: Dnipropetrovs'kyj universytet imeni Al'freda Nobelia, 228 p.

2. Hryn'ova, M. V. & Kononets, N. V. (2018) *Samorehuliat'siia iak osnova resursno-oriientovanoho navchannia studentiv u vyschij shkoli*. [Self-regulation as the basis of resource-oriented student learning in higher education]. *Resursno-oriientovane navchannia v «3D»: dostupnist', dialoh, dynamika : materialy II Vseukr. nauk.-prakt. Internet-konf.* Access mode: <https://rbl3d.forumotion.me/t194-topic>

3. Kononets, N. V. (2016) *Dydaktychni osnovy resursno-oriientovanoho navchannia dystsyplin komp'iuternoho tsyklu studentiv ahrarnykh koledzhiv*. [Didactic bases of resource-oriented training of disciplines of the computer cycle of

students of agrarian colleges]. *Dys. doktora ped. nauk. Poltava, 473 p.*

4. Selevko, G. K. (2006) *Jenciklopedija obshheobrazovatel'nyh tehnologij: v 2 t.* [Encyclopedia of educational technologies: in 2 volumes]. M. : NII shkol'nyh tehnologij. T.1. 816 p.

5. Sidorov, V. I. (2018) *Resursno-oriientovane navchannia studentiv u systemi kroskul'turnoi pidhotovky fakhivtsiv haluzi turizmu*. [Resource-oriented teaching of students in the system of cross-cultural training of specialists in the field of tourism]. *Zbirnyk naukovykh prats' Natsional'noi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Seriia: Pedagogichni nauky*, 2(13), 400 – 414.

6. Yablochnikov, S.L. (2009) *Pedahohichna kibernetika: systemno-kibernetichnyj pidkhid do upravlinnia v osviti: monohrafiia*. [Pedagogical Cybernetics: A Systemic-Cybernetic Approach to Management in Education: monograph]. Vinnytsia: TOV «Firma Planer», 406 p.

Андрій Черкашин

кандидат психологічних наук, доцент, професор кафедри педагогіки і психології
управління соціальними системами ім. академіка І. А. Зязюна, Національний технічний
університет “Харківський політехнічний інститут”; Харків, Україна

ORCID: 0000-0003-4929-6706

E-mail: cherkashin68@ukr.net

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ-ЛІДЕРІВ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

Анотація: У статті розглянуто основні методологічні підходи щодо формування особистості майбутніх фахівців-лідерів у закладах вищої освіти України. Визначено, що динамічні зміни у всіх сферах професійної діяльності сучасних фахівців вимагають змін освітньої парадигми та визначення методологічних підходів щодо професійної підготовки та виховання фахівців-лідерів у закладах вищої освіти. Зосереджено увагу, що феномен лідерства є одним з найважливіших системоутворюючих чинників, що забезпечують організацію та функціонування суспільного виробництва в найширшому сенсі цього терміна. Вказано, що врахування особистісного, діяльнісного, системного, синергетичного, компетентнісного, культурологічного та аксіологічного підходів у навчально-виховному процесі буде сприяти формуванню високого рівня професіоналізму майбутніх фахівців у закладах вищої освіти України.

Ключові слова: методологічні підходи, виховання, особистість, майбутні фахівці-лідери, навчально-виховний процес, заклади вищої освіти.

An extended abstract of a paper on the subject of:

“Methodological approaches to education of personality of future leading specialists in Ukraine's higher education institutions”

General problem setting. The article deals with the main methodological approaches to the formation of the personality of future specialists-leaders at higher education institutions of Ukraine.

The paper states that the higher education institutions in Ukraine organize their activity complying with the Ukrainian laws; according to the licenses received, they realize educational and professional programs for training specialists in certain education and qualification levels; provide for the teaching, educating and professional training of specialists with taking into account standard requirements in the field of higher education to satisfy the educational needs of the personality, society and state, and also conduct scientific and technical activity.

Research and publications analysis.

The dynamic changes in all spheres of professional activity of modern specialists require changes in the educational paradigm and the definition of methodological approaches to professional training and education of specialists-leaders in higher education institutions.

It is emphasized that educating a personality is one of the oldest historic and scientific tasks as for the development of an “intellectual” society.

Hence mastering the sense and contents of education is an urgent research need in philosophy, pedagogics, and psychology. In various areas of scientific knowledge, the concept of education has different interpretations leading to various

methodological views on its structural and functional component.

To educate a personality is to help the student open, realize and appropriate universal and national moral standards as the values of personal life that form the inner core of the personality, i.e. the value moral and ethical grasp composing the basis for development and self-realization under the conditions of sociocultural activity.

The article's aim statement. Studying the pedagogical characteristics of the education process, the researchers define the wide and narrow senses of the educational influence.

The wide pedagogical sense of education is approached within the context of educating the personality at different and various educational institutions on the basis of modern pedagogical technologies.

The narrow sense of education is considered the educational activity of pedagogue to get the corresponding aim.

Some foreign studies deal with education as with a purposive process of forming universal, moral and spiritual values in the process of socializing and developing the personality.

The boundary narrow sense of education determines the mutual collaboration of the pedagogues and parents to individualize the educational influence on the personality.

The attention is focused on the fact that the phenomenon of leadership is one of the most important system-forming factors that ensure the organization and functioning of social production in the broadest sense of the term.

Main material exposition. It is indicated that the consideration of personal, activity, systemic, synergetic, competence, culturological and axiological approaches in the educational process will contribute to the formation of a high level of professionalism of future specialists-leaders at higher education institutions of Ukraine.

The implementation of the personal approach into the educational process of

higher education institution of Ukraine stipulates helping the student to acknowledge oneself as a personality, to reveal and open their abilities, to form self-consciousness, to realize the personal and professionally important features, the self-determination, self-fulfillment and self-affirmation.

When dealing with the importance of activity approach for training specialists, the paper states that the personality development takes place in the process of its interaction with the social environment, and also of teaching and education as the ways of appropriating the socially developed methods to perform and reproduce actions, i.e. in the creative activity of the students themselves.

The systemic approach in pedagogy is shown to be directed to revealing the integrity of pedagogical objects, detecting different types of connections in them and uniting them into an integral theoretic picture.

The synergetic approach in education the future specialists-leaders enables outlining the way to reveal the general basis for uniting the scientific knowledge of different subjects into a single system, this approach can turn into a new conceptual platform of their integration at the theoretical and methodological level.

The competence approach in education is viewed in the aspect of forming competences in the future specialists-leaders, making them competitive in the labor market, facilitating successful solutions to the personal, professional and social tasks along the way of personal and professional self-perfection and self-education.

Conclusions on the research and further research perspectives. The formation of a highly professional personality of the future specialists at the higher education institutions of Ukraine is impossible without taking into account the culturological approach to form the corresponding cultural behavior of personality on using the greatest

achievements of the national and world cultures in the educational process.

Developing the culture of personality is closely connected with the formation of corresponding values in it.

Hence within the aspect of forming the personality of future specialists in the higher education institutions of Ukraine, a need emerges to take into account the axiological approach.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Реформування системи вищої освіти в Україні вимагає розробки нових форм та методів професійної підготовки та виховання фахівців-лідерів у закладах вищої освіти України.

Заклади вищої освіти України організовують власну діяльність згідно із законодавством України, реалізують відповідно до наданої ліцензії освітньо-професійні програми підготовки фахівців за певними освітньо-кваліфікаційними рівнями, забезпечують навчання, виховання та професійну підготовку з урахуванням нормативних вимог у галузі вищої освіти з метою задоволення освітніх потреб особистості, суспільства і держави, а також здійснюють наукову і науково-технічну діяльність.

Динамічні зміни у всіх сферах професійної діяльності сучасних фахівців вимагають змін освітньої парадигми та визначення методологічних підходів щодо професійної підготовки та виховання фахівців-лідерів у закладах вищої освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Проблемі дослідження методологічних підходів до виховання фахівців у закладах вищої освіти присвячені роботи І. Бега, О. Бодальова, О. Бялик, О. Киричука, Н. Кузьміна, В. Лісовського, С. Максименка, Л. Мороз,

The values themselves are filled with the sense of existence of the human and the society, they considerably reproduce the human themselves spiritually.

The values, however, also are a culturally mediated standard of the required to achieve the needs, a standard of transcendental nature overrunning the individual consciousness.

В. Носкова, П. Підкасистого, О. Романовського, В. Сластьоніна, В. Сухомлинського, О. Сухомлинської, іО. Федоренко, В. Ягупова та ін. Вихованню фахівців-лідерів присвячені наукові праці С. Калашнік, О. Пономарьова, О. Романовського, Є. Воробьової, В. Бондаренко, О. Квасник, І. Репко, В. Шаполової та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Наукові напрацювання щодо організації виховання фахівців-лідерів у закладах вищої освіти охоплюють визначений спектр форм та методів щодо їхньої професіоналізації. Проте, на наш погляд, ще недостатньо розроблені методологічні підходи щодо всебічного виховання фахівців-лідерів із урахуванням сучасних напрацювань у галузях психології, педагогіки та інших наук, що зрештою не забезпечує їхньої конкурентоспроможності на ринку праці.

Формулювання цілей статі (постановка завдання). Метою статті є визначення методологічних підходів до виховання особистості майбутніх фахівців-лідерів у закладах вищої освіти.

Виклад основних матеріалів та результатів дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Виховання особистості є одним з найдавніших історико-наукових завдань щодо розвитку «розумового» суспільства. Відповідно, опанування

сенсом та змістом виховання є нагальною потребою досліджень із філософії, педагогіки та психології. У різних галузях наукового знання поняття виховання має різнобічне тлумачення, що стає причиною різних методологічних поглядів на його структурно-функціональну складову.

О. Бялик зазначає: «Аналіз наукових джерел свідчить про те, що різноаспектність тлумачень феномену «виховання» зумовлюється наявністю різних методологічних підходів, концепцій виховання, уявлень учених і дослідників про формування особистості, про роль і місце педагога та вихованця у вихованні. Тому це поняття тлумачиться ними як суспільне явище, діяльність, система, дія, цінність, процес, взаємодія» [6, с. 61].

В. Сухомлинський [26, с. 55] наголошував, що «виховати особистість означає допомогти вихованцю відкрити усвідомити та привласнити загально-людські та національні моральні норми як цінності особистого життя, що утворюють внутрішній стрижень особистості – ціннісну моральну-етичну орієнтацію, що слугує основою розвитку та самореалізації в умовах соціокультурної діяльності».

І. Бех вказує, що виховна робота «... розуміється як робота з цінностями, сенсами, системою відносин людини з її емоційно-вольовою й рефлексивною сферами, з тим, що дає змогу дитині, підліткові, дорослому усвідомлювати, оцінювати й удосконалювати себе як головний фактор, що визначається, насамперед, якістю буття» [3, с. 2].

О. Сухомлинська зазначає, що «... у широкому розумінні виховання – це соціалізація, тобто процес формування інтелекту, духовних і фізичних сил підростаючого покоління. Виховання як педагогічна категорія є цілеспрямованою діяльністю, покликаною сформувати систему якостей особистості, поглядів та переконань відповідно до виховання суспільних ідеалів» [27].

О. Коберник визначає виховання як соціально-особистісне явище педагогічної взаємодії всіх учасників у площині творчості та взаємодопомоги [11].

О. Кононко трактує сутність дефініції «виховання» дітей у юнацькому віці визначає як «комплексний двосторонній процес всебічного формування і розвитку особистості з урахуванням її вікових особливостей». Автор вказує, що юнацький вік «визначає завершення фізичного дозрівання людини, її первинної соціалізації, вибір професії, формування світогляду, початок вступу до дорослого життя» [12, с. 87].

На думку Ю. Бабанського [2] наукова дефініція «виховання» у широкому соціальному сенсі являє собою всебічний суспільний виховний вплив на людину як позитивних так і негативних факторів соціального середовища. Розглядаючи педагогічні особливості процесу виховання, вчений визначає широкий та вузький сенс виховного впливу.

Аналіз наукових поглядів на наукову дефініцію «виховання» зарубіжних дослідників дозволяє стверджувати наступне. Д. Моліна [28] та інших розуміють під вихованням процес формування моральних рис шляхом опанування їхнього змісту та відповідного педагогічного впливу на формування. А. Позо розглядає виховання як процес соціалізації особистості, який є цілісним, сприяє формуванню культури особистості та суб'єкт-суб'єктних відносин в освітньому просторі [30, с. 35-39]. Дженні Панге вважає, що виховання являє собою педагогічний вплив спрямований на формування у особистості відповідних загально-людських цінностей особистості [30]. В. Оконя під вихованням людини розуміє суспільний вплив на особистість із метою досягнення відповідних змін [29, с. 351]. Категорія «особистість» є постійним предметом різнопланових теоретичних і прикладних психологічних досліджень, практично-змістовна, методологічна складова яких постійно уточнюється.

А. Бойко зазначає, що особистість «у конкретно-історичних обставинах виступає як цілісність,

**ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНІВ
ЛІДЕРСТВА, УПРАВЛІННЯ ТА РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО ОБ'ЄКТУ**

**Таблиця 1 – Основні наукові підходи до визначення змісту наукової
дефініції «виховання»**

Автори або наукове джерело	Визначення змісту наукової дефініції «виховання»
С. Гончаренко	таке включення в життя, яке є природним продовженням підготовки до неї, але в цьому разі домінуючою метою буде саме включення. Теорія виховання вивчає і обґрунтовує способи включення в життя шляхом застосування особливих методів. При цьому спеціальним завданням стає обґрунтування діяльності, пов'язаної з формуванням ціннісних орієнтацій учнів і студентів – їхніх емоцій, світу почуттів, притаманних людині, ставлення до життя, людей, природи, світу в цілому
В. Сухомлинський	допомогти вихованцю відкрити усвідомити та привласнити загальнолюдські та національні моральні норми як цінності особистого життя, що утворюють внутрішній стержень особистості – ціннісну моральну-етичну орієнтацію, що слугує основою розвитку та самореалізації в умовах соціокультурної діяльності
І. Бех	робота з цінностями, сенсами, системою відносин людини з її емоційно-вольовою й рефлексивною сферами, з тим, що дає змогу дитині, підліткові, дорослому усвідомлювати, оцінювати й удосконалювати себе як головний фактор, що визначається, насамперед, якістю буття
О. Сухомлинська	у широкому розумінні виховання – це соціалізація, тобто процес формування інтелекту, духовних і фізичних сил підростаючого покоління. Виховання як педагогічна категорія є цілеспрямованою діяльністю, покликаною сформувати систему якостей особистості, поглядів та переконань відповідно до виховання суспільних ідеалів
О. Коберник	соціально-особистісне явище педагогічної взаємодії всіх учасників у площині творчості та взаємодопомоги
О. Кононко	комплексний двосторонній процес усебічного формування і розвитку особистості з урахуванням її вікових особливостей
Ю. Бабанський	у широкому соціальному сенсі являє собою всебічний суспільний виховний вплив на людину як позитивних так і негативних факторів соціального середовища. Розглядаючи педагогічні особливості процесу виховання, вчений визначає широкий та вузький сенс виховного впливу. Широкий - розглядається у контексті виховання особистості у різноманітних та різнобічних закладах освіти на підставі сучасних педагогічних технологій. Вузький - виховна діяльність педагога на отримання відповідної мети. Гранично вузький сенс виховання автор визначає сумісну взаємодію педагогів та батьків із метою індивідуалізації виховного впливу на особистість.
В. Астроза, Д. Моліна	процес формування моральних рис шляхом опанування їхнього змісту та відповідного педагогічного впливу на їхнє формування.
Дженні Панге	педагогічний вплив спрямований на формування в особистості відповідних загальнолюдських цінностей
А. Позо	розглядає виховання як процес соціалізації особистості, який є цілісним, сприяє формуванню її культури та суб'єкт-суб'єктних відносин в освітньому просторі
В. Оконя	під вихованням людини розуміє суспільний вплив на особистість із метою досягнення відповідних змін.

що задана природною і певною соціальною системою...В основі загальної концепції людської особистості – реальна жива людина із плоті і крові, з внутрішніми суперечностями і потребами, проте особистість поєднує в собі риси не лише індивідуума неповторного, а й суспільно значущого, загальнолюдського. Тому вона є об'єктом вивчення філософії, психології,

педагогіки, соціології та інших наук про людину» [5, с. 627].

С. Гончаренко пропонує розглядати особистість, у широкому розумінні, як конкретну, цілісну людську індивідуальність у єдності її природних і соціальних якостей; у вузькому, філософському розумінні, як індивід – суб'єкт соціальної діяльності, властивості якого детерміновані конкретно-

історичними умовами життя суспільства. Автор вказує, що «поняття «особистість» не слід цілком ототожнювати з поняттями «індивід» (одиначний представник людського роду) та «індивідуальність» (сукупність рис, що відрізняють індивіда від усіх інших)». З точки зору вченого: особистість – це певне поєднання психічних (включаючи психофізіологічні і соціально-психологічні) властивостей, спрямованості (потреби, мотиви, інтереси, світогляд, переконання тощо), рис темпераменту та характеру, здібностей, особливостей психічних процесів (відчуття, сприймання, пам'яті, уваги, емоційно-вольової сфери) [8, с.243].

Л. Мороз робить висновок, що «особистість – це людський індивід як суб'єкт суспільних відносин і свідомої діяльності, якому притаманна стійка система соціально значущих особистісних якостей. Завдяки цьому індивід, як людина, належить до того чи іншого суспільства. На думку вчених, особистість з'являється тільки з виникненням свідомості та самосвідомості, а її формування у філогенезі та онтогенезі обов'язково передбачає взаємодію людини з іншими людьми, суспільно-виробничу діяльність. У позиціях цих дослідників більше спільного, ніж принципово відмінного» [18, с. 22].

Відомий український психолог Г. Костюк стверджував, що людина стає «особистістю по мірі того, як у неї формується свідомість та самосвідомість, створюється система психічних властивостей. Остання внутрішньо визначає її поведінку, робить його здатним брати участь у житті суспільства, виконувати ті чи інші суспільні функції» [13, с. 77].

Становлення особистості сучасного фахівця не можливе без виховання у них лідерських якостей. Є. Сокол визначає підготовку фахівців-лідерів у закладах вищої освіти одним з пріоритетних завдань. Він зазначає: «...система освіти повинна вже на ранніх стадіях навчання і виховання використовувати надійні методи і

механізми для виявлення в учнівському чи студентському середовищі потенційних лідерів. Це дозволить організувати цілеспрямовану і послідовну їхню підготовку до усвідомлення та ефективного виконання ними своєї важливої й відповідальної суспільної місії. Система підготовки має передбачати формування високої професійної компетентності та особистісний розвиток. Йдеться про виховання у них почуття відповідальності й високих моральнісних принципів і переконань» [25, с. 19].

На думку вітчизняних вчених, серед найбільш перспективних концепцій, що сприяють оптимізації діяльності соціально-економічного середовища сучасності, перевагу віддають використанню лідерського потенціалу та впровадженню лідерства, яке суттєво покращить результативність вирішення складних, зокрема і форсмажорних ситуацій, та спонукатиме до ефективної взаємодії всіх її учасників. Феномен лідерства є одним з найважливіших системоутворюючих чинників, що забезпечують організацію та функціонування суспільного виробництва в найширшому сенсі цього терміна [22].

О. Романовський, О. Квасник, В. Шаполова сучасну потребу у фахівцях-лідерах визначають як одне з найактуальніших завдань освітнього процесу закладу вищої освіти. На їхній погляд, лідер надихає і спрямовує людей. Відповідно, у виробничому колективі створюється творчо-професійна атмосфера, яка дозволяє досягати високого рівня професіоналізму кожним [24].

В освітньому просторі вишу студент є активним учасником навчально-виховного процесу у складі групи, яка об'єднана спільною метою щодо професійного розвитку. А саме лідер спрямовує свою діяльність «...до ефективної соціальної взаємодії для здійснення спільної мети, для об'єднання групи в команду. ...Команда представляється в ракурсі сутнісної характеристики лідерства у всіх існуючих іпостасях і лідера як ефективного професіонала, і навпаки – лідерство стає

невід'ємною складовою командоутворення і команди в цілому» [23, с. 65]. Отже, виховання лідерських якостей у сучасних фахівців є одним з найважливіших завдань навчально-виховного процесу у закладах вищої освіти.

В основу визначення методологічних підходів до формування особистості у закладах вищої освіти України нами був покладений експериментально-генетичний метод дослідження особистості запропонований та запроваджений С. Максименком [16]. Суть його полягає в тому, що розвиток особистості розглядається у поєднанні її «зовнішньої» та «внутрішньої» діяльності, їх взаємний перехід і взаємну детермінацію на всіх вікових етапах розвитку. [16, с. 63].

Відповідно, автор зазначає, що у процесі саморозвитку особистості: «між частинами психічного цілого відбувається складна взаємодія, яка призводить до утворення нових властивостей, нових типів взаємодії та взаємовідносин. У результаті цього психічні утворення змінюються кількісно та якісно» [16, с. 57].

З нашої точки зору, проблема виховання особистості майбутніх фахівців у закладах вищої освіти повинна розглядатися в контексті особистісного підходу в педагогіці і психології. Ми погоджуємося з думкою С. Гончаренка, який визначає особистісний підхід як «послідовне ставлення педагога до вихованця як до особистості, як до самосвідомого відповідального суб'єкта власного розвитку і як до суб'єкта виховної взаємодії» [8, с. 243]. Це «...базова ціннісна орієнтація педагога. Яка визначає його позицію у взаємодії з кожною людиною й колективом», зазначає автор [8, с. 243].

В. Нікандров зазначає, що особистість у рамках особистісного підходу «розглядається як воедино пов'язана сукупність внутрішніх умов (психічних станів і властивостей)... Іншими словами, жодне психічне явище, будь то процес, конструкт, стан або властивість, що виявляється в діяльності, а отже, і сама ця діяльність, і її елементи – дії і вчинки, не можуть правильно зрозуміти без

урахування їх особистісної обумовленості» [17, с. 127].

Отже, впровадження особистісного підходу у навчально-виховний процес закладів вищої освіти України передбачає допомогу вихованцю в усвідомленні себе особистістю, у виявленні, розкритті його можливостей, становленні самосвідомості, в реалізації особистісно і професійно значущих і суспільно прийнятих рис, самовизначення, самореалізації та самоутвердження.

Розглядаючи значення діяльнісного підходу у формуванні особистості майбутніх фахівців, ми погоджуємося з думкою В. І. Загвязинського, Р. Атаханова, які зазначають, що «розвиток особистості відбувається в процесі її взаємодії з суспільним середовищем, а також навчання і виховання, як шляхів привласнення суспільно-вироблених способів виконання дії і їхнього відтворення, тобто в творчій діяльності самих учнів. При цьому важливо, щоб діяльність тих, хто навчається, здійснювалася у формі співпраці як із педагогом, так і з однолітками, сприяла реалізації можливостей кожного, знаходилася в «зоні ближнього розвитку» учня (Л. С. Виготський), в якій учень має базу для подальшого просування і розвитку, чуйний до педагогічної допомоги і підтримки» [19, с. 22].

Відповідно, в процесі навчально-виховного процесу майбутній фахівець опановує професійні знання та навички у творчій співпраці з вихователями, виходячи на найвищий рівень професійної рефлексії, що спонукає його до особистісно-професійного розвитку та самовиховання.

Особливого значення в контексті виховання особистості майбутніх фахівців набуває системний підхід, який розглядається як «методологічний напрям у вивченні реальності, що розглядає будь-який її фрагмент як систему» [16, с. 106].

С. Гончаренко визначає системний підхід як «напрямок у спеціальній методології науки, завданням якого є розробка методів дослідження й

конструювання складних за організацією об'єктів як систем» [8, с. 305].

Наголошуючи на значенні синергетичного підходу в формуванні особистості в освіті, В. Лутай зазначає: «на засадах синергетичної парадигми можна оптимізувати й вирішення головного завдання сучасної освіти, тобто формування особистості, яка змогла б краще поєднувати індивідуальні інтереси з усіма більш загальними суспільними інтересами» [15, с. 813].

О. Дубасенюк, вказуючи на важливість впровадження синергетичного підходу, зазначає, що він «дозволяє намітити шлях до виявлення загальних підстав для об'єднання різнопредметних наукових знань у єдину систему й може стати новою концептуальною платформою їхньої інтеграції на теоретичному й методологічному рівнях» [21, с. 261].

На її думку, важливою є «ідея всебічного синергетичного розвитку людини, яка реалізується у такому психолого-педагогічному напрямі педагогічної думки як акмеологія, яка займається вивченням: закономірностей самореалізації творчого потенціалу людей у процесі творчої діяльності на шляху до вищих досягнень (вершин); об'єктивних та суб'єктивних чинників, що сприяють чи перешкоджають досягненню вершин; закономірностей навчання вершинам життя і професіоналізму в діяльності; самоосвіти, самоорганізації і самоконтролю; закономірностям самовдосконалення, самокорекції і самореорганізації діяльності під впливом нових вимог, що йдуть як ззовні, від професії і суспільства, розвитку науки, культури, техніки, так і, особливо зсередини, від власних інтересів, потреб і установок, усвідомлення своїх здібностей і можливостей, переваг і недоліків власної діяльності» [21, С. 283–284].

Відповідно, синергетичний підхід ми розглядали як процес набуття психолого-педагогічними системами або їхніми складовими певної якісної новизни, як у структурі, так й у змісті цих систем, спрямованих на самодетермінацію особистості майбутніх фахівців на шляху до їхнього

особистісного і професійного зростання, зокрема у контексті формування у майбутніх фахівців компетенцій, що роблять їх конкурентоспроможними на ринку праці, сприяє успішному розв'язанню особистісних, професійних та суспільних завдань на шляху особистісного та професійного самовдосконалення та самовиховання.

Компетентність у навчанні розуміється як коло питань, на яких людина добре знається, яких набуває молода людина не лише під час вивчення предмета, групи предметів, а й за допомогою засобів неформальної освіти, внаслідок впливу середовища тощо [4, с. 408].

Н. Бібік зазначає, що «функції компетенцій у навчанні відображають соціальне замовлення на підготовку молоді, є умовою реалізації особистісних смислів навчання; охоплюють реальні об'єкти навколишньої дійсності для цілеспрямованого застосування знань, умінь і способів діяльності; формують досвід предметної діяльності учня; наявні в різних навчальних предметах і освітніх галузях; є міжпредметними елементами змісту освіти; дозволяють пов'язати теоретичні знання з практичним їх використанням; становлять собою інтегральні характеристики якості підготовки учнів і комплексного контролю» [4, с. 408].

В. Лозовецька розглядає компетентність, як «сукупність знань і вмінь, необхідних фахівцю для здійснення ефективної професійної діяльності: вміння аналізувати і прогнозувати результати праці, використовувати сучасну інформацію щодо певної галузі виробництва» [14, с. 722].

З нашої точки зору, процес формування особистості майбутніх фахівців у закладах вищої освіти України повинен бути спрямований на опанування кожним працівником відповідними професійними компетентностями, а саме: сформованості умінь розмірковувати й оцінювати професійні ситуації і проблеми, виявленні творчого підходу до їх вирішення; прояву розумної ініціативи у виконанні оперативно-службових

завдань; усвідомлене розуміння особистої відповідальності за результати професійної діяльності; здатність до управління підпорядкованим особовим складом; прийняття раціональних та оптимальних рішень у вирішенні конкретних завдань і проблем професійної діяльності.

Формування високопрофесійної особистості майбутніх фахівців у закладах вищої освіти України не можливий без урахування культурологічного підходу. Суть підходу полягає у формуванні відповідної культури поведінки особистості з врахуванням у навчально-виховному процесі найкращих здобутків національної й світової культур.

В загальному сенсі, культура розуміється, як система програм людської діяльності, поведінки і спілкування людини для зміни та удосконалення суспільного життя в усіх його основних виявах.

Відповідно, культурологічний підхід до формування особистості майбутніх фахівців у закладах вищої освіти України відображає систему відповідних форм та методів, які спрямовані на формування культури поведінки кожного працівника як носія цінностей культури українського народу.

Л. Повалій зазначає: «культура поведінки не зводиться до формального дотримання етикету. Вона становить важливу частину морального фонду особистості, є дієвим вираженням таких моральних якостей, як гуманізм, громадянськість, почуття власної гідності, що виявляються у людини повсякденно і в різних умовах соціуму – сім'ї, школі, громадських місцях, привселюдно і наодинці. Культура поведінки включає низку умінь і навичок, що допомагають у правильній організації розумової та фізичної праці, дотриманні особистої гігієни, режиму дня, способу життя. Це поняття передбачає також і певний рівень естетичної вихованості, що сприяє дотриманню почуття міри у своїй поведінці, виборі одягу, предметів вжитку тощо» [20, с. 441].

Отже, в нашому дослідженні сутнісними характеристиками моральних основ культури поведінки майбутніх фахівців-лідерів у закладах вищої освіти України ми вважаємо:

- відповідальність як своєчасне і відповідальне виконання своїх обов'язків і моральних вимог, активні й ініціативні дії, повага до прав і свобод, допомога і підтримка інших, реалізація своїх можливостей і здібностей, вимогливість до себе та до інших; самокритичність та саморегуляція своєї поведінки, протидія злу та насиллю;

- справедливість як чесність і чистосердечність у взаєминах, правдивість, об'єктивність в оцінці себе та інших, самокритичність, доброчесність;

- повага людської гідності, повага до людини, прагнення не чинити незручностей і неприємностей, ставлення до інших як до унікальної особистості, коректність, самоповага, турбота про розвиток своєї духовної і фізичної культури;

- людяність як любов до людини, повага її гідності, чуйність і турбота про інших, вміння дякувати, каятись;

- миролюбність як довір'я, доброзичливість, толерантність, поблажливість, уміння доходити консенсусу, уміння прощати, просити вибачення;

- милосердя як доброта, співчуття і допомога ближньому, лагідність, співпереживання.

В професійному плані культура поведінки відбивається в культурі праці, яка розуміється, як «матеріальна культура, до якої належить стан продуктивних сил, трудових навичок людей» [1, с. 442].

На думку О. В. Аніщенко, «ставлення до праці стає головним критерієм оцінки людини, а обов'язок сумлінно працювати – одним із головних елементів у системі моральних норм і цінностей. Ставлення до праці стає головним критерієм оцінки людини, а обов'язок сумлінно працювати – одним із головних елементів у системі моральних норм і цінностей» [1, с. 442].

Відповідно, у нашому дослідженні опанування культурою праці майбутніми фахівцями у закладах вищої освіти України передбачає вміння й звичку раціонально планувати, організовувати свою навчально-професійну діяльність, дотримуватися вимог правил етикету, виконувати загальні завдання навчально-виховної діяльності, бути зразком носіння (наслідування) найкращих культурних традицій українського народу.

Розвиток культури особистості тісно пов'язаний з формуванням у неї відповідних цінностей. Відповідно, в аспекті формування особистості майбутніх фахівців у закладах вищої освіти України виникає необхідність у врахуванні аксіологічного підходу.

В науці поняття «аксіологія» являє собою учіння про цінності суспільства, соціальних груп та особистості [6, с. 20].

В Енциклопедії освіти цінність визначається, як «властивості буття, які створює людина або які мають певне ставлення до неї» [10, с. 993].

В. А. Киричок основною дефініцією поняття «цінність» визначає «значущість певних реалій дійсності з точки зору задоволення матеріальних і духовних потреб, інтересів людини; це те,

що може цінувати особистість, що є для неї значущим і важливим» [10, с. 993].

Автор зазначає, що самі цінності наповнюють сенсом існування людини і суспільства, вони значною мірою духовно відтворюють саму людину. Але цінності – це й опосередкований культурою еталон належного у досягненні потреб, який має трансцендентний характер, що виходить за межі індивідуальної свідомості.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. На підставі проведеного дослідження нами були визначені основні методологічні підходи до формування особистості майбутніх фахівців у закладах вищої освіти України. Нами визначено, що врахування особистісного, діяльнісного, системного, синергетичного, компетентнісного, культурологічного та аксіологічного підходів у вихованні особистості майбутніх фахівців у закладах вищої освіти України буде сприяти формуванню у них високого рівня професіоналізму.

Перспективним напрямком подальшого дослідження є визначення системи формування особистості майбутніх фахівців у закладах вищої освіти України.

Список літератури:

1. Аніщенко, О. В. (2008) Культура праці. *Енциклопедія освіти*. Акад. пед. наук України; головний ред. В. Г. Кремень. К.: Юрінко Інтер. С. 442.
2. Бабанский, Ю. К. & Победоносцев, Г. А. (1985) Комплексный подход к воспитанию учащихся: в вопросах и ответах. К.: Рад. школа. 256 с.
3. Бех, І. Д. (2006) Вчинок у морально-духовному розвитку особистості. *Початкова школа*. № 3. С. 1 – 4.
4. Бібік, Н. М. (2008) Компетентність у навчанні. *Енциклопедія освіти*. Акад. пед. наук України; головний ред. В. Г. Кремень. К.: Юрінко Інтер. С. 408 – 409.
5. Бойко, А. М. (2008) Особистість. *Енциклопедія освіти*. Акад. пед. наук України; головний ред. В. Г. Кремень. К.: Юрінко Інтер. С. 627 – 628.
6. Бялик, О. М. (2017) Сучасні тенденції статевого виховання учнівської молоді в країнах Євросоюзу. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук 13.00.07- теорія і методика виховання Умань, 547 с.
7. Голованова, Н. Ф. (2007) Подходы к воспитанию в современной отечественной педагогике. *Педагогика*. № 10. С. 38 – 47.
8. Гончаренко, С. У. (1997) Українській педагогічний словник. К.: Либідь. 376 с.
9. Гончаренко, С. У. (2008) Педагогіка. *Енциклопедія освіти*. Голов. ред. В. Г. Кремень; Акад. пед. наук України. К.: Юрінком Інтер. С. 635 – 637.
10. Киричок, В. А. (2008) Цінності. *Енциклопедія освіти*. Акад. пед. наук

України; головний ред. В. Г. Кремень. К.: Юрінко Інтер. С. 992 – 993.

11. Коберник, О. М. (2001) Теорія і методика психолого-педагогічного проектування виховного процесу в школі. К.: Науковий світ, 182 с.

12. Кононко, О. Л. (2008) Виховання. *Енциклопедія освіти*. К.: Хрінком Інтер, 1040 с.

13. Костюк, Г. С. (1989) Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. К.: Рад. школа. 608 с.

14. Лозовецька, В. Т. (2008) Професійна компетентність. *Енциклопедія освіти*. Акад. пед. наук України; головний ред. В. Г. Кремень. К.: Юрінко Інтер. С. 722 – 723.

15. Лутай, В. С. (2008) Синергетичний підхід в освіті. *Енциклопедія освіти*. Акад. пед. наук України; головний ред. В. Г. Кремень. К.: Юрінко Інтер. С. 812 – 813.

16. Максименко, С. Д. (2006) Генезис существования личности. К.: Изд-во ООО „КММ”. 240 с.

17. Никандров, В. В. (2008) Методологические основы психологии: учебное пособие. СПб.: Речь. 235 с.

18. Мороз, Л. І. (2008) Теоретичні та прикладні засади професійно-психологічного тренінгу працівників органів внутрішніх справ України : 19.00.06. К.: 460 с.

19. Загвязинский, В. И. & Астаханов, Р. (2005) Методология и методы психолого-педагогического исследования: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. 2-е изд., стер. М.: Издательский центр «Академия». 208 с.

20. Повалій, Л. В. (2008) Культура поведінки. *Енциклопедія освіти*. Акад. пед. наук України; головний ред. В. Г. Кремень. К.: Юрінко Інтер. С. 441 – 442.

21. Дубасенюк, О. А. (2011) Професійна педагогічна освіта: акме-синергетичний підхід: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. 389 с.

22. Романовський, О. Г. & Пономарьов, О. С. (2017) Парадокси харизматичного лідерства. *Теорія і практика управління соціальними системами*. №1. С. 47 – 56.

23. Романовський, О., Квасник, О., Шаполова, В., Чала, Ю. & Бондаренко, В. (2017) Обов'язкові складові особистості харизматичного лідера як запорука його успіху. *Лідер. Еліта. Суспільство. Щоквартальний науково-практичний журнал*. Х.: НТУ „ХПІ”. № 1. С. 65

24. Романовский, А.Г. Квасник, О.В. & Шаполова, В.В. (2016) Трёхвекторная структура понятия лидерство. Инновации в науке, образовании и производстве Казахстана. *Международ. научно-практ. Алматы*. II том. С. 73 – 77

25. Сокол, Є. І. (2017) Підготовка професіоналів-лідерів як завдання вищої школи. *Лідер. Еліта. Суспільство. Щоквартальний науково-практичний журнал*. Х.: НТУ „ХПІ”. № 1. с. 19.

26. Сухомлинська, О. В. (2004) Виховання як соціальний процес: особливості сучасних трансформаційних змін. *Шлях освіти*. № 2. С. 2 – 6.

27. Molina, D. L. (2009) Hacia una educación integral. Los elementos clave en la escuela de la vida. Barcelona: Erasmus Ediciones, 164 p.

28. Okoń, W. (2001) Nowy słownik pedagogiczny. Warszawa: „Żak” 520 p.

29. Pozo, A., del Mar Del, M., Castillo, A., Luís, J. & Navas, L. (2004) Julián y otero urtza Capítulo del libro de, Eugenio; Teorías e instituciones contemporáneas de educación. *La educación como objeto de conocimiento. el concepto de educación*. Madrid: Biblioteca Nueva, 30 – 47 p. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ugr.es/~fjjrios/pce/media/1-EducacionConcepto.pdf>

30. Santellces-Cuevas, L. & Astroza, V. (2002) Luvé: A constructive learning approach for working with parents and family in society. L. Santellces-Cuevas, V.

References:

1. Anischenko, O. V. (2008) *Kul'tura pratsi*. [Culture of labor]. Entsyklopediia osvity. Akad. ped. nauk Ukrainy; holovnyj red. V. H. Kremen'. K.: Yurinko Inter. P. 442. [in Ukrainian]
2. Babanskij, Ju. K. & Pobedonoscev, G. A. (1985) *Kompleksnyj podhod k vospitaniju uchashhihsja: v voprosah i otvetah*. [An integrated approach to teaching students: questions and answers.]. K.: Rad. shkola. 256 p. [in Russian]
3. Bekh, I. D. (2006) *Vchynok u moral'no-dukhovnomu rozvytku osobystosti*. [Action in the moral and spiritual development of personality]. Pochatkova shkola. № 3. P. 1 – 4. [in Ukrainian]
4. Bibik, N. M. (2008) *Kompetentnist' u navchanni*. [Competence in learning]. Entsyklopediia osvity. Akad. ped. nauk Ukrainy; holovnyj red. V. H. Kremen'. K.: Yurinko Inter. P. 408 – 409. [in Ukrainian]
5. Bojko, A. M. (2008) *Osobystist'*. [Personality]. Entsyklopediia osvity. Akad. ped. nauk Ukrainy; holovnyj red. V. H. Kremen'. K.: Yurinko Inter. P. 627 – 628. [in Ukrainian]
6. Bialyk, O. M. (2017) *Suchasni tendentsii statevoho vykhovannia uchnivskoi molodi v krainakh Yevrosoiuzu*. [Contemporary trends in the sexual education of pupils in the European Union]. *Dysertatsiia na здобuttia naukovoho stupenia doktora pedahohichnykh nauk* 13.00.07- teoriia i metodyka vykhovannia Uman', 547 p. [in Ukrainian]
7. Golovanova, N. F. (2007) *Podhody k vospitaniju v sovremennoj otechestvennoj pedagogike*. [Approaches to education in modern native pedagogy]. *Pedagogika*. № 10. P. 38 – 47. [in Russian]
8. Honcharenko, S. U. (1997) *Ukrains'kij pedahohichnyj slovnyk*. [Ukrainian Pedagogical Dictionary]. K.: Lybid'. 376 p. [in Ukrainian]
9. Honcharenko, S.U. (2008) *Pedahohika*. [Pedagogy]. Entsyklopediia osvity. Holov. red. V.H. Kremen'; Akad. ped. nauk Ukrainy. K.: Yurinkom Inter. P. 635 – 637. [in Ukrainian]
10. Kyrychok, V. A. (2008) *Tsinnosti*. [Values]. Entsyklopediia osvity. Akad. ped. nauk Ukrainy; holovnyj red. V. H. Kremen'. K.: Yurinko Inter. P. 992 – 993. [in Ukrainian]
11. Kobernyk, O. M. (2001) *Teoriia i metodyka psykhologo-pedahohichnoho proektuvannia vykhovnoho protsesu v shkoli*. [Theory and methodology of psycho-pedagogical design of educational process in school]. K.: Naukovyj svit, 182 p. [in Ukrainian]
12. Kononko, O. L. (2008) *Vykhovannia*. [Education]. Entsyklopediia osvity. K.: Khrinkom Inter, 1040 p. [in Ukrainian]
13. Kostiuk, H. S. (1989) *Navchal'no-vykhovnyj protses i psykhichnyj rozvytok osobystosti*. [Educational process and mental development of personality]. K.: Rad. shkola. 608 p. [in Ukrainian]
14. Lozovets'ka, V. T. (2008) *Profesijna kompetentnist'*. [Professional competence]. Entsyklopediia osvity. Akad. ped. nauk Ukrainy; holovnyj red. V. H. Kremen'. K.: Yurinko Inter. P. 722 – 723. [in Ukrainian]
15. Lutaj, V. S. (2008) *Synerhetychnyj pidkhid v osviti*. [Synergistic approach in education]. Entsyklopediia osvity. Akad. ped. nauk Ukrainy; holovnyj red. V. H. Kremen'. K.: Yurinko Inter. P. 812 – 813. [in Ukrainian]
16. Maksimenko, S. D. (2006) *Genezis sushhestvovaniia lichnosti*. [Genesis of the existence of personality]. K.: Izd-vo OOO „KMM”. 240 p. [in Russian]
17. Nikandrov, V. V. (2008) *Metodologicheskie osnovy psihologi: uchebnoe posobie*. [Methodological

- foundations of psychology: tutorial]. SPb.: Rech'. 235 p. [in Russian]
18. Moroz, L. I. (2008) *Teoretychni ta prykladni zasady profesijno-psykholohichnoho treninhu pratsivnykiv orhaniv vnutrishnikh sprav Ukrainy* [Theoretical and applied principles of professional psychological training of employees of the bodies of internal affairs of Ukraine]: 19.00.06. K.: 460 p. [in Ukrainian]
19. Zagvjazinskij, V. I. & Astahanov R. (2005) *Metodologija i metody psihologo-pedagogicheskogo issledovanija* [Methodology and methods of psychopedagogical research]: ucheb. posobie dlja stud. vyssh. ped. ucheb. zavedenij. 2-e izd., ster. M.: Izdatel'skij centr «Akademija». 208 p. [in Russian]
20. Povalij, L. V. (2008) *Kul'tura povedinky*. [Culture of Behavior]. Entsyklopediia osvity. Akad. ped. nauk Ukrainy; holovnyj red. V. H. Kremen'. K.: Yurinko Inter. P. 441 – 442. [in Ukrainian]
21. Dubaseniuk, O. A. (2011) *Profesijna pedahohichna osvita: akme-synerhetychnyj pidkhid: monohrafiia*. [Vocational pedagogical education: acme-synergistic approach: monograph]. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka. 389 p. [in Ukrainian]
22. Romanovs'kyj, O. H. & Ponomar'ov, O. S. (2017) *Paradoksy kharyzmatychnoho liderstva*. [Paradoxes of Charismatic Leadership]. Teoriia i praktyka upravlinnia sotsial'nymy systemamy. №1. P. 47 – 56. [in Ukrainian]
23. Romanovs'kyj, O., Kvasnyk, O., Shapolova, V., Chala, Yu. & Bondarenko, V. (2017) *Obov'iazkovi skladovi osobystosti kharyzmatychnoho lidera iak zaporuka joho uspihu*. [Mandatory components of the charismatic leader's personality as a guarantee of his success]. Lider. Elita. Suspil'stvo. Schokvartal'nyj naukovopraktychnyj zhurnal. Kh.: NTU „KhPI”. № 1. P. 65 [in Ukrainian]
24. Romanovskyj, A.H. Kvasnyk, O.V. & Shapolova, V.V. (2016) *Trehvektornaia struktura poniatyia liderstvo*. [Three-vector structure of the concept of leadership]. Ynnovatsyy v nauke, obrazovanny y proyzvodstve Kazakhstana. Mezhdunar. nauchno-prakt. Almaty. II tom. P. 73 – 77 [in Ukrainian]
25. Sokol, Ye. I. (2017) *Pidhotovka profesionaliv-lideriv iak zavdannia vyschoi shkoly*. [Training of leading professionals as a high school job]. Lider. Elita. Suspil'stvo. Schokvartal'nyj naukovopraktychnyj zhurnal. Kh.: NTU „KhPI”. № 1. P. 19. [in Ukrainian]
26. Sukhomlyns'ka, O. V. (2004) *Vykhovannia iak sotsial'nyj protses: osoblyvosti suchasnykh transformatsijnykh zmin*. [Education as a social process: features of modern transformational change.]. Shliakh osvity. № 2. P. 2 – 6. [in Ukrainian]
27. Molina, D. L. (2009) *Hacia una educación integral. Los elementos clave en la escuela de la vida*. Barcelona: Erasmus Ediciones, 164 p.
28. Okoń, W. (2001) *Nowy słownik pedagogiczny*. Warszawa: “Żak” 520 p.
29. Pozo, A., del Mar Del, M., Castillo, A., Luís, J. & Navas, L. (2004) Julián y otero urtza Capítulo del libro de, Eugenio; Teorías e instituciones contemporáneas de educación. *La educación como objeto de conocimiento. el concepto de educación*. Madrid: Biblioteca Nueva, 30 – 47 p. Access mode: <http://www.ugr.es/~fjjrios/pce/media/1-EducacionConcepto.pdf>
30. Santellces-Cuevas, L. & Astroza, V. (2002) Luve: A constructive learning approach for working with parents and family in society. L. Santellces-Cuevas, V. Astroza. The Journal of Contemporary Human Services. № 83(3). P. 275 – 284.

Стаття надійшла до редколегії 15.05.2019

Олександр Романовський

доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри, член-кореспондент НАПН України, кафедра педагогіки і психології управління соціальними системами ім. академіка І.А. Зязюна, Національний технічний університет "Харківський політехнічний інститут"; Харків, Україна
ORCID: 0000-0002-0602-9395
E-mail: romanovski_a_khpi@ukr.net

Ігор Горбач

начальник циклу вогневої та фізичної підготовки, Дніпровський центр підвищення кваліфікації персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України, Дніпро, Україна
E-mail: patriot0666@ukr.net

**ЛІДЕРСЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ДЕРЖАВНОЇ
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ**

Анотація: Враховуючи дослідження науковців, було розглянуто сутність понять «лідер», «лідерство», «лідерський потенціал». На основі аналізу особливостей організації професійної діяльності персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України було з'ясовано основні вимоги щодо лідерського потенціалу майбутніх її фахівців. Автором увагу зосереджено на необхідності формування лідерського потенціалу майбутніх фахівців Державної кримінально-виконавчої служби України. Враховуючи проведені дослідження, було визначено структурні компоненти лідерського потенціалу майбутніх пенітенціаріїв.

Ключові слова: лідер, лідерство, потенціал особистості, лідерський потенціал, структурні компоненти лідерського потенціалу, професійна діяльність, кримінально-виконавча служба, пенітенціарій.

Oleksandr Romanovs'kyj, Igor Gorbach

An extended abstract of the paper on the subject of:
**"Leadership potential for future factors state criminal-executive
service of Ukraine"**

Problem solving in general and its connection with important scientific or practical tasks. In connection with the increased requirements for the professionalism of the personnel of the criminal-executive service and the dynamic reorganization of the penitentiary system, there is a need for specialists capable of performing their functional duties in a qualitative manner in complex, dynamic and unpredictable conditions and in accordance with the current legislation in

compliance with ethical norms, as well as capable of organizing and directing the team to achieve one or another purpose for the purpose of fulfilling tasks entrusted to the State Criminal Execution Service of Ukraine (SCESU). Proceeding from the above, it becomes urgent to reevaluate the

© Олександр Романовський, Ігор Горбач, 2019

professional activities of the penitentiary (from the Latin poenitentia - repentance)

from the performance criterion to the priority of active, independent and responsible work that is characteristic of the leader. Therefore, it is extremely necessary to form a leadership potential of the future specialists of the SCESU, during the professional training in the departmental institutions of higher education.

An analysis of recent research and publications, which initiated the solution of this issue and on which the author relies. The research of the formation of modern theory and practice of management of social systems, scientific management, aspects of which can be used to prepare the leaders of professionals, were devoted to the work of famous scientists: G. Gant, G. E. Emerson, L. Erhard, J. M. Keynes, A. Maslow, E. Mayo, D. Mouny, G. Münsterberg, F. Taylor, A. Fayyol, G. Forda, M. Fridman and many others.

The following national teachers taught the formation of leadership potential among students of higher education institutions: T. Vezhivich, T. Gur, L. Gren, M. Gurevich, O. Inatyuk, V. Mihailichenko, O. Ponamarov, S. Resnik, O. Romanovsky, A. Vasiliev, A. Ivaschenko, L. Tovazhnyansky, M. Fomin, N. Sharonov and others.

Selection of previously unsettled parts of the general issue to which this article is devoted. At present, scientific literature does not determine the leadership potential of the penitentiary and its structural components. Consequently, the current requirements to the staff of the SCESU, the insufficient theoretical elaboration of the above-mentioned issues, indicate the relevance of this article and the need for research in this direction.

Formulating the goals of the article (statement of the task). Taking into account the scientific views of domestic scientists, as well as other representatives of foreign scientific schools, this study is intended to identify the components of the leadership potential of future specialists of the SCESU during professional training in departmental institutions of higher education.

Presentation of the main research material with the full justification of the scientific results obtained. To better achieve the goal of our study, it is first necessary, on the basis of scientific research, to disclose the essence of the concepts of "leader", "leadership", "leadership potential of the individual" and, taking into account the specifics of the tasks and conditions of the penitentiary activity, to explore the leadership potential of future specialists of SCESU.

Leader (from English Leader - Leader, the first to go ahead) is a member of any group that enjoys a great, recognized authority that has an influence that manifests itself in managerial activity. In this case, the group recognizes him the right to make responsible decisions in significant situations for her. This is the most authoritative person who actually plays a central role in the organization of joint activities and regulation of relationships in the group. The leader is a person who listens to his thoughts, who can lead people, who have learned to control, motivate, and direct themselves and others to achieve their goals and solve their tasks [8].

Leadership studies determine new knowledge, and the definition of this concept is constantly evolving. At present, there are several hundred definitions of leadership in philosophical, socio-political, psychological and pedagogical literature. But despite the differences in the definitions of various researchers, there is also a certain similarity: Leadership - a theory or concept that first describes the relationship between a leader and followers (team members).

The term "potential" in accordance with the etymological meaning derives from the Latin word "rotentia" and means "hidden possibilities", which, in the production practice, by virtue of labor, can become real reality. For the first time, disclosure of the essence of the personality potential tried Aristotle, considering in the doctrine "Metaphysics" the concept of "act" and "potency." The act is translated from Greek as

"reality" and is defined as the ability to act in motion or process; in turn, potency (possibility) is a force capable of implementing a movement or process. According to Aristotle, the formation of personality is a transition from the existing potentially existing to the actual [1, p.23]. Accordingly, we can say that potency is an opportunity that does not work, but can become reality under certain conditions and with the availability of certain resources, in which the potential of the person acts.

Taking into account the leader's potential characterized by O.Romanovsky through a set of features united into groups that reflect the specifics of organizational leadership and reflect its structure [8] and the psychological structure of the leadership qualities of a future officer [7], as well as on the basis of an ongoing analysis of contemporary scientific ideas regarding the content of the concepts of leadership and leader, the specifics, features and requirements of the professional activities of the penitentiaries, which determine the need for future specialists of the SCESU leadership qualities, we are developing the structure of leadership potential future specialists Backgrounder.

The possibility of becoming a member of the group as a leader directly depends on his ability to demonstrate the required qualities (including skills, skills) in appropriate situations. The specific features and requirements of the activities of the SCESU determine the need for purposeful formation of leadership qualifications of future penitentiary officers, starting from the period of their training in departmental higher education institutions. During the selection of students it is necessary to take into account the necessity of having personal qualities, which are a prerequisite for the formation of similar qualities.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. В умовах активної фази

Conclusions from this study and prospects for further exploration in this direction. On the basis of theoretical analysis of scientific sources and taking into account the specifics and requirements of the professional activities of the staff of the SCESU, the structure of the leadership potential of future specialists of the SCESU, which consists of 6 components:

1. Personality-reflexive component (self-knowledge, reflection of their leadership abilities and qualities, self-esteem, self-efficacy, ability to self-improvement, activity, initiative, compulsory, reliability, responsibility, sense of humor, optimism, honesty, patriotism, desire for self-perfection)

2. Cognitive-professional component (cognitive, cognitive, professional, socio-psychological competence, including knowledge of the requirements imposed on the modern leader).

3. Valuing-motivational component (awareness of their values, motives, beliefs, knowledge of group values and orientation towards them, motivation for leadership and success).

4. Emotionally-volitive component (purposefulness, persistence, determination, self-confidence, demandingness, self-control, emotional maturity, stress resistance).

5. Strategic-activity component (achievement of group goals, goal setting, knowledge of strategy and tactics of achievement, interpersonal and role interaction, speed of thinking, logic, creativity, insight, ability to forecast and generalize, criticality, prudence).

6. Communicative-organizational (sociability, persuasiveness, tact, diplomacy, empathy, flexibility, developed speech and organizational skills).

The formed structure of the leadership potential of future specialists of the SCESU, can be used in further research.

шляху України до євроінтеграції, складної політичної, геополітичної та економічної ситуації, зростають вимоги щодо якості професійної діяльності

фахівців усіх без винятку державних служб та відомств. У зв'язку з підвищенням вимог до професіоналізму персоналу кримінально-виконавчої служби та динамічною реорганізацією пенітенціарної системи України [2], виникає потреба у фахівцях спроможних якісно виконувати свої функціональні обов'язки у складних, динамічно-змінних і непередбачуваних умовах та відповідно до чинного законодавства з дотриманням етичних норм, а також здатних організувати та спрямувати колектив на досягнення тих чи інших цілей задля виконання покладених на Державну кримінально-виконавчу службу України (ДКВСУ) завдань. Враховуючи вище наведене, актуальною стає необхідність переоцінки професійної діяльності пенітенціарія (від лат. *poenitentia* – каяття), переорієнтації її напрямку з виконавчого критерію до пріоритету активної, самостійної та відповідальної роботи, що властиво лідеру. Тому вкрай необхідно формувати лідерський потенціал у майбутніх фахівців ДКВСУ, під час професійної підготовки у відомчих закладах вищої освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Дослідження з формування сучасної теорії і практики управління соціальними системами, наукового менеджменту, аспекти якого можуть бути використані для підготовки лідерів професіоналів, були присвячені роботі відомих вчених: Г. Ганта, Г. Емерсона, Л.Ерхарда, Дж. М. Кейнса, А. Маслоу, Е. Мейо, Д. Муні, Г. Мюнстерберга, Ф. Тейлора, А. Файоля, Г. Форда, М. Фрідмана та багатьох інших.

Лідерство являє собою взаємовідносини між лідером та членами групи, що безпосередньо впливають один на одного й спільно прагнуть до реальних змін і досягнення результатів, які й становлять загальну мету, стверджує

Р. Дафт [8]. Більшість дослідників виділяють три основних необхідних складових феномену лідерства: вплив, група, ціль.

Дослідженням формування лідерського потенціалу у студентів закладів вищої освіти займалися наступні вітчизняні педагоги: А. Васильєв, Т. Вежевич, Л. Грень, Т. Гура, М. Гуревіч, А.Івашенко, О. Ігнатюк, О. Квасник, В. Михайличенко, О. Пономарьов, С. Резнік, О. Романовський, Л. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ, М. Фоміна та інші.

Враховуючи напрацювання науковців, потенціал особистості слід розглядати як систему природно-обумовлених та відновлювальних ресурсів, реалізація яких протягом життя приводить до певних, з точки зору особистості і суспільства, значущих особистісних досягнень [11].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Наукова література не дає визначення лідерського потенціалу пенітенціаріїв та його структурних компонентів. Отже, сучасні вимоги до персоналу ДКВСУ, недостатня теоретична розробленість вищезазначених питань вказує на актуальність даної статті і свідчить про необхідність проведення досліджень у цьому напрямку.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета дослідження передбачає визначення поняття, сутності та складових лідерського потенціалу майбутніх фахівців ДКВСУ під час професійної підготовки у відомчих закладах вищої освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. З метою забезпечення досягнення поставленої мети нашого дослідження спочатку треба, на основі наукових досліджень, розкрити сутність понять «лідер», «лідерство», «лідерський потенціал особистості» та з

урахуванням особливостей завдань та умов діяльності пенітенціаріїв дослідити лідерський потенціал майбутніх фахівців ДКВСУ.

Лідер (від англ. Leader – ведучий, перший, що йде попереду) – член будь-якої групи, який користується великим, визнаним авторитетом, що володіє впливом, який проявляється в управлінській діяльності. При цьому група визнає за ним право приймати відповідальні рішення в значущих для неї ситуаціях. Це найбільш авторитетна особистість, яка фактично займає центральну роль в організації спільної діяльності і регулюванні взаємовідносин у групі. Лідер – людина, до думки якого прислухаються, той хто може вести за собою людей, той який навчився контролювати, мотивувати і спрямовувати самого себе та інших на досягнення своїх цілей і вирішення поставлених завдань [12].

Дослідження лідерства визначають нові знання, і визначення цього поняття постійно еволюціонує. На теперішній час у філософській, соціально-політичній, психологічній та педагогічній літературі існує декілька сотень визначень лідерства. Не зважаючи на відмінності у визначеннях різних дослідників, присутня і певна їхня схожість:

- лідерство – теорія або концепція, яка, передусім, описує взаємовідносини між лідером та послідовниками (членами групи (команди)). У кожного лідера мають бути послідовники;

- положення лідера забезпечується більш ефективною діяльністю або результатом здатності так чи інакше впливати на членів групи завдяки властивим йому особистісним якостям.

Лідерство – особливий статус у керівника або іншого члена групи. Це характеризується взаємовідносинами, в основі яких є довіра, авторитет, визнання високого рівня кваліфікації, готовність підтримувати в усіх зачинах, особисті

симпатії, спроможність вчитися й переймати досвід [15]. Відповідно можна стверджувати, що особа, яка в умовах потреби виникнення неформального лідерства організувала групу, сконцентрувала та реалізувала необхідний набір якостей задля задоволення потреб та досягнення спільних цілей колективу, користується особливим авторитетом і довірою більшості, має статус лідера у групі.

Отже, у разі призначення на керівну посаду неформального лідера групи, ефективність управління таким колективом підвищується, завдання виконуються швидше та якісніше.

Неможливо чітко визначити лідерство як певну сталу величину. Тому важливим є визначення найважливіших рис лідера. Лідер характеризується обдарованістю, майстерністю, наполегливістю в досягненні своєї мети, що деякі люди отримали від природи. Інші ж повинні цьому навчатись, щоб опанувати обрану професію, справитися із завданнями, які стоять перед ними [5].

Для забезпечення ефективного лідерства, виникає необхідність формування лідерського потенціалу особистості, а саме системи індивідуальних характеристик, знань, умінь та навичок, що забезпечить успішне здійснення лідерства в умовах професійної діяльності.

Термін «потенціал» відповідно до етимологічного значення походить від латинського слова «*potentia*» і означає «приховані можливості», які у виробничій практиці завдяки праці можуть перейти в реальну дійсність. Вперше розкрити сутність потенціалу особистості спробував Аристотель, розглядаючи у вченні «Метафізика» поняття «акту» та «потенції». Акт перекладається з грецької як «дійсність» та визначається як здатність речі здійснювати рух або процес; а потенція (можливість) є силою, здатною до здійснення руху або процесу. На думку Аристотеля, становлення особистості є

переходом від існуючого потенційно до існуючого актуально [3, с.23]. Відповідно можна сказати, що потенція – можливість, яка не діє, але здатна стати реальністю за певних умов і при наявності певних ресурсів, у якості яких виступає потенціал особистості.

Враховуючи інноваційні процеси у закладах вищої освіти, український науковець А.Васильєв визначає лідерський потенціал як соціально-психологічну характеристику, що відображає здатність впливати на оточення через свій особистісний та діловий ресурс; а також як систему здібностей і можливостей успішно проявляти лідерські якості в певних об'єктивних умовах [7, с. 25].

Тобто ефективне здійснення професійної діяльності фахівцем можливе у результаті комплексної реалізації особистісних, професійних та лідерських навичок.

А. Івашенком лідерський потенціал описується як складне компонентне соціально-психологічне утворення особистості, що ґрунтується як на актуальних схильностях і здібностях людини, так і на здобутих операціональних управлінських уміннях. Вчений презентує лідерський потенціал у вигляді наявних та прихованих можливостей. До перших належать біографічні характеристики, особистісні якості, вміння та навички. До прихованих можливостей у структурі лідерського потенціалу належать установки (лідер як носій корпоративних цінностей, підпорядкування особистого результату загальному, готовність до непопулярних рішень) та мотивація (прагнення стати лідером, прагнення розвиватися, прагнення до досягнення результатів) [9, с. 119].

Можна сказати, що лідерський потенціал проявляється лише в групі, під час спільної діяльності; накопичується у процесі розвитку людини як індивіда,

особистості, суб'єкта діяльності; має як реальні можливості, так і не реалізовані ресурси (латентні); включає в себе як вроджені, так і набуті ознаки; ситуація, яка може виникати стихійно чи створюється цілеспрямовано, спонукає прояв лідерського потенціалу; джерело розвитку лідерського потенціалу знаходиться як у самій особистості, так і поза умовами життєдіяльності суб'єкта; він також пов'язаний з процесами актуалізації, саморозкриття, самовираження, самоствердження, самореалізації, сходження до самого себе, з прагненням «вийти за свої рамки».

О. Романовський та В. Бондаренко на основі експериментальних та аналітичних досліджень виявили максимально необхідну кількість особистісних якостей лідера в будь-якому виді професійної діяльності, які було ними згруповано у 4-и групи:

1. Когнітивно - емоційна;
2. Морально - вольова;
3. Соціально-комунікативна;
4. Індивідуально – парадоксальна [13].

До складу вище вказаних груп науковцями було включено 72 можливих особистісних якостей сучасного лідера, необхідних, на їхню думку, для досягнення ним успіху в роботі і в комунікації з послідовниками. Дослідники визначають, що наявність 20 особистісних якостей, із запропонованого ними переліку, є оптимальним для лідера. Але розвивати їх треба до максимального рівня [13].

Кримінально-виконавча служба є різновидом державної служби, її інститут є одним із головних засобів побудови державності та забезпечення її функціонування. На Державну кримінально-виконавчу службу України покладається завдання щодо здійснення державної політики у сфері виконання кримінальних покарань [1]. Діяльність персоналу ДКВСУ є специфічним різновидом правоохоронної діяльності та

за психологічною класифікацією належить до професій типу «людина – людина», класу дослідницько-гностичних, оскільки основним завданням персоналу ДКВСУ є здійснення єдиної державної політики в сфері виконання кримінальних покарань. По суті, діяльність персоналу ДКВСУ зводиться до виправлення протиправної поведінки осіб, які порушили кримінально-виконавче законодавство України через систему сил, засобів і методів. ДКВСУ вимагає від персоналу особливої дисциплінованості, яка нерідко поєднана з небезпекою для життя та здоров'я і багато у чому наближається до військової (вартової) служби. Особливо це стосується тих осіб, які керують кримінально-виконавчим процесом, реалізують функції служби і близько взаємодіють з ув'язненими. Служба вимагає точного дотримання розпорядку дня, суворого розподілу між ними обов'язків і точного знання, як слід діяти не лише в повсякденній діяльності, але й у випадку надзвичайних ситуацій. Загальні та конкретні обов'язки кожного співробітника суворо та точно регламентовані окремими посадовими інструкціями.

Випускники профільних закладів вищої освіти ДКВСУ отримують спеціальне офіцерське звання внутрішньої служби та за розподілом займають керівні посади. До основних вимог, які стосуються успішного виконання професійного обов'язку офіцера-пенітенціарія, належать: здатність до вольових зусиль, відповідальність, спостережливість, наполегливість та ініціативність, самостійність і рішучість під час виконання професійних завдань; здатність до осмислення своїх можливостей щодо забезпечення ефективного виконання завдань в умовах невизначеності та недостатньої інформації, у тому числі й в екстремальних умовах; психологічна готовність працівника до застосування вогнепальної зброї в екстремальних ситуаціях; упевненість у

собі, стабільність психічних реакцій, нервово-психічна та стресостійкість, високий ступінь саморегуляції та адаптаційних здібностей [16].

Проте, жоден документ, жодна інструкція не зможуть передбачити всі можливі ситуації, що виникають у реальному житті і потребують від співробітника самостійного, а іноді єдиного правильного рішення. Тому поряд із його професійними знаннями, фізичною підготовкою значну роль відіграють морально-вольові якості.

Якість виконання професійного обов'язку офіцером-пенітенціарієм детермінована певними професійно важливими якостями, ступенем їхньої відповідності вимогам професії. Одним з якісних показників виконання професійної діяльності офіцером-пенітенціарієм є оцінка здійснення ним функцій керівника. Реалізатором професійної діяльності є «особистість», і в діяльності будь-якого керівника (начальника) ДКВСУ наявний ліdersький потенціал, який поєднує всі інструкції та алгоритми взаємодії з підлеглими. Рівень професіоналізму та професійного зростання офіцера-пенітенціарія передусім залежить від сформованості соціальних, професійних і ліdersьких якостей його особистості.

Офіцер-лідер – це людина, яка вказує шлях, веде за собою, зберігає єдність команди (колективу) і турбується про кожного підлеглиго під час виконання спільних завдань щодо досягнення мети. Лідерство офіцера – це його здатність забезпечити в підрозділі три головні потреби особового складу, а саме: успішно виконувати загальне завдання; працювати злагоджено в колективі; максимально задовольняти індивідуальні потреби кожного підлеглиго [4].

Проведене опитування середнього та старшого офіцерського складу ДКВСУ, показало, що фактично за статусом офіцер є формальним лідером підпорядкованого йому підрозділу, але

часто цього виявляється не достатньо для здійснення ним ефективного управління у складних, швидкозмінних умовах службової діяльності персоналу ДКВСУ, яка висуває додаткові вимоги до особистісно-професійних якостей офіцера-пенітенціарія.

Чітка регламентація, плановість і прогнозованість подій, комфортні побутові умови, відсутність явних загроз життю і здоров'ю, всі перераховані чинники висувають до керівника вимоги до так званих «повсякденних» якостей – дисциплінованість, патріотизм, старанність, ретельність, педантичність, кмітливість, розсудливість, комунікабельність, наявність педагогічних і психологічних здібностей, почуття обов'язку і здатність жертвувати особистісними інтересами заради спільних цілей, працьовитість. На думку О. Бойка, наявність цих двох груп психологічних якостей роблять з офіцера лідера [6].

Профільні заклади вищої освіти пенітенціарної системи повинні готувати майбутнього фахівця правоохоронної діяльності як ефективного організатора

службової діяльності персоналу ДКВСУ. Офіцер-пенітенціарій має бути не тільки всебічно розвинутою особистістю, але й готовим до творчої ефективної управлінської діяльності, що має забезпечити його лідерська позиція у формальній та неформальній структурі колективу співробітників.

Беручи до уваги спектр максимально необхідної кількості особистісних якостей лідера, запропонований О. Романовським та В. Бондаренко [13], та психологічну структуру лідерських якостей майбутнього офіцера [10], а також аналіз сучасних наукових уявлень щодо змісту понять лідерства та лідера, специфіки, особливостей та вимог професійної діяльності пенітенціаріїв, які зумовлюють необхідність наявності у майбутніх фахівців ДКВСУ лідерських якостей, нами розроблено структуру лідерського потенціалу майбутніх фахівців ДКВСУ. У визначеній структурі виділено 6 структурних компонентів лідерського потенціалу майбутніх фахівців ДКВСУ (рисунк 1).

Рис 1. Структура лідерського потенціалу майбутніх фахівців ДКВСУ.

У своїх дослідженнях, найбільш поширеного серед різноманіття видів лідерства – харизматичного лідерства, О. Романовський додатково до відомих науковому загалу 4-х видів інтелекту (IQ – інтелектуальний (традиційний рівень, когнітивний потенціал особистості, досліджується на протязі 200 років), EQ –

емоційний (рефлексивність, емоційність в діяльності, емпатійність, досліджується останні 25 років), VQ – життєва енергія (здатність захоплювати інших своєю енергією тощо, досліджується останні 20 років), SQ – духовний потенціал (духовність, досліджується останні 10 років) додає коефіцієнт інтелекту OQ –

оригінальність (прагнення створити свій оригінальний світ, що цікавить дослідників останні 1,5 року). До складу коефіцієнту оригінальності, з урахуванням інноваційних концепцій досліджень та багаточисельних наукових пошуків, кафедрою педагогіки і психології управління соціальними системами НТУ «ХПІ» було включено наступний перелік структурних компонентів: наявність своїх авторських секретів лідерства, небажання коритися стандартам і правилам, прагнення створити свій автономний, сучасний світ, уміння реалізувати свій потенціал без попередніх репетицій, прагнення йти тільки своїм шляхом, вміння постійно шукати істину, уміння бути суворим і тактовним одночасно, прагнення бути залежним від Господа і самого себе і незалежним від обставин, людей і навколишнього середовища, уміння перебувати в постійному зв'язку з навколишнім світом і Господом, уміння ризикувати, відмова від чужих концепцій і технологій, нав'язаних або передбачуваних ззовні [14].

Враховуючи стрімкі трансформації суспільних відносин сьогодення, цілеспрямований рух України до євроінтеграції, активну фазу реформування та реорганізації ДКВСУ і як результат - зростаючі вимоги до ефективності діяльності пенітенціаріїв, включення коефіцієнту оригінальності (OQ), запропонованого О. Романовським, як необхідної складової компоненту структури лідерського потенціалу вважаємо обов'язковим.

Можливість становлення члена групи як лідера безпосередньо залежить від його здатності проявити потрібні якості (у тому числі вміння, навички) у відповідних ситуаціях. Специфічні особливості та вимоги діяльності ДКВСУ, зумовлюють необхідність цілеспрямованого формування у майбутніх офіцерів-пенітенціаріїв лідерських якостей, починаючи ще із періоду їхньої підготовки у відомчих

закладах вищої освіти. Під час відбору курсантів слід обов'язково враховувати необхідність наявності особистісних властивостей, які є передумовою формування подібних якостей.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. На підставі теоретичного аналізу наукових джерел та з урахуванням особливостей та вимог професійної діяльності персоналу ДКВСУ, було розроблено структуру лідерського потенціалу майбутніх фахівців ДКВСУ, яка складається із 6 компонентів:

1. Особистісно-рефлексивний компонент (знання самого себе, рефлексія своїх лідерських здібностей і якостей, самооцінка; самоефективність, здатність до самовдосконалення; активність, ініціативність, обов'язковість, надійність, відповідальність, почуття гумору і вміння посміятися над собою, оптимістичність, чесність, патріотизм, прагнення до самовдосконалення, високі коефіцієнти оригінальності (OQ), духовного інтелекту (SQ), життєвої енергії (VQ)).

2. Когнітивно-професійний компонент (прагнення до досконалості в своїй професії, пізнавальність, високий традиційний інтелект (IQ), соціально-психологічна компетентність, включаючи знання вимог, що висуваються до сучасного лідера).

3. Ціннісно-мотиваційний компонент (усвідомлення своїх цінностей, мотивів, переконань, знання цінностей групи і орієнтація на них, мотивація до лідерства та успіху).

4. Емоційно-вольовий компонент (розвинений емоційний інтелект (EQ), інтуїція, цілеспрямованість, наполегливість, рішучість, впевненість у собі, вимогливість, самовладання, емоційна зрілість, стресостійкість).

5. Стратегічно-діяльнісний компонент (уміння створювати команду, досягнення цілей групи, постановка цілей,

знання стратегії і тактики їх досягнення, міжособистісна і рольова взаємодія, швидкість мислення, логічність, креативність, проникливість, здатність до прогнозування та узагальнення, критичність, розсудливість).

6. Комунікативно-організаційний (комунікабельність, переконливість, тактовність, дипломатичність, емпатійність, гнучкість, розвинуті мовленеві та організаційні здібності).

Список літератури

1. Про Державну кримінально-виконавчу службу України (2005): Закон України від 23 черв. 2005 р. № 2713-IV. Відомості Верховної Ради України. № 30. Ст. 409. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2713-15>.

2. Концепція реформування (розвитку) пенітенціарної системи України: Розпорядження КМУ від 13 вересня 2017 р. № 654-р. Офіційний вісник України. (2017), № 78, стор. 103, стаття 2401

3. Аверинцев, С.С. (1989) Философский энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия. 815 с.

4. Агаєв, Н.А., Кокун, О.М., Пішко, І.О., Лозінська, Н.С., Герасименко, М.В. & Ткаченко, В.В. (2014) Психологічне забезпечення розвитку лідерських якостей майбутніх офіцерів: Методичний посібник. К.: НДЦ ГП ЗСУ. 209 с.

5. Бесєдін, М.О. & Нагаєв, В.М. (2005) Основы менеджмента: оцінно-ситуаційний підхід. Підручник: модульний варіант. К.: ЦУЛ. 496 с.

6. Бойко, О. Офіцер-лидер – истинная потребность или очередной миф 8-й корпус: [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ak-inzt.net/forces/410-article7667> (09.08.2011). – Загл. с экрана.

Сформована структура лідерського потенціалу майбутніх фахівців ДКВСУ може бути використана у подальших дослідженнях, а саме: дослідження необхідних лідерських якостей майбутніх фахівців пенітенціарної системи; визначення оптимальних педагогічних умов та засобів їх формування під час професійної підготовки у відомчих закладах вищої освіти ДКВСУ; розробці спеціальних методик та кількісних критеріїв діагностування.

7. Васильев, А.В. Любчак, В.А. & Купенко, Е. В. (2010) Обеспечение инновационных процессов в педагогической системе современного ВУЗа. *Вісник київського національного університету імені Тараса Шевченка: Філософія. Політологія*. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». Вип. 94 – 96. С.24 – 27.

8. Дафт, Р.Л. & Лейн, П. (2007) Уроки лидерства: пер. с англ. Р.Л. Дафт. Москва: Эксмо. 478 с.

9. Іващенко, А. (2013) Активізація лідерського потенціалу студентів вищих навчальних закладів у процесі позанавчальної діяльності на засадах компетентнісного підходу. *Гуманітарний вісник Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди»*. Педагогіка. Психологія. Філософія. Вип. 28(2) С. 117-123.

10. Кокун, О.М. (2012) Психологічна структура лідерських якостей майбутнього офіцера. *Вісник Національного університету оборони України*. № 4 (29). С. 170 – 174.

11. Михайличенко, В. & Грень, Л. (2017) Активизация лидерского потенциала студентов высших учебных заведений в процессе обучения. *Теорія і практика управління соціальними системами*. Харьков : НТУ «ХПІ», № 1. С. 57–67.

12. Романовський, А.Г. Михайличенко, В.Е. & Грень, Л.Н. (2018) Педагогіка лідерства: монографія. Харків: НТУ «ХПІ». 496 с.
13. Романовський, О.Г. Бондаренко, В.В. (2017) Інноваційне формування повного спектру особистісних якостей лідера у всіх видах професійної діяльності на прикладі майбутніх психологів. *Теорія і практика управління соціальними системами*. Харків: НТУ «ХПІ». № 2. С. 3 –13.
14. Романовський, О.Г. Квасник, О.В., Шаполова, В.В., Чала, Ю. & Бондаренко В.В. (2017) Обов'язкові складові особистості харизматичного лідера як запорука його успіху. *Лідер. Еліта. Суспільство. Щоквартальний науково-практичний журнал*. Х.: НТУ „ХПІ”, № 1. С. 60 – 73.
15. Скібіцька, Л.І. (2009) Лідерство та стиль роботи менеджера : Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури. 192 с.
16. Шамрук, О.П. (2012) Психологічний аналіз нормативно-службової діяльності фахівця пенітенціарної системи. Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. *Ин-ту психології імені Г.С. Костюка НАПНУ*. Х. Вип. 23. С. 738-747.

References:

1. *Pro Derzhavnu kryminal'no-vykonavchu sluzhbu Ukrainy* [About the State Criminal Execution Service of Ukraine]. (2005): Zakon Ukrainy vid 23 cherv. 2005 r. № 2713-IV. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. № 30. St. 409. Access mode: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2713-15>.
2. *Kontseptsiiia reformuvannia (rozvytku) penitentsiarnoi systemy Ukrainy* [Concept of reforming (development) of the penitentiary system of Ukraine]: Rozporiadzhennia KМУ vid 13 veresnia 2017 r. № 654-r. Ofitsijnyj visnyk Ukrainy. (2017), № 78, p. 103, statia 2401
3. Averincev, S.S. (1989) *Filosofskij jenciklopedicheskij slovar'*. [Philosophical Encyclopedic Dictionary]. M.: Sovetskaja jenciklopedija. 815 p.
4. Ahaiev, N.A., Kokun, O.M., Pishko, I.O., Lozins'ka, N.S., Herasymenko, M.V. & Tkachenko, V.V. (2014) *Psykhologichne zabezpechennia rozvytku lider's'kykh iakostej majbutnikh ofitseriv: Metodychnyj posibnyk*. [Psychological support for the development of leadership qualities of future officers]. K.: NDTs HP ZSU. 209 p.
5. Biesiedin, M.O. & Nahaiev, V.M. (2005) *Osnovy menedzhmentu: otsinno-sytuatsijnyj pidkhid*. [Fundamentals of management: appraisal-situational approach]. Pidruchnyk: modul'nyj variant. K.: TsUL. 496 p.
6. Bojko, O. *Oficer-lider – istinnaja potrebnost' ili ocherednoj mif 8-j korpus* [The officer-leader is the true need or the next myth. The 8th Corps]: [Elektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: [http:// ak-inzt.net/forces/410-article7667\(09.08.2011\)](http://ak-inzt.net/forces/410-article7667(09.08.2011)).
7. Vasil'ev, A.V. Ljubchak, V.A. & Kupenko, E. V. (2010) *Obespechenie innovacionnykh processov v pedagogicheskoi sisteme sovremennogo VUZa*. [Providing innovative processes in the pedagogical system of modern high school]. Visnik kiivs'kogo nacional'nogo universitetu imeni Tarasa Shevchenka: Filosofija. Politologija. K.: Vidavnicho-poligrafichnij centr «Kiivs'kij universitet». Vip. 94 – 96. P.24 – 27.
8. Daft, R.L. & Lejn, P. (2007) *Uroki liderstva: per. s angl. R.L. Daft*. [Leadership Lessons: Per. from english RL Dawft]. Moskva: Jeksmo. 478 p.
9. Ivaschenko, A. (2013) *Aktivizatsiia lider's'koho potentsialu studentiv vyschikh navchal'nykh zakladiv u protsesi pozanavchal'noi diial'nosti na zasadakh kompetentnisnoho pidkhodu*. [Activation of the leadership potential of students of higher educational institutions in the process of extra-curricular activities on

the basis of a competent approach]. Humanitarnyj visnyk Derzhavnoho vyschoho navchal'noho zakladu «Pereiaslav-Khmel'nyts'kyj derzhavnyj pedahohichnyj universytet imeni H.S. Skovorody». Pedahohika. Psykholohiia. Filosofiia. Vyp. 28(2) P. 117-123.

10. Kokun, O.M. (2012) *Psykhologichna struktura lider's'kykh iakostej majbutn'oho ofitsera*. [The psychological structure of the leadership qualities of a future officer]. Visnyk Natsional'noho universytetu oborony Ukrainy. № 4 (29). P. 170 – 174.

11. Mykhajlychenko, V. & Hren', L. (2017) *Aktyvyzatsiya lyderskoho potentsyala studentov vysshykh uchebnykh zavedeniy v protsesse obuchenya*. [Activation of the Leadership Capacity of Students of Higher Educational Institutions in the Learning Process]. Teoriia i praktyka upravlinnia sotsial'nymy systemamy. Khar'kov : NTU «KhPI», № 1. P. 57–67.

12. Romanovskyj, A.H. Mykhajlychenko, V.E. & Hren', L.N. (2018) *Pedahohyka liderstva: monohrafiia*. [Pedagogy of Leadership: Monograph]. Khar'kov: NTU «KhPY». 496 p.

13. Romanovs'kyj, O.H. Bondarenko, V.V. (2017) *Innovatsijne formuvannia povnoho spektru osobystisnykh iakostej*

lidera u vsikh vydakh profesijnoi diial'nosti na prykladi majbutnikh psykhologiv. [Innovative formation of the full spectrum of personal qualities of the leader in all types of professional activity on the example of future psychologists]. Teoriia i praktyka upravlinnia sotsial'nymy systemamy. Kharkiv: NTU «KhPI». № 2. P. 3 –13.

14. Romanovs'kyj, O.H. Kvasnyk, O.V., Shapolova, V.V., Chala, Yu. & Bondarenko V.V. (2017) *Obov'iazkovi skladovi osobystosti kharyzmatychnoho lidera iak zaporuka joho uspihu*. [Mandatory components of the charismatic leader's personality as a guarantee of his success]. Lider. Elita. Suspil'stvo. Schokvartal'nyj naukovopraktychnyj zhurnal. Kh.: NTU „KhPI”, № 1. P. 60 – 73.

15. Skibits'ka, L.I. (2009) *Liderstvo ta styl' roboty menedzhera: Navchal'nyj posibnyk*. [Leadership and managerial style: Tutorial]. K.: Tsentr uchbovoi literatury. 192 p.

16. Shamruk, O.P. (2012) *Psykhologichnyj analiz normatyvno-sluzhbovoi diial'nosti fakhivtsia penitentsiarnoi systemy. Problemy zahal'noi ta pedahohichnoi psykhologii* [Psychological analysis of normative-service activity of a specialist in the penitentiary system]: zb. nauk. pr. In-tu psykhologii imeni H.S. Kostiuka NAPNU. X. Vyp. 23. P. 738-747.

Стаття надійшла до редколегії 19.05.2019

Дмитро Прочухан

викладач циклової комісії комп'ютерних та інформаційних дисциплін, Харківський
комп'ютерно-технологічний коледж Національного технічного Університету «Харківський
політехнічний інститут»; Харків, Україна
E-mail: dprochuhan@gmail.com

**УМОВИ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ МАЙБУТНІХ ТЕХНІКІВ-ПРОГРАМІСТІВ ПІД
ЧАС ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕРАКТИВНИХ ЕЛЕМЕНТІВ ДИСТАНЦІЙНОГО
КУРСУ**

Анотація: У статті розглянуто практичний досвід впровадження і застосування технології дистанційного навчання для студентів Харківського комп'ютерно-технологічного коледжу Національного технічного Університету «Харківський політехнічний інститут». В процесі проведеного дослідження описано умови самостійної роботи майбутніх техніків-програмістів під час використання інтерактивних елементів середовища Moodle на прикладі дисципліни «Розробка клієнт-серверних застосувань». Запропоновано раціональні засоби, форми та методи навчання, які реалізуються за допомогою електронного навчального курсу. Визначено переваги дистанційного навчання, які сприяють підвищенню якості знань, розвитку фахових компетенцій молодших спеціалістів.

Ключові слова: дистанційне навчання, самостійна робота, електронний курс, інтерактивний елемент, форум, чат, блог.

Dmytro Prochukhan

An extended abstract of a paper on subject of:

**«The conditions of independent work of future technicians-programmers during the use
of interactive elements of the controlled from distance course»**

Problem setting. For institutions of higher education of the I-II level of accreditation, the introduction of distance learning to improve the training of specialists is an extremely important problem. The introduction of a distance course for the training of future technicians-programmers is particularly relevant. In the educational process of higher education institutions, considerable attention should be paid to the independent work of students, so that the future specialist entered the labour market with a well-formed need to update their knowledge in professional activities.

Recent research and publications analysis. Analysis of recent research and publications testifies to the significant attention

of foreign and domestic scientists to the problem of introduction of remote technologies in the educational process of educational institutions. A significant contribution to the development of distance learning was made by the American scientist M. Mur, who revealed the theoretical and practical aspects of the application of distance learning. A. Kej, H. Rambl, K. Harri, F. Da Kosta, A. Pelisari, I. Honsales explored the problems of using distance learning in higher education. N. Tuncay addressed the issue of the application of innovation in distance education. The experience of foreign scientists was used in their works by domestic scientists.

© Дмитро Прочухан, 2019

M.Vyshnevs'ka considered the application of the experience of distance education in higher educational institutions of Ukraine. The state and prospects of development of distance learning is covered in the works by M. Karpenko, I.Liashenko, S. Sysoieva, K.Osadcha. Questions of application of distance learning technologies in higher education are investigated in the works of A. Zabolots'kyj, Yu. Ivanov, O. Ol'khovs'ka, D. Ol'khovs'kyj. L.Ohnychuk, H. Lohvinenko, O.Naumuk considered issues of organization of independent work of students using distance learning technologies.

Paper objective. The purpose of the article is to substantiate the impact of the use of electronic distance learning elements to improve the conditions of independent work of future technicians-programmers, as well as identify the advantages and disadvantages of the use of distance learning of future technicians-programmers.

Paper main body. Independent study is one of the leading activities of students in the educational process. In independent study it is necessary to implement a comprehensive model of advanced education, to develop such characteristics as independence, professionalism, mobility, sociability. The most effective in the organization of independent study of students is a systematic, integrated approach. In the modernization of education the most important role is distance learning, which is one of the most effective means of self-organization. Distance learning differs from traditional forms by the following characteristics: flexibility, modularity, large audience coverage, efficiency, adaptability, a new role of the teacher. One of the distance learning systems is Moodle, which provides communication of participants of the educational process, implemented in the form of conferences, forums, chats. Kharkiv computer and technology College (KCTC), that is the part of the NTU "KPI", introduced the system of online courses. Mixed learning, which involves the preservation of the General principles of the traditional educational process using distance learning using the Moodle system, was used for the development

of tasks of independent work for training of technicians-programmers of specialty 112 "Computer science and information technology" on the subject "Development of client-server applications". The distance learning course facilitates the work of both the teacher and the student. Kharkiv computer and technology College (KCTC), that is the part of the NTU "KPI", introduced the system of online courses. Mixed learning was used for the development of tasks of independent work for training of technicians-programmers of specialty 112 "Computer science and information technology" on the subject "Development of client-server applications". The distance learning course facilitated the work of both the teacher and the student. For the organization of interactive interaction between the student and the teacher there are such elements of Moodle as a forum and chat, which are effective means of implementing the concept of "subject-subject". The forum provides opportunities for asynchronous interaction between the teacher and the student.

All types of forums were used in Moodle. A simple single discussion was applied to elaborate complex topics of independent work. It was possible to increase the number of issues discussed from the features of object-oriented programming, web servers, frameworks. The type of forum "everyone publishes one discussion" was used to speed up the implementation of practical work. The question-and-answer forum was used to consider the use of built-in functions for working with strings, files, directories and their further use in the programming process.

As a result, the number of programs has increased, these functions were used as well. The forum in the format of a blog contributed to the improvement of creativity, increasing the number of developed presentations. The standard forum for General use provided an improvement in the rate of successfully completed projects when students worked in mini-groups. The forums provided full support for asynchronous independent work of the teacher and students. A chat was used by the author for group and individual

consultations to maintain the synchronous interaction of the participants of the educational process. The combination of forum and chat provided the necessary level of interaction to master the issues of independent work. Quality control of independent work of students is carried out by means of testing. There was an increase in absolute academic performance in comparison with the same indicators in 2018. The survey showed a high level of positive perception of the e-course.

Conclusions of the research. *The use of forums has brought such results: compared with 2018, it was possible to*

consider 6 additional issues on complex topics of independent work, the number of errors in programs decreased by 14 %, the number of successful projects increased by 2. In the process of using the chat, students developed the skills of self-formulation and defending their own point of view, there was an activation of passive students due to the tactful reminder of the teacher to contact him with requests for help. The qualitative progress of students increased by 31%. Prospects for further research are to study the conditions and opportunities for effective use in the distance learning course webinar as an innovative learning technology.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

Бурхливий розвиток сучасних інформаційних технологій обумовлює модернізацію освітніх систем і пошук інноваційних технологій навчання. В Україні суть модернізації означено в Концепції розвитку дистанційної освіти [9]. Для досягнення зазначених результатів необхідно розвивати дистанційну освіту, запровадження якої в Україні передбачено Національною програмою інформатизації [6]. Згідно з указом Президента України від 25 червня 2013 р. про національну стратегію розвитку, дистанційна освіта повинна стати важливим чинником професійного зростання населення [23].

Для закладів вищої освіти I-II рівня акредитації важливою є проблема застосування дистанційного навчання для покращення якості підготовки фахівців. Особливо актуальним є питання впровадження дистанційного курсу для підготовки майбутніх техніків-програмістів. Компанії, що займаються розробкою програмного забезпечення, цінують працівників, які постійно прагнуть професійно зростати, безперервно займатися самоосвітою і

саморозвитком. Фахівець, що не прагне крокувати в ногу з новітніми інформаційними технологіями, стає не конкурентоздатним на ринку праці. Брак самостійності, самоорганізованості, нездатності до самоосвіти не дозволяє повноцінно працювати за своєю спеціальністю. Тому у навчальному процесі закладу вищої освіти слід приділити увагу самостійній роботі студентів, щоб майбутній фахівець увійшов на ринок праці з міцно сформованою потребою оновлювати свої знання у професійній діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Встановлено наявність значного інтересу іноземних і вітчизняних науковців до проблеми впровадження дистанційних технологій у навчальний процес закладів освіти. Теоретичні основи дистанційної освіти заклали зарубіжні вчені Д. Кормье, Д. Сіменс і С. Даунс. Значний внесок для розвитку дистанційного навчання зробив американський науковець М. Мур, який розкрив теоретичні та практичні аспекти його застосування [30].

В роботі [25, с. 1-20] розглянуто розвиток інформаційно-комунікативних засобів навчання в світі. В статті [28]

розкриті можливості дистанційного навчання як засобу підвищення освітніх можливостей населення країн, що розвиваються. А. Кей [29], Г. Рамбл, К. Гаррі [31], Ф. Да Коста, А. Пелісарі, І. Гонсалес [26, с. 117-135] досліджували проблеми використання дистанційного навчання у вищій освіті. Н. Тункай розглядав питання застосування інновацій у дистанційній освіті [32, с. 20-30]. Г. Ебі досліджував засоби підготовки експертів із дистанційного навчання [27]. Перспективи розвитку дистанційної освіти в зарубіжних країнах також розглядали Д. Андерсон, С. Віллер, Т. Едвард, Р. Клінг, Дж. О'Роурке, Д. Парриш, Р. Філіпс, Н. Хара, Д. Мюллер, Д. Кіган, А. Кларк, М. Томпсон.

Досвід іноземних вчених використали в своїх працях вітчизняні науковці. М. Вишнеvsька розглянула питання застосування досвіду дистанційної освіти США у вищих навчальних закладах України [3, с. 92-94]. Я. Соколовський, О. Сторожук, І. Крошній розглядали сучасні тенденції інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) в освіті [22, с. 243-248]. У статті Ю. Опанасюка [16, с. 49-53] визначено основні напрями віртуальної освіти в Україні. Стан та перспективи розвитку дистанційного навчання висвітлено у роботі М. Карпенко, І. Ляшенко, С. Сисоевої, К. Осадчої [21, с. 2-5]. Питання застосування технологій дистанційного навчання у вищій освіті розглянуто у дослідженнях А. Заболоцького [5, с.19-23.], Ю. Іванова, О. Ольховської, Д. Ольховського [7, с. 58-62]. Особливості впровадження дистанційної освіти в Україні досліджували наступні вчені: В. Биков, Н. Морзе, М. Мазур, Н. Сиротенко, П. Стефаненко, В. Кухаренко, С. Пахолко, В. Семенець, Н. Мась, В. Тришин, А. Толбатов.

Покращення самостійної роботи засобами дистанційного навчання обґрунтовано у роботах таких вчених, як С. Архангельський, С. Гончаренко, М. Махмутова, Є. Полот, В. Сагарда, Л. Виготський, П. Гальперін, Г. Костюк,

О. Матюшкін, Н. Тализіна. Л. Огнічук [15, с. 187-195], Г. Логвіненко [12, с.348-355], О. Наумук [14, с. 242-245] розглядали питання організації самостійної роботи студентів з використанням технологій дистанційного навчання. Формування компетентностей викладача-тьютора досліджувалось О. Коневщинською [10, с.20-32].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. В розглянутих публікаціях досліджується досвід підготовки майбутніх фахівців вищих навчальних закладів 3-4 рівня акредитації та для загально-освітніх установ. Питання використання інтерактивних елементів дистанційного професійного навчання для самостійної роботи студентів у підготовці майбутніх техніків-програмістів І-ІІ рівня акредитації залишаються недостатньо дослідженими.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає в обґрунтуванні впливу використання елементів електронного дистанційного курсу, спрямованого на покращення умов самостійної роботи, а також виявленні переваг і недоліків у використанні форми дистанційного навчання для майбутніх техніків-програмістів.

Виклад основного матеріалу з повним обґрунтуванням отриманих результатів. Процес глобалізації, постійний розвиток сучасних інноваційних та інформаційних технологій, потреби суспільства в мобільності обумовлюють пошук новітніх шляхів навчання. В модернізації освіти найсуттєвішу роль займає дистанційне навчання, яке є одним з найбільш ефективних засобів організації самостійної діяльності [4, с. 251-254].

Аналіз наукових статей, педагогічної та методичної літератури свідчить про те, що існує достатньо

багато тлумачень змісту дефініції "самостійна робота". Р. Нізамов, Н. Сагіна в своїх працях розглядають цю дефініцію як різноманітні види індивідуальної та групової пізнавальної діяльності студентів у аудиторний та позааудиторний час. В. Граф, І. Ільясов, В. Ляудіс, Н. Сагіна, О. Чиж тлумачать самостійну роботу як навчальну діяльність студентів, яка відбувається за відсутності викладача і без його безпосередньої допомоги. С. Архангельський, Л. Деркач, І. Шайдур, Н. Сагіна в своїх працях наголошували на урахуванні індивідуальних особливостей і пізнавальних можливостей студентів. В контексті підготовки майбутніх техніків-програмістів, ми вважаємо, що під час самостійної роботи треба реалізовувати комплексну модель випереджувальної освіти, розвивати якості, які на даний час затребувані на ринку праці - самостійність, професіоналізм, мобільність, комунікабельність. Самостійну роботу слід розглядати як складне педагогічне явище, яке включає систему поєднаних структурних і функціональних компонентів, що утворюють цілісну єдність, підпорядковану цілям виховання, освіти і розвитку в умовах опосередкованого управління нею і самоуправління [11, с.79-84].

Автор вважає, що найбільш ефективним в організації самостійної роботи студентів є планомірний, інтегрований підхід відповідно до освітньо-професійної програми підготовки майбутнього фахівця. Завдання викладача – керувати процесом самостійної пізнавальної діяльності, стимулювати студентів таким чином, щоб він став максимально ефективним. Викладачу потрібно, по-перше, перейти від суб'єкт-об'єктних відносин зі студентом до суб'єкт-суб'єктних, щоб подолати можливі психологічні бар'єри. По-друге, йому слід займатися розробкою нового змісту, принципів, методів, форм і

засобів реалізації процесу організації самостійної роботи студентів.

Для успішної реалізації цих завдань слід створити засоби й інструменти, які б дозволили успішно подолати проблему самостійної роботи студентів. У цих умовах першочергового значення набуває проблема технізації самостійної роботи засобами дистанційного навчання. Дистанційне навчання представляє собою нову організацію освіти, що ґрунтується на використанні як кращих традиційних методів отримання знань, так і нових інформаційних та телекомунікаційних технологій, а також на принципах самоосвіти. Воно призначене для широких верств населення незалежно від матеріального забезпечення, місця проживання та стану здоров'я. Дистанційне навчання дає змогу впроваджувати інтерактивні технології викладання матеріалу, здобувати повноцінну вищу освіту або підвищувати кваліфікацію і має наступні переваги: гнучкість, актуальність, зручність, модульність, економічна ефективність, інтерактивність, відсутність географічних кордонів для здобуття освіти [1].

Актуальність дистанційного навчання проявляється у можливості впровадження новітніх педагогічних, психологічних і методологічних розробок із розбиттям матеріалу на окремі функціонально завершені модулі (теми), які вивчаються поступово, залежно від засвоєння і відповідають здібностям окремого студента або групи загалом. Для того, щоб дистанційне навчання було максимально ефективним, його потрібно правильно організувати за допомогою системи організаційних, технічних, програмних та методичних заходів [2, с. 21-27].

Навчальний процес можна реалізувати як в умовах географічної віддаленості студента та викладача, так і безпосередньо в закладі освіти для

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ МАЙБУТНІХ СПЕЦІАЛІСТІВ

формування самостійної діяльності студента щодо засвоєння програми навчальної дисципліни.

Дистанційне навчання від традиційних форм відрізняють такі характерні риси:

- гнучкість: студенти мають можливість займатися в зручний для себе час, у зручному місці, самостійно обирати темп роботи;

- модульність: вони мають можливість із набору незалежних навчальних курсів (модулів) формувати навчальний план, що відповідає індивідуальним чи груповим потребам;

- охоплення великої аудиторії: одночасне звернення до багатьох джерел навчальної інформації (електронних бібліотек, баз даних, баз знань тощо), спілкування за допомогою телекомунікаційного зв'язку студентів між собою та з викладачами;

- економічність: ефективне використання навчальних площ та технічних засобів, концентроване та уніфіковане надання інформації, використання та розвиток комп'ютерного моделювання сприяють зниженню витрат на підготовку фахівців;

- технологічність: використання в навчальному процесі новітніх досягнень інформаційних технологій, які сприяють входженню людини у світовий інформаційний простір;

- нова роль викладача: педагог координує пізнавальний процес, постійно вдосконалює навчальні курси, підвищує творчу активність і кваліфікацію відповідно до нововведень та інновацій.

Однією з систем дистанційного навчання є Moodle [18]. Moodle (Modular Object-Oriented Dynamic Learning Environment) – це модульне об'єктно-орієнтоване динамічне навчальне середовище, яке надає викладачам, студентам та адміністраторам

розвинутий набір інструментів для комп'ютеризованого навчання та виконання завдань самостійної роботи.

Ця система призначена для організації навчання онлайн у мережевому середовищі, забезпечує різноманіття процедур, комбінування яких сприяє самостійному навчанню в освітньому закладі. Середовище Moodle надає навчальному закладу такі можливості: реалізація модульної організації навчального процесу за вимогами Болонської декларації, формування повнокомплектного науково-методичного забезпечення дисциплін, організація навчально-методичного процесу, створення Internet-середовища для електронних форм навчання, забезпечення оперативного контролю навчального процесу.

Дистанційне середовище надає засоби доступу до ресурсів та управління ними, забезпечує комунікаційну взаємодію учасників освітнього процесу, що реалізовується у формі конференцій, форумів, чатів.

Використання мережевих технологій дозволяє студенту будувати свою стратегію самостійної роботи та сприяє не тільки засвоєнню студентами знань, умінь, навичок, форм професійної поведінки, а й формуванню певної структури особистісних якостей. Подання знань в Moodle як динамічної, мультимодальної структури, у формуванні якої беруть участь студенти, сприяє набуттю студентами досвіду самостійного поповнення та оновлення професійних знань, особистісної причетності до цього процесу та відповідальності за нього [24, с.79-89].

Сучасні підходи до самостійної роботи студентів як до провідної, а у найближчому майбутньому й основної форми навчання в умовах інформаційного суспільства вимагають від викладачів розробки дистанційного курсу з

елементами інтерактивного навчання. Завдяки тому, що система Moodle підтримує інтерфейс понад 80 мов (включаючи локалізацію системи українською мовою), вона була успішно впроваджена і використовується в 60 тисячах організацій у понад 200 країн світу [18].

В НТУ «ХПІ» також було успішно впроваджено систему дистанційних курсів [20]. Перед ЗВО I-II рівня акредитації, як і перед ЗВО III-IV рівня, є актуальним питання впровадження дистанційної освіти для полегшення роботи викладача та студента і покращення якості викладання навчальних дисциплін. В Харківському комп'ютерно-технологічному коледжі (ХКТК), що входить до структури НТУ «ХПІ», також було впроваджено систему дистанційних курсів [19]. Для підготовки техніків-програмістів у ХКТК НТУ «ХПІ» спеціальності 112 «Комп'ютерні науки та

інформаційні технології» з дисципліни «Розробка клієнт-серверних застосувань» застосовується змішане навчання, яке передбачає збереження загальних принципів побудови традиційного навчального процесу разом з використанням дистанційного навчання за допомогою системи Moodle для опанування технологією виконання завдань самостійної роботи. У навчальних планах обсяг самостійної роботи повинен становити не менше 1/3 і не більше 2/3 загального обсягу навчального часу студента, відведеного на вивчення конкретної дисципліни. В таблиці 1 наведено розподіл годин аудиторної і самостійної роботи дисциплін професійного спрямування спеціальності 112 «Комп'ютерні науки та інформаційні технології», що викладаються автором в ХКТК НТУ «ХПІ».

Таблиця 1 - Розподіл годин аудиторної і самостійної роботи дисциплін професійного спрямування

Назва дисципліни	К у р с	Загальний обсяг, год	Аудиторна робота, год	Самостійна робота, год	Співвідношення самостійної роботи до загального обсягу, %
Теорія алгоритмів	2	108	63	45	42
Навчальна практика-1	3	156	60	96	62
Розробка клієнт-серверних застосувань	4	162	84	78	48

Загальна кількість годин дисципліни «Розробка клієнт-серверних застосувань» (табл. 1) становить 162 години, з яких 84 години складають аудиторні заняття (64 години – лекції, семінари, комбіновані заняття), а 78 годин відведено на самостійну роботу, що становить 48% від загальної кількості часу.

Велика кількість матеріалу для самостійного опрацювання утворює для студента перепони в його опрацюванні. Дистанційний курс дозволяє полегшити роботу як викладача, так і студента. За

рахунок гнучкості системи Moodle студенти мають можливість займатися в зручний для себе час, у зручному місці, обирати темп самостійної роботи. Позитивним впливом дистанційного навчання на студента є підвищення його творчого та інтелектуального потенціалу шляхом самоорганізації з використанням інформаційно-комунікаційних технологій.

Якщо розглянути особливості дистанційного навчання з точки зору використання його під час самостійної роботи та комунікації між викладачем і

студентом, то можна визначити такі його характерні риси: самоосвіта як основа дистанційного навчання, що передбачає мотивацію студента щодо власного навчання, а також певний рівень самоорганізації особистості; спілкування викладача та студента за принципом «один до одного», що відповідає за формою та змістом індивідуальній консультації; спілкування «одного до багатьох», що за змістом нагадує роботу викладача з групою студентів.

Для організації інтерактивної взаємодії між студентом і викладачем призначені елементи Moodle форум і чат, які є ефективними засобами реалізації концепції «суб'єкт-суб'єктних» відносин.

У ХКТК НТУ «ХП» було проведено дослідження щодо використання засобів дистанційного навчання у двох навчальних групах з дисципліни «Розробка клієнт-серверних застосувань». Студенти групи ОПК – 415 навчалися в 2019 році з використанням середовища Moodle, а група ОПК – 414 навчалася в 2018 році за класичною програмою без елементів ДН. В процесі навчання група ОПК – 415 активно використовувала форуми і чат. Форуми надали широкі можливості асинхронної взаємодії викладача і студентів. В середовищі Moodle було використано всі доступні типи форумів: проста одиночна дискусія, кожен студент публікує одну дискусію, форум «питання-відповідь», форум у форматі блогу, стандартний форум для загального використання.

Проста одиночна дискусія складається з однієї теми і використовувалася для того, щоб провести обговорення з певного питання. В дистанційному курсі цей вид форуму застосовувався автором разом зі студентами групи ОПК-415 у процесі опрацювання складних тем самостійної роботи – таких як особливості використання об'єктно-орієнтованого програмування (ООП) у мові PHP

(Personal Home Page) для розробки клієнт-серверних додатків, використання фреймворків, застосування веб-серверів.

Студенти отримували на свою електронну пошту повідомлення, коли на форумі з'являлася нова інформація. Автор долучав усіх студентів до обговорення питань самостійної роботи, використовуючи опцію «підписати всіх». Нові повідомлення автоматично розсилалися учасникам форуму за допомогою електронної пошти. За рахунок використання опції «оцінка» кожне повідомлення студентів отримало певний бал. Якщо студент вдало опановував підняту на форумі тему, то він мав можливість відписатися від розсилки.

Аналіз опрацьованих тем самостійної роботи показав наступні результати. У 2018 році у групі ОПК-414 без залучення засобів дистанційного навчання було розглянуто 3 питання ООП (інкапсуляція, наслідування і поліморфізм). У 2019 з групою ОПК-415 вдалося збільшити кількість розглянутих питань ООП до п'яти: додатково було опановано використання трейтів та обробку виключень. В 2018 році були опрацьовані питання використання фреймворків Laravel і Symfony, застосування веб-сервера Nginx. За рахунок використання засобів дистанційного навчання в 2019 році, окрім Nginx було розглянуто особливості роботи з веб-серверами Internet Information Services и Cherokee, додаткові фреймворки CodeIgniter, Zend. Цей тип форуму застосовувався автором також для того, щоб зробити оголошення щодо консультацій, змін в розкладі графіку навчального процесу. Для цього створювалася примусова підписка, за умови якої всі учасники дистанційного курсу отримують на свою електронну пошту повідомлення.

Тип форуму «кожен публікує одну дискусію», що надає можливість певному студенту розпочати тільки одну дискусію

з можливістю відповіді інших учасників форуму. Він використовувався, коли студент виконував практичне завдання самостійної роботи і стикався з певними труднощами. Студенти додавали файл до повідомлення, щоб демонструвати фрагменти непрацюючого програмного коду, зображення помилок, отримання кваліфікованої допомоги від викладача або інших студентів. Якщо учасник форуму змінював своє повідомлення й додавав новий файл (наприклад, нову версію програмного коду), то попередній файл замінювався. Якщо повідомлення редагувалося, а поле із прикріпленим файлом залишалося порожнім, то попередня версія файлу використовувалася разом з повідомленням. Застосування цього типу форуму залучало інших студентів до розв'язання вищого класу завдань, сприяло прискоренню вирішення завдань практичного спрямування. У 2018 році кількість самостійних робіт, які студенти виконували у визначені терміни, становила 63%. У 2019 році цей показник досяг 75%. За рахунок щоденних консультацій покращилася якість програмного коду. В програмуванні зменшилася кількість помилок щодо використання синтаксису на 13%, а в алгоритмах програм - на 15%. Форум формату «питання-відповідь» було застосовано для стимулювання студентів до інтерактивного процесу обговорення питань, адже учасники бачать відповіді інших учасників форуму тільки після того, як розмістять свою відповідь. В межах цього форуму студенти розглядали особливості використання вбудованих функцій роботи з рядками, файлами, каталогами, які дозволяють оптимізувати програмний код. Результатом роботи цього форуму стало те, що студенти частіше використовували їх в подальших розробках. Якщо в 2018 році функції роботи з рядками, файлами, каталогами було використано у 7 програмах, то у 2019 році таких програм стало 11.

Форум у форматі блогу – дуже зручний інструмент для того, щоб кожен студент міг поділитися власним досвідом

створення клієнт-серверного застосування. Такий тип форуму було впроваджено для творчої самореалізації студентів, висвітлювання результатів власної пізнавальної діяльності, демонстрації презентацій. Учасники форуму ділилися із іншими своїми розробками і напрацюваннями. Студентами було створено 52 презентації, кращі з яких було розміщено в основному контенті дистанційного курсу. У порівнянні з минулим роком кількість презентацій збільшилась на 18. Стандартний форум для загального використання було створено для ефективної роботи при застосуванні проектного навчання. Під час аудиторної роботи студенти були об'єднані в команди для створення клієнт-серверного застосування мережевої взаємодії, а вже під час створення програмного продукту використовували форум для обговорення проблемних питань. На форумі було утворено відповідні групи, в межах яких студенти набували досвіду роботи в команді. Результатами стало успішне виконання таких проектів: система перевірки якості знань з програмування, поштова служба, диспетчер розсилки, інформаційні сайти з математики, фізики, інформатики. В 2019 році було успішно виконано 7 проектів, а в минулому - 5. Також форум став майданчиком для обговорення питань доцільності використання певного програмного забезпечення. Для запобігання спаму, дублювання контенту, надмірного навантаження для цього типу форуму були зроблені наступні обмеження: кількість доданих студентом файлів не повинна перевищувати 9, а кількість повідомлень обмежується числом 20. Досвід використання різних типів форуму систематизовано у таблиці 2.

Створені форуми забезпечили повноцінну підтримку асинхронної самостійної роботи викладача і студентів.

Таблиця 2 - Використання різних типів форумів у дистанційному курсі

Тип форуму	Способи використання в дистанційному курсі	Результат
Проста одиночна дискусія	Оголошення, опрацювання питань підвищеного рівня складності під керівництвом викладача	Збільшення кількості розглянутих тем самостійної роботи
Кожен публікує одну дискусію	Допомога у виконанні індивідуальних завдань	Зменшення кількості помилок, покращення якості програмного коду
Питання-відповідь	Інтерактивне опрацювання питань студентів	Оптимізація програмного коду
Форум у форматі блогу	Самореалізація студента, стимулювання пізнавальної діяльності	Збільшення кількості творчих робіт
Стандартний форум для загального використання	Проектний метод розробки, обговорення загальних питань використання програмного забезпечення	Збільшення кількості успішно виконаних проектів

Для підтримки синхронної взаємодії учасників навчального процесу було застосовано інтерактивний елемент чат. Чат завантажується тільки в поточний момент часу і являє собою вікно, в якому йде потік повідомлень від його учасників. Під час чат-сесії студент заходив до системи під своїм логіном і надсилав повідомлення, яке одразу з'являлося в загальному потоці. Чат існує, тільки якщо в ньому в певний момент часу зустрілися хоча б дві людини. Але при цьому існує можливість за допомогою налаштувань зберігати історію повідомлень в архіві. Чат був використаний автором для проведення групових та індивідуальних консультацій студентів у форматі «питання-відповідь». Під час індивідуальних консультацій за побажаннями певних студентів був організований приватний чат, коли повідомлення міг бачити тільки викладач і студент, якому надавалася консультація. Студент мав можливість повідомити викладачу про те, що всі його питання вичерпані за допомогою використання опції «показувати діяльність як виконану». За допомогою чату студенти домовлялися про спільне обговорення і зручний для себе час організовували дискусію з питань розробки проектів.

Поєднання форуму і чату забезпечило необхідний рівень взаємодії

для опанування питань щодо самостійної роботи.

Контроль якості самостійної роботи студентів здійснено за допомогою тестування. Окрім використання таких традиційних видів тестів як питання з вибором однієї правильної відповіді, множинного вибору, встановлення відповідності, було використано тести виду есе, що дозволяють студентів надіслати викладачу відповіді з декількох речень. Есе було впроваджено як інструмент звітності щодо виконання завдань самостійної роботи. Показники за результатами тестування засвідчили високий ступінь засвоєння знань під час самостійної роботи.

Після завершення курсу навчання було проведено аналіз рівня успішності студентів (табл.3). Використано наступні формули для обчислення показників абсолютної та якісної успішності:

Загальна успішність = $(\text{кількість "5"} + \text{кількість "4"} + \text{кількість "3"}) \times 100\% / \text{загальна кількість студентів}$.

Якість знань = $(\text{кількість "5"} + \text{кількість "4"}) \times 100\% / \text{загальна кількість студентів}$.

За допомогою цих формул зроблено порівняльний аналіз рівня навчальних досягнень двох груп.

Дослідна група ОПК – 415:

Загальна успішність = $(7 + 8 + 7) \times 100\% / 24 = 92\%$

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ
МАЙСТЕРНОСТІ МАЙБУТНІХ СПЕЦІАЛІСТІВ**

Якісна успішність $= (7 + 8) \times 100\% / 24 = 63\%$

Дослідна група ОПК – 414:

Загальна успішність $= (3 + 4 + 12) \times 100\% / 22 = 86\%$

Якісна успішність $= (3 + 4) \times 100\% / 22 = 32\%$

Таблиця 3 - Показники успішності навчальних груп дисципліни «Розробка клієнт-серверних застосувань»

Роки навчання	Група	К-ть студентів, чол	Кількість, шт.				Абсолютна успішність, %	Якісна Успішність, %
			«5»	«4»	«3»	«2»		
2017-2018	ОПК-414	22	3	4	12	3	86	32
2018-2019	ОПК-415	24	7	8	7	2	92	63

Таким чином, зафіксовано збільшення абсолютної успішності на 6% і якісної успішності на 31% у 2019 році у порівнянні з аналогічними показниками 2018 року.

Анкетування, проведене серед студентів після опанування електронного курсу, показало, що 95% студентів позитивно оцінили інноваційні засоби навчання. Студенти вказали такі переваги дистанційного навчання: логічна послідовність викладання матеріалу, проста навігація, зручність читання, наявність зворотного зв'язку, чатів, форумів для безпосереднього вирішення проблемних ситуацій разом з викладачем, швидка перевірка практичних робіт викладачем.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Таким чином, виконане дослідження дозволяє зробити наступні висновки про покращення умов

Список літератури:

1. Балан, Л. О. (2016) Формування у майбутніх інженерів-програмістів готовності до використання освітніх дистанційних технологій у професійній діяльності [Текст]: Автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 - теорія та методика професійної освіти. Одеса. ДЗ "Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського". 20 с.

2. Васильєв, А. & Шкарлет, С.

самостійної роботи майбутніх техніків-програмістів.

Застосування форумів принесло такі результати: у порівнянні з 2018 роком вдалося розглянути 6 додаткових питань зі складних тем самостійної роботи, зменшилася кількість помилок у програмах на 14 %, кількість виконаних успішних проектів збільшилася на 2. В процесі використання чату у студентів розвинулися навички самостійного формулювання і відстоювання власної точки зору, відбулася активізація пасивних студентів за рахунок тактового нагадування викладача про звернення до нього з проханнями про допомогу. Якісна успішність студентів зросла на 31%.

Перспективи подальших розвідок полягають у дослідженні умов і можливостей ефективного використання в дистанційному курсі вебінару як інноваційної технології навчання.

(2014) Інноваційні аспекти ІТ-підготовки та підвищення кваліфікації фахівців: досвід українських університетів. *Вища освіта України*. №. 2. С. 21 – 27.

3. Вишневська, М. О. (2018) Напрями упровадження досвіду дистанційної освіти США у вищих навчальних закладах України *Scientific Letters of Academic Society of Michal Baludansky*. Vol. 6, No. 6. P. 92-94.

4. Дивак, В. (2013) Особливості

самостійної роботи студентів вищих навчальних закладів в умовах заочної форми навчання. *Інформаційні технології і засоби навчання*. № 1. С.251 – 254.

5. Заболоцький, А.Ю. (2016) Сучасний стан дистанційного навчання у ВНЗ України. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля Серія «Педагогіка і психологія»*. Педагогічні науки. № 2 (12). С. 19 – 23.

6. Закон про Національну програму інформатизації. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/74/98%D0%B2%D1%80>

7. Іванов, Ю., Ольховська, О. & Ольховський, Д. (2017) Особливості розвитку дистанційних технологій у ВНЗ Укоопспілки “Полтавський університет економіки і торгівлі». *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Інформатизація вищого навчального закладу. №879. С.58 – 62.

8. Карпенко, М. М. (2014) Розвиток дистанційного навчання як відповідь на сучасні виклики для України. *Фахове видання з економічних, філософських, політичних наук та державного управління. Затверджено постановами Президії ВАК України*. С. 102.

9. Концепція розвитку дистанційної освіти в Україні. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.osvita.org.ua/distance/pravo/00.html>.

10. Коневщинська, О.Е. (2014) Формування ІКТ-компетентності викладачів-тьюторів ресурсних центрів дистанційної освіти. *Інформаційні технології і засоби навчання*. Том 42, №4. С. 20 – 32

11.Круглик, В. С. (2016) Дистанційні технології навчання як засіб професійної підготовки майбутніх інженерів-програмістів. *Молодь і ринок*. Т. 6. №. 137.С. 79 – 84.

12. Логвіненко, В.Г (2015) Самостійна робота студентів у середовищі дистанційного навчання Moodle. *Современные инновационные технологии подготовки инженерных кадров для горной промышленности и транспорта*. С. 348-355

13. Ляшенко, І. В. (2015) Перспективи розвитку дистанційного навчання у вищій школі. *Народна освіта..* №1(25). [Електронний ресурс] Режим доступу: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=2682

14. Наумук О. В. Організація самостійної роботи інженерів-програмістів засобами дистанційних технологій із дисципліни Адміністрування комп’ютерних мереж. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка*. 2013. №. 2. С. 242-245.

15. Огнівчук, Л. (2014) Організація самостійної роботи студентів ВНЗ із застосуванням технологій E-learning. *Інформаційні технології і засоби навчання*. № 41 (3), С. 187-195.

16. Опанасюк, Ю. (2016) Дистанційне навчання як наслідок еволюції традиційної системи освіти. *Вища освіта України..* № 1. С. 49-53. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vou_2016_1_10

17. Осадчий, В. В. & Осадча, К. П. (2015) Сучасні реалії і тенденції розвитку інформаційно-комунікаційних технологій в освіті. *Інформаційні технології і засоби навчання*. № 48 (4). С. 47-57.

18. Офіційний сайт Moodle. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://moodle.org/>

19. Сайт дистанційного навчання ХКТК НТУ «ХПІ». [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://ctcollege.net/moodle/>

20. Сайт Центру дистанційного навчання НТУ «ХПІ». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://dl.khpi.edu.ua/>

21. Сисоєва, С.О & Осадча, К.П. (2019) Стан технології та перспективи дистанційного навчання в Україні. *Інформаційні технології і засоби навчання..* Том 70. №2. С.2-5.

22. Соколовський, Я. І., Сторожук, О. Л. & Крошний І. М. (2015) Застосування сучасних інформаційно-комунікаційних технологій для організації дистанційного навчання. *Науковий вісник НЛТУ України*. Вип. 25.6. С. 243 – 248.

23. Указ Президента України про

Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/344/2013>

24. Щербина, О. А. (2015) Швидке створення облікових записів студентів та їх реєстрація в курсах платформи Moodle. *Інформаційні технології в освіті: Збірник наукових праць*. №23. С. 79 – 89.

25. Adams, B., Cummins, M., Davis, A., Freeman, A., Hall, C. & Ananthanarayanan, V. (2017) «NMC Horizon Report: 2017». Higher Education Edition. Austin, Texas: The New Media Consortium. P. 1 – 20.

26. Da Costa, F. & Pelissari, A. (2018) Gonzalez, I. Corporate Image of Public Higher Education Institutions: Relevant Factors to Distance Learning Students. *Turkish Online Journal of Distance Education*, vol. 19 (1). P. 117 – 135.

27. Eby, G. (2015) Identification, Evaluation, and Perceptions of Distance

Education Experts. IGI Global. 354 p.

28. Frey, M., Pokkiyarath, M., Mohan, R., Shibu, N., Gracia, V. & Mohan, V. (2017) Elevating education of India's rural village girls through distance learning technology supported by sustainable electricity. Global Humanitarian Technology Conference (GHTC). [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://doi.org/10.1109/GHTC.2017.8239300>

29. Kaye, A. & Rumble, G. (2018) Distance Teaching For Higher and Adult Education. London, UK: Routledge. 380 p.

30. Moore, M. (2013) Handbook of distance education. Edition 3. Routledge. 752 p.

31. Rumble, G. & Harry, K. (2018) The Distance Teaching Universities. London, UK: Routledge. 258 p.

32. Tuncay, N. (2016) Smartphones as tools for Distance Education. *Journal of Educational and Instructional Studies in the World*. P. 20 – 30.

References:

1. Balan, L. O. (2016) *Formuvannia u majbutnikh inzheneriv-prohramistiv hotovnosti do vykorystannia osvitnikh dystantsijnykh tekhnologij u profesijnij diial'nosti* [Formation of future programmers engineers preparedness to use educational distance technologies in their professional activities]: avtoref. dys. kand. ped. nauk: spets. 13.00.04 - teoriia ta metodyka profesijnoi osvity. Odesa. DZ "Pivdennoukr. nats. ped. un-t im. K. D. Ushyns'koho". 20 p. [in Ukrainian]

2. Vasyl'iev, A. & Shkarlet, S. (2014) *Innovatsijni aspekty IT-pidhotovky ta pidvyschennia kvalifikatsii fakhivtsiv* [Innovative aspects of IT training and professional development: experience of Ukrainian universities]: dosvid ukrains'kykh universytetiv. Vyscha osvita Ukrainy. №. 2. P. 21 – 27. [in Ukrainian]

3. Vyshnevs'ka, M. O. (2018) *Napriamy uprovadzhennia dosvidu*

dystantsijnoi osvity SShA u vyschykh navchal'nykh zakladakh Ukrainy [Areas of introduction of the experience of distance education of the USA in higher educational institutions of Ukraine]. Scientific Letters of Academic Society of Michal Baludansky. Vol. 6, No. 6. P. 92-94. [in Ukrainian]

4. Dyvak, V. (2013) *Osoblyvosti samostijnoi roboty studentiv vyschykh navchal'nykh zakladiv v umovakh zaochnoi formy navchannia*. [Peculiarities of independent work of students of higher educational establishments in the conditions of correspondence form of studying]. Informatsijni tekhnologii i zasoby navchannia. № 1. P. 251 – 254. [in Ukrainian]

5. Zabolots'kyj, A. Yu. (2016) *Suchasnyj stan dystantsijnoho navchannia u VNZ Ukrainy*. [The current state of distance learning in higher educational institutions of Ukraine]. Visnyk Dnipropetrovs'koho universytetu imeni Al'freda Nobelia Seriiia «Pedahohika i psykholohiia». Pedahohichni

nauky. № 2 (12). P. 19 – 23. [in Ukrainian]

6. *Zakon pro Natsional'nu prohramu informatyzatsii*. [Law on the National Program of Informatization]. Access mode: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/74/98%D0%B2%D1%80>[in Ukrainian]

7. Ivanov, Yu., Ol'khovs'ka, O. & Ol'khovs'kyj, D. (2017) *Osoblyvosti rozvytku dystantsijnykh tekhnolohij u VNZ Ukoopspilky "Poltavs'kyj universytet ekonomiky i torhivli"*. [Features of the development of remote technologies in the universities of Ukoopspilks "Poltava University of Economics and Trade"]. Visnyk Natsional'noho universytetu «L'vivs'ka politekhnika». Serii: Informatyzatsiia vyschoho navchal'noho zakladu. №879. P.58 – 62. [in Ukrainian]

8. Karpenko, M. M. (2014) *Rozvytok dystantsijnoho navchannia iak vidpovid' na suchasni vyklyky dlia Ukrainy. Fakhove vydannia z ekonomichnykh, filosof's'kykh, politychnykh nauk ta derzhavnoho upravlinnia*. [Development of distance learning as a response to current challenges for Ukraine]. Zatverdzheno postanovamy Prezydii VAK Ukrainy. P. 102. [in Ukrainian]

9. *Kontsepsiia rozvytku dystantsijnoi osvity v Ukraini*. [Concept of development of distance education in Ukraine]. Access mode: <http://www.osvita.org.ua/distance/pravo/00.html>. [in Ukrainian]

10. Konevschyns'ka, O.E. (2014) *Formuvannia IKT-kompetentnosti vykladachiv-t'utoriv resursnykh tsentriv dystantsijnoi osvity*. [Formation of ICT competence of faculty-tutors of resource centers of distance education]. Informatsijni tekhnolohii i zasoby navchannia. Tom 42, №4. P. 20 – 32[in Ukrainian]

11. Kruhlyk, V. S. (2016) *Dystantsijni tekhnolohii navchannia iak zasib profesijnoi pidhotovky majbutnikh inzheneriv-prohramistiv*. [Distance learning technologies as a means of training future

engineer programmers]. Molod' i rynek. T. 6. №. 137.P. 79 – 84. [in Ukrainian]

12. Lohvinenko, V.H (2015) *Samostijna robota studentiv u seredovyschi dystantsijnoho navchannia Moodle. Sovremennye ynnovatsyonnye tekhnolohyy podhotovky ynzhenerykh kadrov dlia hornoj promyshlennosti y transporta*. [Independent work of students in the Moodle distance learning environment]. P. 348-355 [in Ukrainian]

13. Liashenko, I. V. (2015) *Perspektyvy rozvytku dystantsijnoho navchannia u vyschij shkoli*. [Prospects for the development of distance learning in higher education]. Narodna osvita. №1 (25). Access mode: https://www.narodna-osvita.kiev.ua/?page_id=2682 [in Ukrainian]

14. Naumuk O. V. (2013) *Orhanizatsiia samostijnoi roboty inzheneriv-prohramistiv zasobamy dystantsijnykh tekhnolohij iz dystsypliny Administruvannia komp'iuternykh merezh*. [Organization of independent work of program engineers by means of remote technologies in discipline. Administration of computer networks]. Naukovyj visnyk Melitopol's'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu. Serii: Pedahohika. №. 2. P. 242-245. [in Ukrainian]

15. Ohnivchuk, L. (2014) *Orhanizatsiia samostijnoi roboty studentiv VNZ iz zastosuvanniam tekhnolohij E-learning*. [Organization of independent work of students of higher educational institutions using E-learning technologies]. Informatsijni tekhnolohii i zasoby navchannia. № 41 (3), P. 187-195. [in Ukrainian]

16. Opanasiuk, Yu. (2016) *Dystantsijne navchannia iak naslidok evoliutsii tradytsijnoi systemy osvity*. [Distance learning as a consequence of the evolution of the traditional system of education]. Vyscha osvita Ukrainy. № 1. S. 49-53. Access mode: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vou_2016_1_10 [in Ukrainian]

17. Osadchyj, V. V. & Osadcha, K. P. (2015) *Suchasni realii i tendentsii rozvytku informatsijno-komunikatsijnykh tekhnologij v osviti*. [Modern realities and trends of the development of information and communication technologies in education]. *Informatsijni tekhnologii i zasoby navchannia*. № 48 (4). P. 47-57. [in Ukrainian]
18. *Ofitsijnyj sajт Moodle*. [Moodle Official Site]. Access mode: <https://moodle.org/>
19. *Sajt dystantsijnoho navchannia KhKTK NTU «KhPI»*. [The site of distance learning of KCTK NTU "KhPI"]. Access mode: <http://ct-college.net/moodle/> [in Ukrainian]
20. *Sajt Tsentru dystantsijnoho navchannia NTU «KhPI»*. [The site of the Center for Distance Learning NTU "KhPI"]. Access mode: <http://dl.khpi.edu.ua/> [in Ukrainian]
21. Sysoieva, S.O & Osadcha, K.P. (2019) *Stan tekhnologii ta perspektyvy dystantsijnoho navchannia v Ukraini*. [The state of technology and the prospects of distance learning in Ukraine]. *Informatsijni tekhnologii i zasoby navchannia*, Tom 70. №2. P.2-5. [in Ukrainian]
22. Sokolovs'kyj, Ya. I., Storozhuk, O. L. & Kroshnyj I. M. (2015) *Zastosuvannia suchasnykh informatsijno-komunikatsijnykh tekhnologij dlia orhanizatsii dystantsijnoho navchannia*. [Application of modern information and communication technologies for the organization of distance learning]. *Naukovyj visnyk NLTU Ukrainy*. Vyp. 25.6. P. 243 – 248. [in Ukrainian]
23. *Ukaz Prezidenta Ukrainy pro Natsional'nu stratehiiu rozvytku osvity v Ukraini na period do 2021 roku*. [Decree of the President of Ukraine on the National Strategy for the Development of Education in Ukraine for the period up to 2021]. Access mode: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/344/2013> [in Ukrainian]
24. Scherbyna, O. A. (2015) *Shvydke stvorennia oblikovykh zapysiv studentiv ta ikh reiestratsiia v kursakh platformy Moodle*. [Quickly create student accounts and sign up for Moodle courses]. *Informatsijni tekhnologii v osviti: Zbirnyk naukovykh prats'*. №23. P. 79 – 89. [in Ukrainian]
25. Adams, B., Cummins, M., Davis, A., Freeman, A., Hall, C. & Ananthanarayanan, V. (2017) «NMC Horizon Report: 2017». Higher Education Edition. Austin, Texas: The New Media Consortium. P. 1 – 20. [in Ukrainian]
26. Da Costa, F. & Pelissari, A. (2018) Gonzalez, I. Corporate Image of Public Higher Education Institutions: Relevant Factors to Distance Learning Students. *Turkish Online Journal of Distance Education*, vol. 19 (1). P. 117 – 135.
27. Eby, G. (2015) Identification, Evaluation, and Perceptions of Distance Education Experts. IGI Global. 354 p.
28. Frey, M., Pokkiyarath, M., Mohan, R., Shibu, N., Gracia, V. & Mohan, V. (2017) Elevating education of India's rural village girls through distance learning technology supported by sustainable electricity. *Global Humanitarian Technology Conference (GHTC)*. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://doi.org/10.1109/GHTC.2017.8239300>
29. Kaye, A. & Rumble, G. (2018) *Distance Teaching For Higher and Adult Education*. London, UK: Routledge. 380 p.
30. Moore, M. (2013) *Handbook of distance education*. Edition 3. Routledge. 752 p.
31. Rumble, G. & Harry, K. (2018) *The Distance Teaching Universities*. London, UK: Routledge. 258 p.
32. Tuncay, N. (2016) Smartphones as tools for Distance Education. *Journal of Educational and Instructional Studies in the World*. P. 20 – 30.

Ірина Костира

кандидат педагогічних наук, асистент, кафедра педагогіки і психології управління
соціальними системами ім. академіка І.А. Зязюна, Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

E-mail: superirina2016@ukr.net

МОДЕЛЮВАННЯ ПІДГОТОВКИ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ-ЛІДЕРА

Анотація: У статті розглянуто проблему професійної підготовки майбутніх фахівців, пов'язану з недостатнім рівнем оволодіння уміннями, знаннями та навичками, необхідними для застосування в практичній професійній діяльності. Проаналізовано ефективність моделювання підготовки та професійної діяльності майбутнього фахівця для підвищення якості професійної освіти. Досліджено умови ефективного моделювання професійно-орієнтованих ситуацій, етапи розробки моделі професійної діяльності, основні принципи її моделювання серед майбутніх фахівців під час освітнього процесу.

Ключові слова: моделювання професійної діяльності, моделювання підготовки, майбутній фахівець, лідерські якості, освітній процес, етапи моделювання, принципи моделювання.

Iryna Kostyria

An extended abstract of a paper on the subject of:

“Modeling of preparation and professional activity of the future leader specialist”

Problem setting. One of the problems of professional training of future specialists is related to the contradictions: between the theoretical and disciplinary nature of education and the practical synergistic nature of real professional activity, which requires the presence of specialists, both developed practical professional skills and the formed leadership qualities; between the need for a successful solution to professional tasks and the inadequate level of mastery of the skills, knowledge and skills necessary for their students to apply in the future specialty. The system of modeling professionally oriented tasks should cover issues (even partial cases), which, according to statistics, cause complications in professional activity, forming a future specialist's ability to "overcome" problems. This is possible only when in the educational process of the higher school the

student will be put in such conditions that will be close to his future practice, using the methods of modeling professionally oriented tasks aimed at forming the professional and leadership qualities of a future specialist.

Recent research and publications analysis. The question of modeling the training and professional activities of future specialists was researched by many scientists. researchers conclude that simulation is a prerequisite for leadership development in students. They point to the importance of implementing simulations precisely in group and dialog interaction. Foreign scholars emphasize that the process of modeling leadership situations seems to create a system of cognitive adjustment of students for leadership in the future.

Paper objective. Definition of modeling of professional activity, conditions of effective modeling of professionally

© Ірина Костира, 2019

oriented situations, stages of development of a model of professional activity, basic principles of simulation of professional activity of future specialists, prospects of further research in this direction in the educational process.

Paper main body. The search for ways to improve the quality of future specialists' readiness for practical professional activity has led to the creation of activity technologies. One of the approaches to solving this problem was the idea of modeling professional activities in the educational process. Modeling of professional activity in the educational process is such a reflection in the content of education and in the real educational activities of students

The social type of models has the greatest potential in terms of the formation of collective dynamic representations of professional activity. The conditions for effective modeling of professionally-oriented situations are singled out. In developing the model it is necessary to predict its dynamic character: mastering the activity takes place in a process, expanded in time, which is determined by the length of the educational process and the laws of its course. The method of development of models of professional activity in the educational process is determined. The basic principles of modeling of professional activity in the educational process are determined.

Conclusions of the research. 1. It is determined that modeling of professional activity in educational process is this its reflection in the content of education and in the real educational activity of students, which gives students the correct and complete representation of the integral professional activity.

2. The conditions of effective modeling of professionally oriented situations are singled out.

3. There are five stages of developing a model of professional activity in the educational process.

4. The main principles of modeling of professional activity in the educational

process are highlighted.

5. The prospect of further research is further refine the mechanisms of modeling the training and professional activities of the future specialist leader.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Проблема професійної підготовки майбутніх фахівців пов'язана з наявністю наступних протиріч: між теоретичним і дисциплінарним характером освіти і практичним синергетичним характером реальної професійної діяльності, що вимагає наявності у фахівців, як розвинених практичних професійних навичок, так і сформованих лідерських якостей; між необхідністю успішного розв'язання професійних завдань та недостатнім рівнем оволодіння уміннями, знаннями та навичками, необхідними студентам для застосування в майбутній спеціальності. Система моделювання професійно-орієнтованих завдань повинна охоплювати весь перелік питань, що за статистикою викликають ускладнення в професійній діяльності, формуючи у майбутнього фахівця уміння «подолання» проблем. Це можливо лише тоді, коли в освітньому процесі вищої школи студент буде поставлений в такі умови, які будуть наближеними до його майбутньої практичної діяльності, при використанні методів моделювання професійно орієнтованих завдань, спрямованих на формування професійних і соціальних якостей, насамперед лідерських якостей, майбутнього фахівця. Проведене дослідження лідерських якостей у студентів технічних університетів показало, що серед опитуваних лише 34% зазначили, що вони реалізували своє нестандартне мислення під час навчання, 40% опитуваних показали низький ступінь володіння лідерськими якостями; 40% піддослідних показали низький рівень володіння організаційними здібностями. Такі результати ще раз підкреслюють актуальність даного дослідження [3, с. 484-485].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано

розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Питання моделювання підготовки та професійної діяльності майбутніх фахівців досліджували багато вчених: М. Буланова-Топоркова, І. Дичківська, Ж. Богдан, І. Зязюн, О. Ігнатюк, Л. Кайдалова, В. Каплінський, Н. Кузьміна, М. Опачко, О. Пономарьов, С. Резнік, О. Романовський, Л. Савенкова, В. Семіченко, Т. Солодовник. Всі ці вчені наголошують, що моделювання є найбільш ефективним методом занурення майбутніх фахівців в умови реальної професійної діяльності. На важливість моделювання для розвитку не тільки професійних, але й лідерських якостей вказують і зарубіжні дослідники: М. Браун, Л. Тревіно, Дж. Метью, М. Кукенбергер, Р. Клепп-Сміт, Г. Лестер. За результатами аналізу змістовного спрямування наукових напрацювань зарубіжних вчених, можемо визначити той факт, що моделювання є обов'язковою умовою розвитку лідерства у студентів. Саме моделювання ситуацій групової та діалогічної взаємодії створює передумови формування у студентів лідерських якостей. Зарубіжні вчені підкреслюють, що процес моделювання лідерських ситуацій ніби створює систему когнітивного налаштування студентів на лідерство у майбутньому [8; 9; 10].

Велика кількість та різноманіття підходів у вітчизняній та зарубіжній науці до вивчення цієї проблематики визначає велику зацікавленість до моделювання підготовки та фахової діяльності майбутніх фахівців-лідерів.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Досліджень, що визначали умови ефективного моделювання професійно-орієнтованих ситуацій, етапів розробки моделі професійної діяльності, основних принципів її моделювання серед майбутніх фахівців, з акцентом уваги на формування їх лідерських якостей *майже не було*. Тому постало питання з проведення дослідження у контексті врахування цілеспрямованого формування лідерських якостей майбутніх фахівців під час моделювання професійної підготовки та діяльності фахівця.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою дослідження є визначення умов ефективного моделювання професійно-орієнтованих ситуацій, етапів розробки моделі професійної діяльності, основних принципів моделювання професійної діяльності майбутніх фахівців, з акцентом уваги на формування їх лідерських якостей та перспектив подальших досліджень в цьому напрямку в освітньому процесі вищої школи.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Пошук шляхів підвищення рівня готовності майбутніх фахівців до практичної професійної діяльності став основою до створення діяльнісних технологій. Одним з підходів до вирішення даної проблеми з'явилася ідея моделювання професійної діяльності в освітньому процесі.

У педагогічній науці поняття «моделювання» розглядається в різних контекстах, зокрема як пізнання нового [1]. На наш погляд, це визначення моделювання потребує уточнення. Більш доцільно визначати моделювання як процес пізнання, в рамках якого реальне явище чи об'єкт дійсності відтворюється в іншому об'єкті чи явищі, що створене штучно. Моделювання професійної діяльності в освітньому процесі - це таке її відображення в змісті освіти і в реальній навчальній діяльності студентів, яке, по-перше, дає студентам правильне і повне уявлення цілісної професійної діяльності (від цілепокладання до самоаналізу процесу і результатів діяльності) та дозволяє їм в процесі освіти опанувати способами (діями, операціями) професійної діяльності настільки повно, що забезпечує більш легкий перехід до реального виконання своїх професійних обов'язків [6].

В контексті педагогічних завдань доречно говорити про те, що модель – це штучно створена педагогом система, яка відтворює елементи, параметри, властивості та компоненти реального об'єкта і за рахунок цього відкриває нові можливості для вивчення цього об'єкта студентами.

Об'єктами моделювання в педагогіці можуть виступати діяльність, поведінка, процес спілкування або навіть сама особистість. Модель дає педагогові унікальну можливість – створити штучний об'єкт, що може надати студентам інформацію про об'єкт реальний [3]. Моделювання проблемних ситуацій може змусити студентів поставити себе на місце реального фахівця, оцінити власні можливості у розв'язанні проблемних ситуацій та проявити професійні та лідерські якості. Але треба зазначити, що неточне відтворення моделі може приводити до створення у студентів викривленого уявлення про специфіку майбутньої професійної діяльності.

Цікава класифікація була запропонована А. Вербицьким, який описав види саме навчальних моделей: семіотичний, імітаційний, соціальний [2].

Соціальні навчальні моделі, як правило, реалізуються через групові розігрування проблемних ситуацій, що мають певний професійно значущий контекст. Цей тип моделювання дозволяє студентам безпосередньо включитися у процес розв'язання проблемної ситуації, відчувати емоційні переживання, докласти когнітивних зусиль та отримати новий непередбачуваний досвід групової взаємодії. Особлива цінність цього типу моделювання полягає в тому, що абсолютно всі учасники соціального моделювання: і студенти, що беруть участь у розіграванні, і «глядачі», і сам викладач – отримують для себе цінний досвід, насамперед групової взаємодії, під час якої стимулюються прояви професійних та лідерських якостей майбутніх фахівців, мотивація до досягнення спільної мети та успіху в роботі. Кожен учасник цього моделювання має змогу виконувати різноманітні соціальні ролі, від молодого спеціаліста до досвідченого лідера професійної групи.

З огляду на зазначене вище можемо виокремити умови щодо ефективного моделювання професійно-орієнтованих ситуацій:

1) моделювання професійно-орієнтованих ситуацій має виконуватися з

використанням методів активного навчання (групових вправ, кейсів, сюжетно-рольових ігор);

2) професійно-орієнтована модель має містити елементи проблеми, вирішення яких потребує активізації професійних та лідерських якостей майбутнього фахівця;

3) моделювання має виконуватися таким чином, щоб студенти почували себе вільними для залучення суб'єктивного досвіду при вирішенні проблемних ситуацій;

4) викладач має створити умови для вільного прояву студентами своїх думок, почуттів і переживань, що будуть супроводжувати процес вирішення проблемної ситуації.

Розуміння важливості практичного відпрацювання навичок взаємодії майбутніх фахівців привело нас до використання інтерактивних форм освітньої роботи, що передбачає активну взаємодію студентів під час моделювання. В. Ягоднікова відзначає, що такі форми роботи дозволяють не тільки розвинути розуміння сутності проблеми, а й активізувати її емоційне сприйняття [7, с. 300].

Моделювання професійно-орієнтованих ситуацій вимагає системного розгляду, з одного боку, професійної діяльності, до якої готують студентів (модель діяльності), з іншого - змісту освіти (модель підготовки).

З огляду на складність змісту порушеної проблематики та багатогранність прояву того чи іншого об'єкту доводиться представляти ці об'єкти у вигляді моделей, що відтворюють найбільш істотні риси діяльності та підготовки. Практично в якості таких моделей виступають вимоги до умінь, знань і особистісних якостей фахівців, з іншого - освітні плани і освітні програми (зміст навчальної інформації та комплекс навчальних завдань, що забезпечують формування системи знань, умінь, що сприяють виробленню

професійно значущих та лідерських особистісних якостей). Однак, моделювання професійної діяльності в освітньому процесі, на відміну від процесу розробки змісту освіти виступає як специфічна технологія навчання. Суть її полягає в тому, що студенти відтворюють професійну діяльність в процесі освіти в спеціально створених умовах, коли ця діяльність носить умовно професійний характер, а при виконанні дій, операцій проявляються лише найбільш істотні її риси [11].

Називаючи цю діяльність «квазіпрофесійною», А. Вербіцький вважає її перехідною від навчальної до професійної, тому що студенти не виконують власне професійну діяльність, а імітують її [2].

Необхідність побудови моделі професійної діяльності диктується рядом обставин. Ця модель дає студентам уявлення про цілісний зміст професійної діяльності, її внутрішню структуру, взаємозв'язки і взаємозалежності її елементів. По-друге, розробка такої моделі дозволяє об'єднати інформацію щодо окремих сторін професійної діяльності, розосереджену в різних курсах навчальних дисциплін, створюючи можливість для систематизації, виключення дублювання, виявлення відсутнього матеріалу.

При розробці моделі необхідно передбачити її динамічний характер: оволодіння діяльністю відбувається в процесі, розгорнутому в часі, який визначається тривалістю освіти та закономірностями його протікання.

Студент освоює нову для нього діяльність від простих елементів до більш складних і, нарешті, переходить до оволодіння повноцінною професійною діяльністю. Матеріальним вираженням моделі професійної діяльності є склад, зміст і послідовність надання студентам навчально-професійних та соціально-

значущих завдань, насамперед формуючих у них лідерські якості, які в комплексі охоплюють всі основні дії, що входять до професійної діяльності (типові професійні завдання). Під завданням розуміється мета, задана в певних умовах, яка може бути досягнута при реалізації певних дій.

Для моделювання професійної діяльності в освітньому процесі розробники користуються двома термінами: «типове професійне завдання» і «навчально-професійна задача». Навчально-професійна задача розробляється на основі типового професійного завдання, але має іншу мету. Якщо рішення професійного завдання - це дія, спрямована на виконання конкретної виробничої мети в заданих умовах, то рішення навчально-професійної задачі спрямоване не власне на досягнення професійної мети, а на оволодіння способом її досягнення, застосовуючи професійно-орієнтовані ситуації з соціальним контекстом.

У цьому місці нашого дослідження вважаємо за необхідне звернути увагу на положення, яке було висунуто Д. Ельконіним, що основна відмінність навчального завдання полягає в тому, що її мета і результат полягають у зміні самого чинного суб'єкта, а не в зміні предметів, з якими діє суб'єкт. Таким чином, навчально-професійна задача, як, до речі і конкретне професійне завдання, має певні параметри - умови, в яких протікає діяльність [5].

Типова професійна задача досить узагальнена, вона являє собою формулювання мети без наголошення на умовах її досягнення; типовими професійними завданнями виступають функції фахівця. Вони забезпечують повноту охоплення дій, що складають професійну діяльність. Тому сам процес моделювання операційно-практичного компонента професійної діяльності в освітньому процесі включав в себе: по-перше, виявлення типових професійних завдань, які належить вирішувати

фахівцю під час виконання своїх трудових обов'язків; по-друге, розробку на їх основі навчально-професійних завдань, що в комплексі охоплюють всю професійну діяльність; по-третє, визначення місця цих завдань в змісті навчання; по-четверте, вибір форм і методів навчання, що найбільш відповідають кожному завданню.

Моделювання професійно-орієнтованих ситуацій забезпечує студентам під час рішення навчально-професійних завдань оволодіння необхідними професійними вміннями та навичками, враховуючі соціальний контекст, що дозволяє формувати не тільки професійні, а й лідерські якості. Саме комплекс задач і завдань є моделлю операційно-практичного компонента професійної діяльності.

Методика розробки моделей професійної діяльності в освітньому процесі передбачає п'ять етапів:

- 1-й етап - розробка моделі професійної діяльності фахівця;
- 2-й етап - оцінка значущості та складності виявлених типових завдань;
- 3-й етап - розробка на основі типових професійних завдань, відповідних навчально-професійних задач;
- 4-й етап - визначення місця конкретних розроблених навчально-професійних задач в освітньому процесі;
- 5-й етап - розробка варіантів даних для навчально-професійних задач.

Таким чином, суть підходу, як видно з основних виділених етапів, зводиться до виявлення типових професійних завдань, їхня трансформація в навчально-професійні задачі, визначення місця цих задач в контексті змісту освіти, вибору форм і методів освіти, найбільш відповідних конкретному змісту. Кожному змісту професійної діяльності повинно бути дібрано найбільш доцільні форми, методи і прийоми освіти для вирішення навчально-професійних задач, враховуючи формування лідерських

якостей у майбутніх фахівців: вправа, аналіз професійної ситуації, вирішення ситуаційної задачі, ділова гра, індивідуальне завдання на практику тощо. Вибору прийомів повинна передувати оцінка їх ефективності в порівнянні з іншими прийомами освіти. При оцінці слід враховувати витрати часу на оволодіння умінням, відповідність формованого вміння необхідному в практичній професійній діяльності, усвідомленість в оволодінні умінням.

Основними принципами моделювання професійної діяльності в освітньому процесі є наступні:

- повнота розробленої моделі;
- зв'язок з теоретичним навчальним матеріалом;
- завдання, що входять до складу моделі, повинні відображати найбільш істотні сторони професійної діяльності та носити узагальнений характер;
- типізація задач і врахування можливості перенесення умінь з однієї діяльності в іншу;
- врахування типових труднощів і помилок спеціалістів в процесі професійної діяльності;
- доцільність форм, методів і прийомів освіти для вирішення навчально-професійних задач, зокрема з формування лідерських якостей у майбутніх фахівців.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку: 1. Визначено, що моделювання професійної діяльності в освітньому процесі - це таке її відображення в змісті освіти і в реальній навчальній діяльності студентів, яке дає студентам правильне і повне уявлення цілісної професійної діяльності та дозволяє їм в процесі освіти опанувати способами професійної діяльності настільки повно, що забезпечує більш легкий перехід до реального виконання своїх професійних обов'язків.

2. Описано такі основні умови ефективного моделювання професійно-

орієнтованих ситуацій: моделювання професійно-орієнтованих ситуацій має виконуватися з використанням методів активного навчання (групових вправ, кейсів, сюжетно-рольових ігор); професійно-орієнтована модель має містити елементи проблеми, вирішення якої потребує активізації професійних та лідерських якостей майбутнього фахівця; моделювання має виконуватися таким чином, щоб студенти почували себе вільними для залучення суб'єктивного досвіду при вирішенні проблемних ситуацій; викладач має створити умови для вільного прояву студентами своїх думок, почуттів і переживань, що будуть супроводжувати процес вирішення проблемної ситуації.

Визначено основні принципи моделювання професійної діяльності в

освітньому процесі: повнота розробленої моделі; зв'язок з теоретичним навчальним матеріалом; завдання, що входять до складу моделі, повинні відображати найбільш істотні сторони професійної діяльності та носити узагальнений характер; типізація задач і врахування можливості перенесення умінь з однієї діяльності в іншу; врахування типових труднощів і помилок спеціалістів в процесі професійної діяльності; доцільність форм, методів і прийомів навчання для вирішення навчально-професійних задач, зокрема з формування лідерських якостей у майбутніх фахівців. Перспективою наступних досліджень є подальше уточнення механізмів моделювання підготовки та професійної діяльності майбутнього фахівця-лідера.

Список літератури:

1. Богданов, И. В. (2006) Методика расчёта суммарного объёма знаний. *Инновации в образовании*. №5. С. 20 – 25.

2. Вербицкий, А. А. (1991) Активное обучение в высшей школе: контекстный подход: метод. пособ. М.: Высш. шк., 207 с.

3. Кравчук, О. М. (2015) Моделювання професійної діяльності майбутнього вчителя математики у навчальному процесі. Моделювання в навчальному процесі: матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конференції (23 – 27 лют. 2015 року). Уклад. Головіна, Н.А. Луцьк: Вежа-Друк. С. 24 – 27.

4. Ріпко, І. В. (2015) Дослідження лідерських якостей у студентів технічних університетів: результати експерименту. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. пр. Вип. 40 (93). Запоріжжя: КПУ. С. 481 – 487. С.484 – 485.

5. Семенюк, Л.М. (1996) Хрестоматия по возрастной психологии: учебное пособие для студентов. Под ред. Фельдштейна, Д.И.: издание 2-е,

дополненное. Москва: Институт практической психологии, 304 с. С.142

6.Ткачева, С. В. Моделирование профессиональной деятельности в учебном процессе. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://stavedu.ru/_docs/pdf/methods/bank/xp/master/01.pdf

7. Ягоднікова, В. В. (2016) Теорія і практика формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи: дис. доктора пед. наук: 13.00.07. Вінницький держ. пед. ун-ту ім.єні Михайла Коцюбинського. Вінниця, 525 с.

8. Brown, M. E. & Treviño, L. K. (2014) Do role models matter? An investigation of role modeling as an antecedent of perceived ethical leadership. *Journal of Business Ethics*. Vol. 122. №. 4. P. 587 – 598.

9 Clapp-Smith, R. & Lester, G. V. (2014) Defining the “mindset” in global mindset: Modeling the dualities of global leadership. *Advances in global leadership*. – Emerald Group Publishing Limited. P. 205 – 228..

10. Mathieu, J. E., Kukenberger, M. D'Innocenzo, L. & Reilly, G. (2015) et al. Modeling reciprocal team cohesion–performance relationships, as impacted by

shared leadership and members' competence. *Journal of Applied Psychology*. Vol. 100. №. 3. P. 713 – 734.

11. Pidbutska, N., Knysh, A. & Chala, Y. (2017) Future Engineers'

Psychological Readiness for Common Competencies Development in the Process of Studying "Professional Psychology". *Science and Education*. Iss. 11. P. 133 – 138.

References:

1. Bogdanov, I. V. (2006) *Metodika raschjota summarnogo ob'joma znanij. Innovacii v obrazovanii*. [The method of calculating the total amount of knowledge]. №5. P. 20 – 25. [in Russian]

2. Verbickij, A. A. (1991) *Aktivnoe obuchenie v vysshej shkole* [Active Higher School Education]: kontekstnyj pohod: metod. posob. M.: Vyssh. shk., 207 p. [in Russian]

3. Kravchuk, O. M. (2015) *Modeliuvannia profesijnoi diial'nosti majbutn'oho vchytelia matematyky u navchal'nomu protsesi. Modeliuvannia v navchal'nomu protsesi* [Modeling the professional activity of the future teacher of mathematics in the educational process. Modeling in the learning process]: materialy Vseukr. nauk.-prakt. internet-konferentsii (23 – 27 February 2015 year). Uklad. Holovina, N.A. Luts'k: Vezha-Druk. P. 24 – 27. [in Ukrainian]

4. Ripko, I. V. (2015) *Doslidzhennia lider's'kykh iakostej u studentiv tekhnichnykh universytetiv: rezul'taty eksperymentu*. Pedagogika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyschij i zahal'noosvitnij shkolakh [Research of leadership qualities in the students of technical universities: the results of the experiment. Pedagogy of the formation of a creative person in higher and secondary schools]: zb. nauk. pr. Vyp. 40 (93). Zaporizhia: KPU. P. 481 – 487. P.484 – 485. [in Ukrainian]

5. Semenjuk, L.M. (1996) *Hrestomatija po vozrastnoj psihologii: uchebnoe posobie dlja studentov* [Readings on age psychology: a textbook for students]. Pod red. Fel'dshtejna, D.I.: izdanie 2-e,

dopolnennoe. Moscow: Institut prakticheskoi psihologii, 304 p. P.142 [in Russian]

6. Tkacheva, S. V. *Modelirovanie professional'noj dejatel'nosti v uchebnom processe*. [Simulation of professional activity in learning process]. Access mode: http://stavedu.ru/_docs/pdf/methods/bank/xp/master/01.pdf [in Russian]

7. Yahodnikova, V. V. (2016) *Teoriia i praktyka formuvannia innovatsijnoi spriamovanosti vykhovnoho protsesu zahal'noosvitn'oi shkoly* [Theory and practice of forming the innovation orientation of the educational process of the secondary school]: dys. doktora ped. nauk: 13.00.07. Vinnyts'kyj derzh. ped. un-t imeni Mykhajla Kotsiubyn's'koho. Vinnytsia, 525 p. [in Ukrainian]

8. Brown, M. E. & Treviño, L. K. (2014) *Do role models matter? An investigation of role modeling as an antecedent of perceived ethical leadership*. *Journal of Business Ethics*. Vol. 122. №. 4. P. 587 – 598.

9. Clapp-Smith, R. & Lester, G. V. (2014) *Defining the "mindset" in global mindset: Modeling the dualities of global leadership*. *Advances in global leadership*. Emerald Group Publishing Limited. P. 205 – 228..

10. Mathieu, J. E., Kukenberger, M. D'Innocenzo, L. & Reilly, G. (2015) *Modeling reciprocal team cohesion–performance relationships, as impacted by shared leadership and members' competence*. *Journal of Applied Psychology*. Vol. 100. №. 3. P. 713 – 734.

11. Pidbutska, N., Knysh, A. & Chala, Y. (2017) *Future Engineers' Psychological Readiness for Common Competencies Development in the Process of Studying "Professional Psychology"*. *Science and Education*. Iss. 11. P. 133 – 138

Стаття надійшла до редколегії 15.04.2019

Жанна Богдан

кандидат психологічних наук, доцент, кафедра педагогіки і психології управління
соціальними системами ім. акад. І.А. Зязюна, Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»
E-mail: janna.bogdan79@mail.ru

Дар'я Крамчанінова

магістрант кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами ім.
акад. І.А. Зязюна, Національний технічний університет «Харківський політехнічний
інститут»; Харків, Україна
E-mail: daria.kramch@gmail.com

ВИЗНАЧЕННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ ЕМПАТІЙНИХ КАНАЛІВ ТА ЇХНІХ ОБ'ЄКТІВ ВІДПОВІДНО ДО ГЕНДЕРНОГО АСПЕКТУ

Анотація: У статті представлено огляд наукових підходів до визначення
поняття емпатії. Проведено аналіз гендерних особливостей емпатії особистості.
Визначено загальний рівень емпатії на основі проведеного експериментального
дослідження, канали емпатії та її об'єкти в залежності від статі. Досліджено
співвідношення емпатійних каналів та об'єктів емпатії особистості.

Ключові слова: емпатія, гендер, гендерні особливості, канали емпатії,
об'єкти емпатії.

Zhanna Bogdan, Daria Kramchaninova

An extended abstract of the paper on the subject:
“The role of the gender in formation of empathy in personality”

Problem statement in general form.
The importance of studying the gender differences in the formation of empathy in the individual due to the modern social situation, which is characterized by a change in gender stereotypes and sex-role relationships in society. Also, the study of empathy takes on the relevance of modern trends in the psychology of society, which is becoming more rational and pragmatic.

Empathy is the regulator of the relationship between people and manifests itself in the quest to help and empathize with other people. It leads to the development of humanistic values and helps personal growth. Thus, the need to study issues related to the formation of empathy in the individual, depending on gender, is due to

the wide possibilities of using the results of research in various fields of activity.

Analysis of recent research and publications. Empathy as a psychological phenomenon was fundamentally studied by foreign scientists, but in the domestic research this topic was not disclosed in full.

The term "empathy" (from the German - penetration) was introduced by the American psychologist E. B. The title at the beginning of the 20th century. One of the first definitions of "empathy" was given by Sigmund Freud, who said that in psychological work with a client, he tries to understand him by comparing the "I" of a client with my own self.

Great contribution to the formation
©Жанна Богдан, Дар'я Крамчанінова,
2019

of a modern understanding of empathy was made by the founder of humanistic psychology K. Rogers, who saw in empathy a way of coexistence with other people and the ability to sensitize and empathize with others. According to C. Rogers, empathy means living short life of the second person without judgment and conviction.

T. Lipps developed a psychological theory of sensation, which also became the starting point for the recognition of empathy as the subject of scientific discussion.

In contemporary science, empathy is considered by a majority of scholars (M. Hoffman, Y. L. Kolominsky, N. N. Obozov, L. P. Strelkova, T. P. Gavrilova, AK Bohart, etc.) as a systemic phenomenon, which consists of three elements - cognitive, behavioral and emotional.

V.V. Boyko spoke about empathy as a special reflection of the partners in the interaction, based on intuition, rational perceived and emotional sensitivity.

Selection of previously unsettled parts of the general problem, which is devoted to this article. Despite the fundamental research of the phenomenon of empathy in science, the psychological factors of its development are not sufficiently disclosed. In this paper, we consider such a factor in the development of empathy as a gender affiliation.

Formulation the goals of the article (statement of the task). Identify, analyze and systematize the gender characteristics of empathy depending on the object, channels of empathy, existing settings, penetrating empathy and empathy identification. Establish connections and patterns between channels and objects of empathy.

Presentation of the main research material with full justification of the received scientific results.

Summarizing the opinion of most scholars, one can conclude that empathy is an understanding of the status of the second person without changing his condition, empathy and compassion, as well as providing support and assistance to a person.

An empirical study was conducted to establish patterns and relationships between gender and empathy. 60 women and men aged 18 to 22 participated in this study, among them 30 women and 30 men. The study of the indicators of empathy is made using the following psychodiagnostic methods: "Method of diagnosing the level of empathic abilities" VV Boyko and "Express-diagnostics of empathy" I.M. Yusupova Methodology V.V. Boyko helps to identify the general level of empathy, as well as empathy channels: rational empathy channel, emotional empathy channel, empathy intuitive canal, facilities that promote or prevent empathy, penetrating empathy, empathy identification. Express-diagnostics I.M. Yusupova, besides the general level of empathy, helps to identify the level of empathy for objects: parents, animals, the elderly, children, heroes of works of art and strangers.

During the study, an analysis of this indicator of mental health as a general level of empathy was conducted, and it was found that 70% of men surveyed and only 60% of women surveyed have a very high level of empathy. 37% of women and 30% of men are at high levels. In general, it can be concluded that the overall level of empathy in men is slightly higher than in women. Also, penetrating empathy is higher in men, which suggests that men are more capable of creating an atmosphere of openness, trust, and sincerity. Men's behavior and attitude towards partners contribute to the verbal-emotional exchange a little more than women.

Identification in empathy is slightly higher in women. Installations that help or hinder empathy are more common to men than women. These settings affect all other empathy channels. If a person avoids contacts and ties with other people, and does not try to show interest in the experiences of other people, the effectiveness of empathy is reduced, and vice versa.

The level of empathy of men and women to various types of empathy was also studied. The results showed that in general

empathy is greatest for both women and men (90% for women and 87% for men), and the lowest for animals (57% for women, 80% for men). It can also be concluded that women are prone to empathy for heroes of works of art (97%) and older people (93%) and strangers (93%), and men - to strangers (87%).

You can establish the relationship between the results obtained, the empathy channels and the objects of empathy. We obtained the results in the form of the following tables.

Women have identified a relationship between empathy with their parents and the emotional empathy channel, as well as settings that promote empathy. And also the connection between identification and penetrating empathy and empathy to strangers.

Men also have interactions between settings that promote empathy and penetrating empathy and empathy for parents. There is also a link between the intuitive channel and the empathy of the elderly.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Важливість вивчення гендерних відмінностей обумовлена викликом соціальної ситуації, яка демонструє зміну гендерних стереотипів і статево-рольових взаємин у сучасному суспільстві. Значущим аспектом гендерного фактору є вираження емпатії особистості. Дослідження прояву цього феномену у чоловіків та жінок набуває все більшої актуальності при сучасних тенденціях розвитку соціуму, яке стає раціональним та прагматичним.

Емпатія є регулятором взаємовідносин між людьми та проявляється в співчутті іншим людям. Вона веде до розвитку гуманістичних цінностей та допомагає особистісному зростанню [5]. Таким чином, для ефективної взаємодії особистості з навколишнім світом необхідне емпіричне

Conclusions from this study and prospects for further exploration in this direction. On the basis of theoretical analysis of theoretical sources and practical research, the relationship between gender and empathy was found.

In men, the overall level of empathy is slightly higher than that of women. Also, men have developed a rational channel of empathy, and women are intuitive and emotional. Men can create a more trusting atmosphere and position themselves better than women, but women are better placed to place the object of empathy, their emotions are more mobile and easy.

Men show the greatest empathy to parents and strangers, women to heroes of artistic works, strangers, parents and the elderly. Also, women and men have facilities that promote empathy to parents and backed up by an emotional channel. The lowest levels in men and women are the level of empathy for animals.

вивчення каналів емпатії з урахуванням гендеру в залежності від об'єкту емпатії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Емпатія як психологічний феномен досить фундаментально вивчався зарубіжними вченими (М. Хоффман, А. Бохарт, Р. Грінсон, М. Кляйн, Н. Баругел та ін.) та вітчизняними дослідниками (Я. Коломинський, Н. Обозов, Л. Стрелкова, Т. Гаврилова та ін.).

Вивчення цього феномену розпочалося з досліджень американського психолога Е. Тітченера на початку ХХ ст.. Надалі емпатію розглядав К. Роджерс як спосіб сумісного існування з іншими людьми та здатність до чутливості та співпереживання іншим. На думку К. Роджерсу, емпатія означає проживання короткого життя другої людини без оцінки та засуджування [3]. Також Т. Ліппс розробив психологічну теорію

чуттєвості, що також вплинуло на вивчення феномену емпатії [4]. В. Бойко розглядав емпатію як особливе відображення партнерів у взаємодії, оснований на інтуїції, раціональному сприйнятті та емоційній чуйності [3].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Не зважаючи на фундаментальні дослідження феномену емпатії, гендерні особливості її прояву розкриті у недостатній мірі. Також відсутні фундаментальні дослідження зв'язку між каналами та об'єктами емпатії залежно від гендеру.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Виявити, особливості прояву емпатії залежно від об'єктів та каналів, встановити зв'язки між ними.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

Існує концепція, що жінки володіють більшим потенціалом до використання емпатійних здібностей, через що до їхніх рішень ставляться із певним відсотком недовіри. Через гендерні відмінності відбувається невідповідність розуміння сутності та змісту деяких установок і понять, що служить причиною конфліктних ситуацій. Узагальнюючи теоретичний аналіз психологічної літератури, можна зробити висновок, що емпатія – це розуміння стану іншої людини без зміни свого стану, співпереживання та співчуття, а також надання підтримки та допомога людині. Дослідження в галузі гендерної психології виявляють розбіжності в проявах емпатійних здібностей особистості. Отже, була висунута гіпотеза, що у чоловіків та жінок переважають різні канали емпатії та вони по-різному реагують на ті чи інші об'єкти. Для підтвердження або спростування зазначених постулатів було проведено емпіричне дослідження, в якому взяло участь 160 жінок та чоловіків віком від 18

до 22 років (серед них: 78 та 82 відповідно).

Для виявлення загального рівня емпатії використовувалася «Методика діагностики рівня емпатійних здібностей» В. Бойко. За її допомогою досліджуються канали емпатії (раціональний, емоційний, інтуїтивний), а також установки, що сприяють або перешкоджають емпатії, здатність, що проникає, та ідентифікація в емпатії. Наступна методика експрес-діагностики І. Юсупова дозволяє виявити рівень емпатії до об'єктів: батьків, людей похилого віку, дітей, героїв художніх творів, незнайомців та тварин [1].

Результати проведеного дослідження дали можливість виявити загальний рівень емпатії у чоловіків та жінок, які брали участь у нашому експерименті. Встановлено, що 70% чоловіків та 60% жінок мають дуже високий рівень емпатії, високий – 30% та 37% відповідно. Середній рівень емпатії не властивий чоловікам, але властивий 3% жінок. Низький та дуже низький рівні емпатії у досліджуваних респондентів не виявлені. Тобто під час дослідження ми з'ясували, що більшість чоловіків мають дуже високий рівень емпатії на противагу попереднім висновкам науковців.

Діагностування чоловіків та жінок за методикою В. Бойко показало, що їм властиве переважання різних каналів емпатії. Було встановлено, що у чоловіків (43%) більш розвинений раціональний її канал, натомість лише 36% жінок використовують саме його під час своєї діяльності. В свою чергу, у жінок переважає інтуїтивний та емоційний канали, які знаходяться на високому рівні (у 37% та 33% опитаних жінок відповідно). Але 20% чоловіків все ж мають високий рівень розвитку інтуїтивного каналу і всього 13% - емоційного. Надані результати свідчать про можливість здійснення відповідного вибору сфери діяльності для різних статей залежно від рівня розвиненості зазначених каналів: для

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ МАЙБУТНІХ СПЕЦІАЛІСТІВ

чоловіків із переважанням раціональних каналів підходить будь-який тип професій, окрім сфери «людина-людина», натомість для жінок цей тип є пріоритетним.

Можемо підкреслити, що за результатами експерименту для чоловіків виявилась характерною спрямованість уваги, концентрація мислення на сутності будь-якого питання, на стані, проблемі, поведінці. Вони своєю поведінкою та ставленням до партнерів сприяють словесному обміну більше, ніж жінки.

Паралельно в дослідженні вивчалися установки. Результати експерименту показали, що чоловікам переважно притаманні негативні установки, а жінкам – позитивні. Виявилось, що негативні установки чоловіків, викликають уникнення контактів та зав'язків з іншими людьми, відсутність зацікавленості до переживань інших людей, при цьому ефективність емпатії знижується. Натомість жінки, що мають позитивні установки, здатні бачити поведінку партнерів, діяти в умовах відсутності об'єктивної інформації про них, спираючись на досвід, що зберігається в підсвідомості. Вони краще входять в одну емоційну "хвилю" з оточуючими - співпереживають. Вони досягають емоційного комфорту відповідно до об'єкту емпатії, що дає можливість зрозуміти його

внутрішній світ, ефективно прогнозувати поведінку. Варто відзначити, що інтуїтивність та емоційність щодо партнерів має і негативні наслідки – вони можуть викликати стереотипне та «бурхливе» сприйняття навколишнього світу.

Більшості жінкам властиво створювати атмосферу відкритості, довіри, душевності, розуміння іншого на основі співпереживань, перенесення себе на місце партнера, про що свідчить незначна перевага ідентифікація в емпатії.

Діагностування чоловіків та жінок за методикою І. Юсупова показало відмінності у проявах емпатії до різних об'єктів. В результаті отриманих даних можна зазначити, що найбільшу емпатію серед представлених об'єктів чоловіки і жінки реалізують відповідно до батьків. На другому місці жінки виявляють емпатію до героїв художніх творів та дітей, чоловіки – до незнайомих, людей похилого віку та тварин. Можна також зробити висновок, що найменшу емпатію обидві статі проявляють до тварин, в порівнянні з іншими досліджуваними об'єктами.

Демонстрація взаємозв'язку між каналами емпатії та об'єктами емпатії представлено на рисунку 1 та 2.

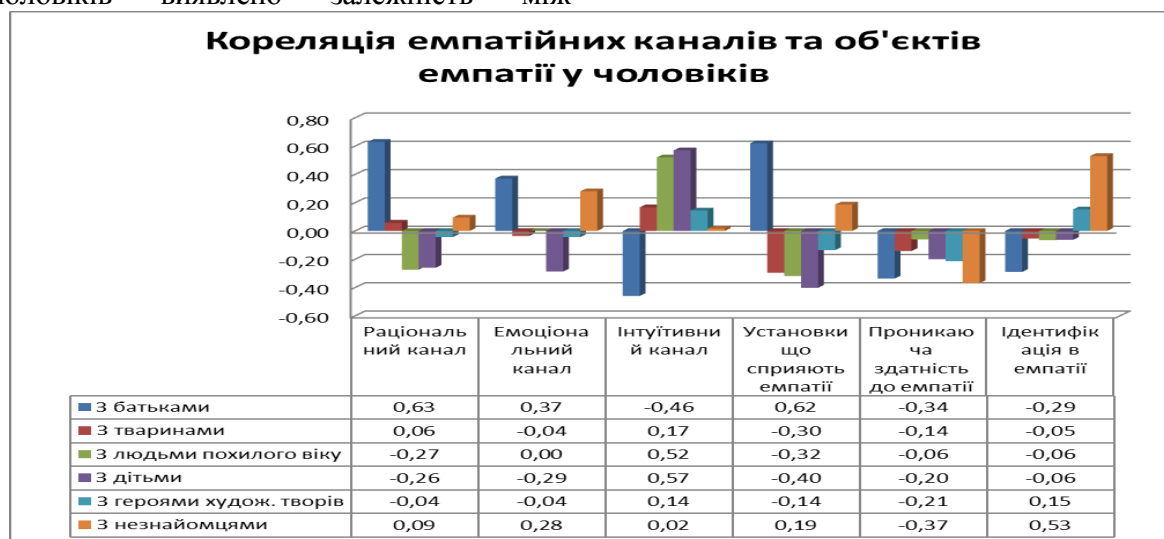
Примітка: Коефіцієнт вважається значимим, якщо $k \geq 0,5$.

Рис. 1 - Кореляція емпатійних каналів та об'єктів емпатії у жінок

Тобто серед опитуваних жінок виявлено зв'язок між емоційним та інтуїтивним каналами емпатії та такими її об'єктами, як батьки та діти. Коефіцієнт кореляції між емоційним каналом і батьками – 0,67, емоційним каналом і дітьми – 0,65, що говорить про суттєву залежність емоційної чуйності та здатності емоційно підлаштовуватися до близьких людей, що входять до кола родини. Також коефіцієнт кореляції між інтуїтивним каналом і батьками – 0,53, інтуїтивним каналом і дітьми – 0,54, тобто можна зробити висновок, що на емпатію до батьків впливають набуті протягом життя установки (коефіцієнт кореляції 0,74). У чоловіків виявлено залежність між

коефіцієнтом прояву рівня установок та рівнем вияву емпатійних реакцій щодо батьків (кореляції дорівнює 0,62), але її головним каналом у них залишається раціональний (коефіцієнт кореляції 0,63). Також коефіцієнт кореляції між інтуїтивним каналом та емпатією до людей похилого віку (0,52) вказує на те, що досвід, який зберігається в підсвідомості, допомагає чоловікам проявляти її до старших за себе.

У чоловіків та жінок у цілому існує зв'язок між ідентифікацією себе та емпатією до незнайомих, тобто вони краще здатні поставити себе на місце незнайомої людини, ніж на місце того, кого знають.

Примітка: Коефіцієнт вважається значимим, якщо $k \geq 0,5$.

Рис. 2 - Кореляція емпатійних каналів та об'єктів емпатії у чоловіків

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. На основі аналізу теоретичних джерел та практичних досліджень було виявлено зв'язок між каналами емпатії та об'єктами емпатії з урахуванням гендерного аспекту.

У чоловіків загальний рівень емпатії незначно вищий, ніж у жінок. Також у чоловіків розвинений раціональний канал емпатії, а у жінок – інтуїтивний та емоційний. Чоловіки здатні

розташовувати до себе співрозмовника і бачити сутність стану та проблеми емпатуючого краще за жінок, однак жінки краще ставлять себе на місце об'єкта емпатії, їхні емоції більш рухливі та легкі.

Найбільшу емпатію чоловіки проявляють до батьків та незнайомих, жінки – до батьків, героїв художніх творів. Найнижчим у чоловіків та жінок є рівень емпатії до тварин. Також ми встановили зв'язок між раціональним каналом емпатії та емпатією до батьків у

чоловіків, та емоційним та інтуїтивним каналами емпатії і емпатією до батьків та дітей у жінок. Велику роль у формуванні та прояві емпатії до батьків також грають установки, що сформувалися протягом життя. Дослідження показали, що у чоловіків і жінок здатність проявляти емпатію до незнайомих залежить від можливості поставити себе на місце іншої людини.

Список літератури:

1. Юсупов, І.М. (1995) Психологія емпатії (Теоретичні та прикладні аспекти): Спб.: 252 с.
2. Бендас, Т. В. (2007) Гендерная психология: Учебное пособие. СПб.: Питер. 431 с.
3. Бойко, В.В. (1996) Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других. М: Инф.- издат. Дом Филинъ 472.
4. Bluhm, R (2017) Gender and empathy/ Routledge Handbooks in Philosophy, P. 377-387 Access mode: <https://www.taylorfrancis.com/books/e/9781315282008>
5. David, Y., Rosler, N. & Maoz, I (2018) Gender-empathic Constructions, Empathy, and Support for Compromise in Intractable Conflict/ Journal of conflict resolution, №8. P. 1727-1752. Access mode: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0022002717701818?journalCode=jcrb>
6. Clarke, M., Marks, A. & Lykins, A. (2016) Bridging the gap: the effect of gender normativity on differences in empathy and emotional intelligence/ Journal of gender studies, №5. P.522-539 Access mode: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09589236.2015.1049246?journalCode=cjgs20>
7. Christov-Moore, L., Simpson, E., Coude, G., Grigaityte, K., Iacoboni, M. & Ferrari, P. (2014) Empathy: Gender effects in brain and behavior/Neuroscience and biobehavioral reviews, P. 604-627. Access mode:

Отже, підводячи підсумки емпіричного дослідження ми дійшли висновку, що існують гендерні відмінності каналів емпатії та об'єктів, на які спрямована емпатійність особистості серед досліджуваних цієї вікової групи. В подальшому доцільним буде порівняння реалізації зазначеного аспекту серед різних вікових груп за гендерною ознакою.

<http://europepmc.org/backend/ptpmcrender.fcgi?accid=PMC5110041&blobtype=pdf>

8. Schulte-Ruther, M., Markowitsch, H., Shah, N., Fink, G. & Piefke, M. (2008) Gender differences in brain networks supporting empathy/Neuroimage, P.393-403 Access mode: <https://sites.oxxy.edu/clint/physio/article/Genderdifferencesinbrainnetworkssupportingempathy.pdf>
9. Toussaint, L. & Webb, J. (2005) Gender differences in the relationship between empathy and forgiveness/ Journal of social psychology, №6. P.673-685
10. Strauss C. (2008) Is empathy gendered and, if so, why? An approach from feminist psychological anthropology/Ethos, №6. P.432-457. Access mode: <https://anthrosource.onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1525/eth.2004.32.4.432>
11. Rayner, C (1995) Empathy, gender, and medicine, P. 1308-1308

References:

1. Yusupov, I.M. (1995) *Psychologiya empatiyi (Teoretychni ta prykladni aspekty)* [Psychology of empathy (Theoretical and Applied Aspects)]: St. Petersburg:, 252 p. [in Ukrainian]
2. Bendas T. V. (2007) *Gendernaya psikhologiya: Uchebnoye posobiye*. [Gender Psychology: Textbook] SPb.: Peter. 431 p.
3. Boyko, V.V. (1996) *Energiya emotsiy v obschenii: vzglyad na sebya i na drugih* [The energy of emotions in communication: a look at yourself and others].Informatsionno izdatelskiy dom Filin'. 472 p.

4. Bluhm, R. (2017) Gender and empathy/ Routledge Handbooks in Philosophy, P. 377-387 Access mode: <https://www.taylorfrancis.com/books/e/9781315282008>
5. David, Y., Rosler, N. & Maoz, I. (2018) Gender-empathic Constructions, Empathy, and Support for Compromise in Intractable Conflict/ Journal of conflict resolution, №8. P. 1727-1752. Access mode: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0022002717701818?journalCode=jcrb>
6. Clarke, M., Marks, A. & Lykins, A. (2016) Bridging the gap: the effect of gender normativity on differences in empathy and emotional intelligence/ Journal of gender studies, №5. P.522-539 Access mode: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09589236.2015.1049246?journalCode=cjgs20>
7. Christov-Moore, L., Simpson, E., Coude, G., Grigaityte, K., Iacoboni, M. & Ferrari, P. (2014) Empathy: Gender effects in brain and behavior/Neuroscience and biobehavioral reviews, P. 604-627. Access mode: <http://europepmc.org/backend/ptpmcrender.fcgi?accid=PMC5110041&blobtype=pdf>
8. Schulte-Ruther, M., Markowitsch, H., Shah, N., Fink, G. & Piefke, M. (2008) Gender differences in brain networks supporting empathy/Neuroimage, P.393-403 Access mode: <https://sites.oxy.edu/clint/physio/article/Genderdifferencesinbrainnetworksupportingempathy.pdf>
9. Toussaint, L. & Webb, J. (2005) Gender differences in the relationship between empathy and forgiveness/ Journal of social psychology, №6. P.673-685
10. Strauss C. (2008) Is empathy gendered and, if so, why? An approach from feminist psychological anthropology/Ethos, №6. P.432-457. Access mode: <https://anthrosource.onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1525/eth.2004.32.4.432>
11. Rayner, C. (1995) Empathy, gender, and medicine, P. 1308-1308

Стаття надійшла до редколегії 20.05.2019.

Наукове видання

Щоквартальний науково-практичний журнал

**ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ СИСТЕМАМИ:
ФІЛОСОФІЯ, ПСИХОЛОГІЯ, ПЕДАГОГІКА, СОЦІОЛОГІЯ**

2'2019

Редактор *О. В. Квасник*
Комп'ютерна верстка *Д. О. Крамчанінова, А. Голодна*

Свідоцтво Державного комітету інформаційної політики, телебачення
та радіомовлення України: Серія КВ №5212 від 18.06.2001 р.

Підп. до друку 19.06.2019 р. Формат 60х84 1/8. Папір Кум Lux.
Друк – різнографія. Ум. друк. арк 16,27.
Наклад 70 прим. 1-й завод – 100. Зам. № 982. Ціна договірна.

Видавничий центр НТУ “ХПІ”.
Свідоцтво про державну реєстрацію ДК№3657 від 24.12.2009 р.
61002, Харків, вул. Кирпичова, 2